

18+

Лаўрэш Леанід

«ТОЙ ДОМ, ХОЦЬ НЕВЯЛІКІ, АЛЕ МІЛЫ ВОКУ...»

Маёнткі на захад ад Ліды

ЛАЎРЭШ ЛЕАНІД

«ТОЙ ДОМ, ХОЦЬ НЕВЯЛІКІ, АЛЕ МІЛЫ ВОКУ...»

Маёнткі на захад ад Ліды

Издательские решения
По лицензии Ridero
2026

УДК 82-3
ББК 84
Л33

Шрифты предоставлены компанией «ПараТайп»

Леанід Лаўрэш

Л33 «Той дом, хоць невялікі, але мілы воку...» : Маёнткі на захад
ад Ліды / Лаўрэш Леанід. — [б. м.] : Издательские решения,
2026. — 242 с.
ISBN 978-5-0071-2475-1

У кнізе расказваецца пра маёнткі гістарычнай Лідчыны на захад ад Ліды. Назва
кнігі — радок з паэмы Адама Міцкевіча «Пан Тадэвуш» (пераклад Пятра Бітэля).

**УДК 82-3
ББК 84**

18+ В соответствии с ФЗ от 29.12.2010 №436-ФЗ

ISBN 978-5-0071-2475-1

© Лаўрэш Леанід, 2026

АД АЎТАРА

У гэтай кніжцы я распавяду пра лёс некалькіх маёнткаў і мястэчак на абшарах гістарычнай Лідчыны, на захад горада.

Можа галоўная выснова, якую я для сябе зрабіў, покуль пісаў гэту кнігу — жыццё, гэта такая рэч, што вялікае ў ім заўсёды пераблытаецца з малым, велічнае і слаўнае — са звычайным і недарэчным. У гэтым і ёсць яго праўда.

З старадаўніх часоў шлях з Ліды ў бок Гродна бег каля Астроўлі і Цыбараў на мост праз Дзітву, на якім бралі маставы і грэблявы збор (плату, або так званае мыта) і таму паселішча, якое месцілася каля моста і грэблі (раней яно называлася Дзітва Пратасаўская), атрымала назву Мыто. Гэты шлях называўся ў Лідзе Мытлянскі гасцінец, далей ён ішоў на Васілішкі, Астрыну, Азёры і да Гродна. Заўважу, што Астроўля — другасны тапонім, яго назва паходзіць ад старажытнага маёнтка (двара) Востраў, пра які я раскажу ў наступнай главе.

Пачнём нашу вандроўку па старажытных дварах і мястэчках Лідчыны...

ГІСТОРЫЯ МАЁНТКА ВОСТРАЎ

Беларусь ідзе па еўрапейскім шляху развіцця з XIII-XIV стагоддзяў, з часоў Вялікага Княства Літоўскага. Трэба было бы на тэрыторыі Лідскага раёна, каля... Вострава, дзе было падпісана мірная дамова паміж вялікім князем літоўскім Вітаўтам і польскім каралём Ягайлам, паставіць помнік ім, таму што пасля гэтага спыніліся канфлікты, у тым ліку і ўзаемнае знішчэнне... Пасля гэтага Беларусь была адчыненая для ўплыву заходняй культуры.
Адам Мальдзіс

4 жніўня 1392 года было заключана Востраўскае пагадненне. Падпісалі яго з аднаго боку кароль польскі Уладзіслаў, ён жа Вялікі князь літоўскі, рускі і жамойцкі Ягайла і ягоная жонка — польская каралева Ядвіга, з другога боку — князь гарадзенскі Вітаўт і ягоная жонка Ганна. Яны дамовіліся спыніць міжусобную вайну. Вітаўт стаў фактычным уладаром Вялікага Княства Літоўскага. Пагадненне паклала канец братазбойчай вайне, прывяло да разгрому крыжакоў на палях Грунвальда і дазволіла Вялікаму Княству Літоўскаму неўзабаве дасягнуць найбольшага росквіту і магутнасці.

Раней мною было надрукавана некалькі артыкулаў пра месца падпісання Востраўскага пагаднення 1392 года паміж Вітаўтам і Ягайлам¹. У артыкулах аналізавалася інфармацыя, якую падаваў Тэадор Нарбут, і рабіліся некаторыя высновы аб яе дакладнасці.

Адразу заўважу, што расходы каралеўскага двара Ягайлы і яго месцазнаходжанне распісаны падзённа і яшчэ ў XIX стагоддзі выдадзены на лаціне і па-польску. Было б элементарна проста даведацца, дзе знаходзіўся кароль з каралевай 4 жніўня 1392 года. Але інфармацыі пра 1392 год у гэтых кнігах няма і, верагодна, яна страчана назавешы. Тое ж самае тычыцца і раскладу па днях дзейнасці вялікага князя Вітаўта.

Верагодна, лакалізацыя месца заключэння Востраўскага пагаднення ўжо ніколі не будзе ўстаноўлена па-навуковаму дакладна, але гэта не перашкаджае кожнаму з магчымых гарадоў-прэтэндэнтаў выкарыстоўваць гэта гістарычнае пагадненне ў мэтах пашырэння турызму.

З моманту маіх першых публікацый паступова знайшлася гістарычная інфармацыя пра адну з найстарэйшых мясцін Лідчыны – двор Востраў, якую я і прапаную ў гэтым артыкуле.

Пагадненне было заключана ў маёнтку Востраў (*Ostrów, Ostrowo*). Аўтар, працуючы з «Дзеямі народа

¹ Гл: *Лаўрэш Леанід*. Месца заключэння Востраўскага пагаднення 1392 г. // Гістарычны альманах. 2007. Т. 13. с. 109–118; *Яго ж*. Месца заключэння Востраўскага пагаднення 1392 г.// *Ліда і Лідчына*: да 685-годдзе заснавання горада: матэрыялы рэспубліканскай навук.-практ. канф. Ліда, 3 кастр. 2008 г. Ліда, 2009. С. 44–48; *Яго ж*. Гісторыя маёнтка Востраў // Гісторыка-культурная спадчына Лідчыны. Зборнік навуковых артыкулаў. Мінск. 2022. С. 39–45; *Lauresh Leanid*. Miejsce zawarcia ugody ostrowskiej 1392 r. // *Ziemia Lidzka*. 2007. №2 (78); і інш.

літоўскага» Тэадора Нарбута, знайшоў інфармацыю пра месца, дзе знаходзіўся Востраў. Наш гісторык дае дакладную і дастатковую інфармацыю. У пятым томе «Дзеяў...» (выданне 1839 г., Вільня, на старонцы 491, у дадатку №1) Нарбут піша: *«Востраў, у павеце Лідскім, на захад ад Ліды недалёка Мыта, за левым берагам ракі Дзітва, раней уласнасць скарбу літоўскага, дзе быў вялікі палац і да гэтага часу фундамент і склепы захаваліся, ... меў памер 9 моргаў, у апошнія часы належаў Тадэвушу Нарбуту, падкамораму лідскаму. Зараз, пасля здрабнення праз exdywizye¹, ёсць невялікім фальваркам, які належыць панам Міхалоўскім».*

«За левым берагам» — гэта адносна вёскі Мыта. Такім чынам маем, што Востраў знаходзіўся на левым (лідскім) беразе Дзітвы. У кнізе Чэслава Малейскага «Роды шляхецкія на Літве ў XIX стагоддзі. Лідскі павет» чытаем, што панам Міхалоўскім, сярод іншага, належыў Востраў (1832–1845 гг.) з вёскай Янцавічы — 350 дзесяцін, 40 душ мужчынскіх, 35 жаночых, у 1845 г. Лідская парафія.

На нямецкай карце 1913 г., якая з'яўляецца перадрукам з 1893 г., каля Янцавіч абазначаны фальварак Востраў. Далейшы пошук вывеў на польскую тапаграфічную карту 1929 г. На ёй Востраў адзначаны, і назва падаецца на польскі манер: «Fw. Ostrowo». Параўнанне розных карт дазволіла прайсці да высновы, што на тапаграфічнай карце 1983 г. на месцы Вострава абазначана купка дрэў.

Пасля знаходжання маёнтка на карце паўстала задача знайсці яго на мясцовасці. Гэта адбылося ў 2007 г. Перад выправай я сустрэўся з Юзафам Хрулём, 1929 года нараджэння, шляхцічам герба «Прадзіц». Ён — сын апошняга

¹ Існаваў закон, па якім у выпадку неплацежаздольнасці даўжніка яго маёмасць не прадавалася з аўкцыёну, а дзялілася на часткі адпаведна ліку крэдытараў, гэта і называлася лацінскім юрыдычным тэрмінам «exdywizye».

ўладальніка фальварка Воўкавічы, які знаходзіцца каля сямі кіламетраў на поўдзень ад Вострава. Юзаф Юзафавіч адразу сказаў, што добра ведае такі фальварак. Гэта быў адзіны пункт з падобнай назвай у ваколіцах Ліды, калі рухацца ў бок Мыто. Апошні ўладальнік гістарычнага месца — Барташэвіч. Гаспадар пакінуў сваё валоданне ў 1939 г. і апошні раз з'явіўся на Лідчыне ў сярэдзіне 1950-х гадоў, каб паглядзець, што сталася з яго маёмасцю. Фальварак быў добра бачны з боку Крупава як зялёны сад з домам і пабудовамі. З кнігі Ч. Малейскага бачна, што Барташэвічы — вялікі і разгалінаваны шляхецкі род Лідскага павета гербаў «Бонча» і «Самсон». Самае цікавае, што ў 1835 г. Барташэвічам належалі Кербедзі, якія межавалі з Востравам. Верагодна, таму Барташэвічы і купілі занядбаны маёнтак. Улічваючы, што яшчэ ў 1829 г. фальварак належаў Міхалоўскім, а да Барташэвічаў ён перайшоў у 30-я гады XX ст., можна зрабіць выснову: Міхалоўскія валодалі ім больш як 100 гадоў.

Разам з Юзафам Юзафавічам выехалі ў Янцавічы. І першы ж жыхар вёскі Янцавічы адразу згадаў і правёў нас да Вострава. Тапонім з такой назвай жыве да нашага часу! Жыхары Янцавіч і цяпер помняць, што ўладальнікамі Вострава былі Міхалоўскія. А пра Барташэвіча ўжо не згадваюць. Мясцовы жыхар — Франц Ткацэвіч, 1953 года нараджэння, раскажаў, што пра існаванне фальварка ён чуў ад старэйшых. Сам жа помніць толькі каменныя падмуркі з рэшткамі пабудовы. Большы падмурак меў памеры прыблізна 25 на 10 метраў. Фальварак быў засаджаны дрэвамі, добра запамнілася вялікая груша. У пачатку 80-х гадоў XX ст. падмуркі і рэшткі пабудовы былі зруйнаваныя бульдозерамі і скінутыя ў вялікую яму за сто пяцьдзесят метраў ад ваколіцы Янцавіч. Груда зямлі і вялікіх апрацаваных валуноў ляжыць на тым жа месцы і цяпер. Гэта ўсё, што засталася ад найстаражытнейшага на Лідчыне маёнтка Востраў. Франц Часлававіч адлічыў ад камянёў тыя сто пяцьдзесят метраў

на ўсход, арыентуючыся на комін лідскай ЦЭЦ, і ў полі ўпэўнена паказаў месца, дзе стаяў фальварак. Па рэльефе месца і цяпер выразна праглядаецца пляцоўка двара.

Ткацэвіч прыгадаў, што яшчэ ў 2006 г. на месцы фальварка цэлы тыдзень «чорны археолаг» шукаў металашукальнікам скарбы. Але нічога для сябе каштоўнага не знайшоў. Для недасведчанага «чорнага археолага» гэта безназоўны фальварак, знойдзены, верагодна, па польскай карце 1929 г. Тым не менш, з ягонай працы скарысталіся і мы. На месцы маёнтка ён накапаў вялізную колькасць ям і шурфаў. На іх паверхні ляжалі металічныя часткі гаспадарчых прылад, цвікі, фрагменты цэглы, кераміка і нават два патроны. Яшчэ доўга ў маёй кішэні ляжалі абівачныя цвікі XIX ст., падабраныя пасля чорнага капальніка. Безумоўна, у зямлі застаўся вялікі культурны пласт. І хто ведае, магчыма, недзе на глыбіні захаваліся падмуркі. Павінны былі застацца і рэшткі склепа ці лядоўні. Археолагі маглі б знайсці рэшткі падмуркаў XIV стагоддзя там, дзе пазней стаяў фальварак Востраў. Але ці захавалася што-небудзь у зямлі пасля ўсіх бед, якія прайшлі па нашай зямлі?

Былая жыхарка вёскі Заполле, што ў двух кіламетрах ад Вострава, Ядвіга Паўлюкевіч, 1940 года нараджэння, таксама выдатна ведае гэты тапонім і помніць старыя пабудовы. З яе слоў — гэта быў вялікі драўляны аднапавярховы панскі дом з высокімі, у рост чалавека, каменнымі падмуркамі. Дом меў належны ганак з чатырма высокімі каменнымі прыступкамі, у ім было пяць пакояў — чатыры вялікія і адзін малы, а таксама кухня. Каля дома месціліся: гумно, свіран, хлеў, лядоўня і флігель для наёмных работнікаў. Пасля Другой сусветнай вайны ў доме знаходзіўся фельчарска-акушэрскі пункт, і жыла сям'я медыкаў Смалякоў. З 1963–64-х гадоў дом пуставаў.

Так скончылася сваё гістарычнае існаванне Востраў — адзін з першых населеных пунктаў Лідчыны.

Маёнтак, ад назвы якога пайшоў другасны тапонім — вёска Астраўля.

Вось так, дзякуючы Тэадору Нарбуту, быў знойдзены найстарэйшы маёнтак Лідчыны — Востраў. Уся непасрэдная і ўскосная інфармацыя аказалася дакладнай. Факты шчыльна сышліся адзін да аднаго і пацвердзіліся на месцы. З вопыту даследчыка ведаю, што так здараецца рэдка.

Верагодна, Востраў як месца сустрэчы нашчадкаў Альгерда і Кейстута быў абраны невыпадкава.

Па-першае, на момант падпісання пагаднення маёнтак знаходзіўся на мяжы Гарадзенскага княства, якое належала Вітаўту, і лідскімі валоданнямі Ягайлы. Мяжа праходзіла па рацэ Дзітве.

Па-другое, недалёка ад Вострава праходзіў старадаўні шлях з Вільні ў Кракаў. І найстаражытнейшы мост праз раку Дзітву на шляху з Вільні на Варшаву ў 1392 г. знаходзіўся якраз насупраць Вострава, у Рулевічах. Мост праз Дзітву ў Мыто быў пабудаваны толькі ў канцы XV ст.

На адлегласці ў некалькі міль ад маёнтка Востраў знаходзіўся Лідскі замак, дзе два валадара, здавалася б, маглі наладзіць годны прыём. Але ў студзені таго ж 1392 г. атрады крыжакоў на чале з камандорам Янам Румпенгаймам, Конрадам Ліхтэнштэйнам, разам з войскамі Вітаўта, які ў той час яшчэ змагаўся з Ягайлам за кантроль над Літвой, разрабавалі і спалілі горад і замак. Таму Ліда не магла належным чынам прыняць стрыечных братоў.

Цікава пра пагадненне піша Ян Длугаш: «Уладзіслаў, кароль Польскі... прагнучы забяспечыць спакой Літвы, да якой, як да роднай зямлі, меў найвялікшае шанаванне... пастанавіў нарэшце паяднацца з князем Вітаўтам і даць яму ўладу над Літвой і Руссю, бо іншыя браты Ягайлавы былі аматарамі палявання і п'янства і не былі здатныя да кіравання дзяржавай. Дзеля гэтай мэты патаемна выслаў Генрыха, князя Мазавецкага, які быў абраны біскупам

Плоцкім... але потым, парушыўшы стан духоўны, родную сястру Вітаўта... узяў за жонку. ... Кароль Польскі Уладзіслаў напрыканцы месяца ліпеня выехаў у Літву, а 7 жніўня стаў у Востраве, туды ж для сустрэчы прыбыў князь Вітаўт з найбольш адданымі прыхільнікамі, і з пачцівай просьбай, слязьмі заліты, умоўваў караля аб прабачэнні для сябе і дараванні сваёй віны. Кароль Уладзіслаў адпусціў яму ўсе правіны. Потым выправіўся з ім у Вільню... і не толькі вярнуў Вітаўту спадчынную тэрыторыю і замкі, але і ўсю Літву і Русь з замкамі аддаў пад ягоную ўладу...».

Длугаш піша, што дзеля заключэння пагаднення Ягайла выехаў у Літву.

Трэба адзначыць ролю плоцкага біскупа Генрыха (сына мазавецкага князя Земавіта III з дынастыі Пястаў) у справе пагаднення паміж Ягайлам і Вітаўтам. Біскуп па прапанове Ягайлы ў 1392 г. таемна правёў перамовы з Вітаўтам, які ў той час знаходзіўся ў крыжакоў. Місія біскупа была паспяховай і паклала пачатак прымірэнню паміж двума стрыечнымі братамі, што хутка прывяло да Востраўскага пагаднення.

Сустрэча біскупа з Вітаўтам мела цікавы пабочны эфект. Генрых, які да гэтага часу толькі 2 гады лічыўся плоцкім біскупам і нават яшчэ не заняў біскупскую кафедру, загахаўся ў сястру Вітаўта Рынгалу і ажаніўся з ёй. Але магчыма, гэты шлюб і паскорыў смерць Генрыху, які памёр у Луцку зімой 1392/93 г. З нагоды яго скону сучаснікі мелі 2 версіі: ці нашчадка Пястаў атруцілі крыжакі, ці гэта зрабіла яго ўласная жонка.

На момант падпісання пагаднення ў 1392 г. маёнтак быў уласнасцю скарбу ВКЛ.

Яшчэ ў XV ст. па ўсёй тэрыторыі гістарычнай Лідчыны цягнулася пушча, якая належала Вялікаму князю літоўскаму. У часы Вітаўта тут было не шмат сталага насельніцтва, і менавіта гэты Вялікі князь пачаў надзяляць баяраў земля-

мі, але надаваць ён мог толькі лясы і рэкі. Гэта маёмасць каштавала не шмат, бо гаспадар павінен быў карчаваць лес, і так праз выкарчоўку лесу і заняцце новых пусташаў рухалася каланізацыя Лідчыны.

Першымі ўладальнікамі маёнтка маглі быць Бутрымы. Вядома, што ў Гародле ў 1413 г. Мацей з Вансоша, калішскі ваявода, адаптаваў у род Тапор Яна Бутрыма з Жырмун, які да акта адаптацыі прывесіў пячатку з гербам «Тапор» (павернуты ўправа). Бутрымы — першыя ўласнікі Жырмун. Як будзе бачна далей, Востраў на працягу стагоддзяў быў злучаны з Жырмунамі ў адну маёмасць і меў аднаго гаспадара, і таму, думаю, можна выказаць здагадку, што Бутрымы маглі атрымаць Востраў адначасова з Жырмунамі або пасля іх.

Неабходна трошкі расказаць пра гэты род. Першы раз мы сустракаем Бутрыма ў канцы XIV ст. на радзе баяраў. Гэты Бутрым меў патронім (імя па бацьку) Савічавіч, таму, верагодна, ягонага бацьку звалі Савіч. Але і Савіч ёсць патронім ад Савы, які быў дзедам Яна Бутрыма. Калі Сава таксама быў Бутрымам, дык магчыма, менавіта яго Ягайла загадаў пакараць смерцю ў 1382 г. за забойства Вайдылы.

Вяртаючыся да Яна Бутрыма, бачым яго ў 1407 і 1410 гг. яшчэ без усялякіх пасадаў. Але ўжо ў 1412 г. ён атрымлівае пасаду маршалка двара вялікага князя Вітаўта і на гэтай пасадзе знаходзіцца да канца жыцця. У 1410 г. Ян Бутрым адбываў пасольства Вітаўта ў Празе, а ў 1414 г. прымаў удзел у выправе на Прусію і каля замка Голанд патрапіў у крыжацкі палон. У 1422 г. атрымаў пасаду смаленскага старосты. З 1426 г. інфармацыі пра яго няма, аднак у 1428 г. пасаду маршалка двара Вітаўта займае сын Яна — Юры Бутрым. Таму можна лічыць, што Ян Бутрым памёр паміж 1426 і 1428 гг.

Сын Яна Бутрыма — Юры з Жырмун у маладосці вучыўся за мяжой і лічыўся высокаадукаваным чалавекам. У 1428–1429 гг., пасля бацькі, ён таксама займаў пасаду

маршалка двара Вітаўта. Потым ніякай пасады не меў, аж пакуль у 1440 г. мы не сустракаем нейкага з Бутрымаў на пасадзе слонімскага і здзітаўскага намесніка. Але упэўненасці, што справа ідзе менавіта пра Юрыя Бутрыма, няма. Яго сын Уладзіслаў Бутрым у 1445 годзе — студэнт Кракаўскага ўніверсітэта. Другі сын — Трэчус Бутрымовіч — у сярэдзіне XV ст. атрымлівае маёмасць у Ашмянскім павеце.

Аляксандр Мантоўт у 1422–1435 гг. — салечніцкі стараста. Праз нейкі час ад Жыгімонта Кейстутавіча ён атрымаў Салечнікі ва ўласнасць. У 1440 годзе Мантоўт — эйшышскі стараста, пасля чаго яго след губляецца. Абодва старосты Мантоўта з двух бакоў суседнічалі з «гняздом» Бутрымаў — вёскамі Бутрыманцамі і Бутрымамі.

Аляксандр Мантоўт меў чатырох сыноў: Барташа, Конрада, Міхала і Таўцівіла. З іх Конрад вядомы з прыdomкам Кучук. Міхал Мантоўтавіч меў нейкія справы з Жырмунамі Бутрымаў, і, верагодна, праз яго Жырмуны перайшлі да Мантоўтавічаў.

Першае згадванне пра Востраў я знайшоў у дакуменце ад 1 ліпеня 1436 года — усяго праз 44 гады пасля заключэння Востраўскага пагаднення. У гэтым дакуменце Кучук Конрад (сын Аляксандра Мантоўта), дзедзіч Жырмунаў, надае касцёлу францысканаў Найсвяцейшай Панны Марыі ў Вільні меру мёду са сваёй вёскай Дакудава і дзесяць мер жыта з Вострава (*Dominis Conradus de Szyrmuni legat mensuram dictam vszatekin Dokudov millessimo quadringentesimo tricesimo sexro Legatio pro una mensura mellis ex villa Dokudov et pro desem vasis siliginis ex Ostrov a domino Conrado de Szyrmin*).

Гэты старажытны пергамент захаваўся ў архіве Віленскага каталіцкага капітула. Да дакумента у архіве была прыкладзена папраўленая копія, перапісаная на пачатку XIX ст. Пра Востраў у копіі напісана: «*et decem wasa siliginas (de) Ostrov*», пра Кучука — «*Cimradus alias Kuczuc*».

Вядома, што родапачынальнікам гэтага роду быў Кучук — каморнік Ягайлы, які ў 1382 годзе ўдзельнічаў у за- бойстве Кейстута. Яго сын Конрад (? — пасля 1437) ужо ва- лодаў Дакудавам, Шчучынам і Востравам. Сын Конрада — Ян Кучук (каля 1410 — каля 1478), маршалак гаспадарскі ў 1469–1478 гг. і намеснік лідскі ў 1473 г. У 1473 годзе згад- ваецца ў Метрыцы ВКЛ: *«Здесь положиль передь нами мар- шалокъ нашъ, намесникъ лидский, панъ Янь Кучукъ...»*.

Ян Кучук меў сыноў Юрыя (каля 1435 — пасля 1482), які быў гаспадарскім маршалкам у 1482 годзе, і Войцеха (каля 1440 — пачатак 1506). Войцех у 1492–1505 гг. такса- ма займаў пасаду гаспадарчага маршалка. У 1496 годзе Войцех Кучукавіч заяўляе пра *«близкость имения своего, на имя Жирмунъ, что жь держать Михайловичи Монтовто- вичи»*. Каля 1516 года ў метрыцы ёсць справа пра Кучу- каўскае возера ў вёсцы Сцеркава пад Лідай, дзе Кучукі, пэўна, таксама мелі маёмасць.

У Метрыцы ВКЛ знаходзім, што Казімір Ягелончык 8 мая 1466 года сярод іншага надаў Андрэю, малодшаму сыну Галігіна з роду Клаўсуцяў, даннікаў з Вострава: *«Он- дрюшку дворець у Волковыску, а Червичи у Пинску, данники, а 14 человековъ у-въ Острыне, у-въ Острове даньники, на имя Поздешевичи; даютъ два устава меду»*. Польскі гісторык Глінка, каментуючы гэты тэкст, указваў, што гэтыя наданні даваліся ў межах радавых маёнткаў Клаўсуцеві- чаў. У выпадку з Востравам зусім блізка быў маёнтак Дзітва, якім валодаў Клаўсуці.

У недатаваным дакуменце (каля 1509 года), у якім раз- глядаюцца спрэчкі кухмістра пана Пятра з панам Юрыем (Радзівілам), ваяводзічам віленскім, размова ідзе пра тр- эцюю частку маёнткаў *«Докудово, Щетино [Шчучын — Л.Л.] а Остров»*, якія раней належалі пану Войцеху Кучукавічу. 20 жніўня 1512 года ў судовай справе, акрамя іншага, за- пісана: *«Будучи де ещю за славное памяти милости Алек- сандра, панъ Вотехъ Кучуковичъ, маршалокъ его милости,*

именья свои отчизные, третью часть, ... Докудово а Щетино а Остров...». З Метрыкі не бачна, чым скончылася справа, аднак у 1537 годзе, пасля смерці кіеўскага ваяводы і лідскага старосты Юрыя Мікалаевіча Радзівіла (1480–1541), кароль Жыгімонт «на вечнасць» зацвердзіў за другою жонкаю нябожчыка, Барбарай Станіславаўнай, сярод іншых маёнткаў таксама і «Жирмуны, Щучин, Остров, ... Докудов».

У яшчэ адным недатаваным дакуменце (каля 1510 года) разглядаецца скарга каралеўскага двараніна Януша Сакаловіча на слуг паноў Крупскіх (уладальнікаў Крупава, зараз вёска пад Лідай, у некалькіх кіламетрах ад Вострава — *Л. Л.*). У справе ў якасці сведак фігуруюць суседзі Крупскіх — Баярын Юры Востраўскі і Міхна, «корчміт» Востраўскі.

Войскі рускага ваяводы Хаванскага разбурылі Востраўскі двор падчас вайны (1654–1667).

Далейшую гісторыю Вострава можна прасачыць па дакументах, і таму мы не будзем яе падрабязна пераказваць. Цікавую інфармацыю пра гэты населены пункт даў выбітны лідскі гісторык першай паловы XX ст. Міхал Шымялевіч. Ён піша, што на карце «Rizzi Zannoni», выдадзенай у 1772 годзе ў Парыжы, між Лідай і Мытом намаляваны вялікі лес з назвай «Лес Лідскі». Гэты лес уваходзіў у Лідскае староства і быў падзелены паміж маёнткамі Дайнава, Цыбары і інш. Напрыканцы XVI ст. Ян Янавіч Завіша, падкаморы лідскі, а потым кашталян і ваявода віцебскі, выкупіў Белагруду — маёмасць, якая належала яшчэ яго дзяду, Андрэю Завішу. Пасля смерці віцебскага ваяводы Белагруда разам з Жырмунамі і Востравам (так званы Жырмунскі ключ) перайшла да ягонага пляменніка Мікалая Завішы, таксама кашталяна віцебскага. Пасля смерці бяздетнага Мікалая Завішы ўся гэта маёмасць перайшла да ягонай удавы, а потым, напрыканцы XVII ст., да Ганны Завішы, дачкі Яна Юрыя Завішы, старосты браслаўскага. У сярэд-

зіне XVIII ст. Жырмуны і Востраў з Белагрудай — маёмасць княгіні Барбары Радзівіл (з Завішаў). Ад яе маёмасць пераходзіць да сына — Станіслава Радзівіла (1722–1784) і ўнука Мікалая Радзівіла, уладальнікаў Жырмун.

У 1767 г. Востраў як пасаг атрымаў Юзаф Юдыцкі (1717–1797), калі ажаніўся з Алаісай Радзівіл, дачкой генерал-маёра Альбрэхта Радзівіла і Ганны Халецкай. Таму ў Падымным тарыфе 1775 г. Востраў належыць лідскаму абознаму Юдыцкаму, лідскі падкаморы Нарбут валодае суседнімі Сукурчамі. Тэадор Нарбут паведамляў, што перадапошнім гаспадаром Вострава быў як раз лідскі падкаморы Тадэвуш Нарбут. Ягоны ўнук Лявон Дэмбоўскі пісаў у сваіх мемуарах: *«Лідскі падкаморы жыў у радзінным маёнтку Сукурчы і па жонцы меў вёску Котлава, а каля 1773 г. дакупіў ад Пясецкіх (насамрэч, Юдыцкіх — Л. Л.) маёнтак Востраў, нічога не заплаціўшы, у крэдыт».*

Міхал Шымялевіч пісаў, што ў XVIII ст. у Белагрудскую парафію ўваходзіла маёмасць князёў Радзівілаў: Востраў, Дайнава, Вялікае Ольжава, Тарноўшчына. Акрамя касцёла ў Белагрудзе, парафія мела некалькі капліц: у Востраве, Дайнаве, Дзітве, Вялікім Ольжаве і інш. Дакладна вядома, што менавіта ў Востраве Тадэвуш Нарбут на свае сродкі фундаваў капліцу, якая была ліквідавана ў 1866 г. Тое, што ён пабудаваў капліцу не ў сваіх Сукурчах, а ў суседнім, нядаўна набытым маёнтку, кажа пра адметнасць Вострава ў вачах гаспадара і суседзяў, бо традыцыйна менавіта Сукурчы былі цэнтрам вясковай акругі (у акрузе жыло больш за 500 чалавек). Таксама пры Тадэвушы Нарбуце ў фальварку Востраў, каля дарогі, знаходзілася карчма, а на рацэ Крупка меўся стаў з млынам (другі стаў быў каля Сукурчоў).

У палове XX ст., калі Сукурчоў як населенага пункта ўжо не існавала, у народзе захавалася памяць пра тое, што адзін з тутэйшых будынкаў быў вельмі стары. А ў сям'і апошніх уладальнікаў Сукурчоў Пілецкіх захавалася ле-

генда пра Востраўскае пагадненне. Апошні ўладальнік Сукурчоў Вітальд Пілецкі па расповедах сваіх бабулі і маці пераказаў мясцовую легенду пра тое, што калі *«Ягайла сустрэўся з Ядвігай... у Востраве на Дзітве, у двары і стайнях было там занадта цесна, і яны прыйшлі ў Сукурчы на гучную бяседу»*¹.

Але на гэтым гісторыя не скончылася. Мае артыкулы пра знаходку месца падпісання дамовы 1392 года публікаваліся ў шматлікіх беларускіх сродках масавай інфармацыі і навуковых зборніках. І праз нейкі час, праз «трэція рукі», да мяне дайшла інфармацыя, што «чорныя капальнікі» зноў пабывалі на тым месцы і на гэты раз знайшлі рэчы XIV стагоддзя (энкалпіён² і інш.).

І мне стала сумна...

¹ Вітольд Пілецкі пісаў пра свой дом у Сукурчах: *«Стары вялікі дом мае свой ўласны дух. Прасякнуты ім за доўгія чатыры стагоддзі (...). Калісьці быў месцам з'ездаў, сеймікаў павятовых, вялілся тут перамовы і адбываліся шумныя забавы»*.

² Энкалпіён (стар.-грэч.: egkolpion) — невялікі каўчэжац прамавугольнай, круглай або крыжападобнай формы з выявай Ісуса Хрыста ці святых. Насіўся на шнурку ці ланцужку паўзверх адзення. Унутры энкалпіёна змяшчаліся частцы асвятчонай просвіры або мошчы святых, каб ахаваць чалавека ад злога, асабліва ў далёкіх падарожжах або паходах. Выкарыстоўваецца як знак для ўзнагароджання епіскапаў пры пасвячэнні ў сан. У іканапісе энкалпіён малюець на святых архірэях-святцыцелях.

ЛІДСКАЯ ДАЙНОВА

Пасля таго, як быў знойдзены палац у Востраве, дзе па версіі Тэадора Нарбута было заключана знакамітае Востраўскае пагадненне 1392 года, мяне зацікавіў яшчэ адзін аб'ект каля Ліды — старая Дайнава, за некалькі кіламетраў на поўдзень ад Вострава.

Вялікі знаўца нашай гісторыі Адам Кіркор у «Живописной России» пісаў, што Ліда была сталіцай удзельнага княства і з'яўляецца старажытным паселішчам на мяжы ўласна Літвы і дайнаўцаў. Горад адыграў значную ролю ў гістарычных лёсах нашай дзяржавы. Кіркор лічыў, што каля Ліды магло існаваць умацаванне, а князь Гедымін ужо потым пабудаваў там замак. У кнізе «Черты из истории и жизни Литовского народа» Кіркор дапаўняе гэтую інфармацыю звесткамі пра Дайнаўскі замак, а ў заўвагах да тэксту дае вельмі цікавую інфармацыю: «Дайнава на захад ад Ліды за 10 вёрст (вярста = 1,0668 км — Л. Л.), паблізу ракі Дзітва, зараз маёнтak. Тут існаваў замак, сляды якога бачныя і цяпер у розных паглыбленнях сажалак, у грабах (дрэвах — Л. Л.), якія нідзе паблізу не растуць, у камені вялізарных памераў, на якім па паданні каралі смерцю злачынцаў. Камень гэты называецца і цяпер у простага людз „кабылай“ і, мяркуючы па яго месцазнаходжанні, верагодна, ляжаў на плошчы супраць палаца. Княства Дайнаўскае

межавала з цяперашнімі паветамі: Гарадзенскім, Наваградскім і Ашмянскім». Інфармацыя пра Дайнаўскі замак (палац) не была падмацавана пісьмовымі крыніцамі, і таму ў сур'ёзнай навуковай працы «Труды Виленского отделения Московского предварительного комитета по устройству в Вильне IX Археологического съезда. 1893» нічога не пішацца пра замак, а толькі пра былое паселішча, і ўказваецца на крыніцу інфармацыі — народную памяць. Самы выбітны лідскі гісторык і краязнаўца XX стагоддзя Міхал Шымялевіч напісаў пра тое, як закончыўся лёс гэтага сакральнага для паганцаў каменя: *«Пры вёсцы Бельск за 6 вёрст ад Ліды на полі ляжаў велізарны камень, які звалі „Кабыла“. Па паданні на гэтым камені каралі даўней злачынцаў. Магчыма, што тут у старажытнасці збіраліся копныя суды. Камень пабіты мулярамі на пачатку 1905 года»*.

Неабходна адзначыць, што Тэадор Нарбут таксама лакалізуе Дайнаўскае княства ў Лідскім павеце «за левым (лідскім — Л. Л.) берагам ракі Дзітва» і лічыць лідскі населены пункт Дайнава, які знаходзіцца паміж Мыто і Лідай, цэнтрам княства, пра што піша ў сваіх «Дзеях...». Аднак агульнага меркавання пра лакалізацыю Дайнавы няма. Можна прыгадаць меркаванне польскага гісторыка-медыевіста Генрыка Лаўмянскага, які на падставе лакалізацыі тапонімаў граматы Міндоўга 1259 года зрабіў выснову, што Дайнаўская зямля знаходзілася паміж Мазурскімі азёрамі і ракой Бебжа, ці расейскага гісторыка Мікалая Барсава, які лічыў, што яна знаходзілася ў міжрэччы Верхняга Нёмана і Віліі. У другім томе энцыклапедыі «Вялікае Княства Літоўскае» Валерый Пазднякоў пакінуў пытанне лакалізацыі Дайнаўскага княства адкрытым.

* * *

Святыя камяні былі, напэўна, самым распаўсюджаным аб'ектам пакланення ў насельніцтва Еўропы ва ўсе часы існавання дахрысціянскіх культаў. Пакаранне смерцю

на камені павінна мець карані ў балцкай міфалогіі. Звычайна камяні з назвамі «кабыла», «кравец», «шавец» — гэта грубыя валуны аморфнай формы з неапрацаванай паверхняй. Тое, што валуны размяшчаліся ў паніжаных, забалочаных мясцінах, паблізу вады, і запісаныя народныя паданні, пацвярджаюць, што гэты від культавых камянёў у міфалогіі звязваўся з тытанічным боствам, якое магло ўвасабляцца ў вобразе вала або, зрэдку, каня ці змея. Пасля прыняцця хрысціянства ў народнай свядомасці гэта боства трансфармавалася ў чорта. Засталіся сляды людскога ўшанавання камянёў: знакі на іх, сляды ахвяраванняў каля іх, уключэнне камянёў у структуру больш складаных і буйных сакральных комплексаў. Шмат народных паданняў сведчыць пра «сямействы» сакральных камянёў. І нашая дайнаўская «кабыла» не была адзінокай. Да сённяшняга часу захаваўся яе напарнік — камень даўжынёй 2,45 м, шырынёй 1,8 м і вышынёй над паверхняй зямлі 1,15 м. Зверху на гэтым валуне маецца 13 выразных лунак і некалькі меркаваных. Дыяметр лунак 5—7 см, глыбіня — 1—3 см.

Вера ў цудоўную моц камянёў захавалася да нашых дзён. Спадзеючыся на краязнаўчую ўдачу, я пачаў шукаць сведак, якія захавалі паданні пра дайнаўскі камень. Такім сведкам стала Ядвіга Паўлюкевіч, 1940 года нараджэння, былая жыхарка вёскі Заполле, што ў двух кіламетрах ад былога маёнтка Дайнава. Яна расказала, што яе бацька, Іосіф Казіміравіч (1910 года нараджэння), раззлаваўшыся, ужываў прымаўку: *«Адсяку галаву, як курыцы на Дайнаўскім камені»*. Ён жа, выкарыстоўваючы розныя гаспадарчыя прылады з сасны ці елкі, часта казаў: *«Вось у нас растуць грабы, якіх больш нідзе няма, вось гэта дрэва! Мацнейшае за дуб!»*. Ядвіга Іосіфаўна памятае, што калі ёй было некалькі гадкоў, яе маці Міхаліна (1912 года нараджэння) расказвала казку, у якой людзі танцавалі на вялікім Дайнаўскім камені, але, на жаль, сюжэт гэтай казкі забылася.

Яна распавяла, што стары панскі дом знаходзіўся паміж вёскамі Дайнава і Бельскія на выгане. Рэшткі сажалак захаваліся да нашага часу.

* * *

Засталося выехаць і знайсці месца легендарнага Дайнаўскага палаца, што і было зроблена напрыканцы траўня.

Ядвіга Паўлюкевіч паказала падвышэнне, дзе стаяў панскі дом Сангіноў, уся сям'я якіх з'ехала з Дайнавы прыкладна ў 1938 годзе. У першай палове XIX стагоддзя панскі двор, дзе ляжаў камень «Кабыла», належаў гаспадарам Брадоўскім (Brodowski, герба Лада). На расейскай тапаграфічнай мапе сярэдзіны XIX стагоддзя гэты фальварк названы Мазораўшчызнай (на польскай мапе 1929 года — Мазураўшчызна).

Пасля Другой сусветнай вайны ў панскім доме паслядоўна месціліся школа, сельсавет, медыцынскі пункт і дзесьці да канца 60-х гадоў панскі дом быў разбураны. Цяпер на яго месцы стаіць дом фермера, а на месцы фальварка — вялікая фермерская гаспадарка з жылым домам і гаспадарчымі пабудовамі. З паўночна-заходняга боку ад былога панскага дома яшчэ нядаўна меліся сажалкі з бачнымі яшчэ землянымі валамі. Грабаў, канешне, ужо не было. Зараз уся пляцоўка забудавана фермерскай гаспадаркай, і пэўна, я апошні, хто бачыў сажалкі. Тым не менш, каардынаты аб'екта — +53° 52' 9.96, +25° 10' 25.21

Сучасны гаспадар гэтай зямлі, фермер, і не здагадваецца, што ягоная гаспадарка стаіць на месцы, пра якое пісаў Адам Кіркор. І нават калі Дайнаўскі замак не больш, чым легенда, гэтае месца вартае таго, каб трапіць у турыстычныя даведнікі.

ОЛЬЖАВА

Польскі гісторык Ян Глінка ў сваёй ґрунтоўнай працы пра род Клаўсуцяў на Лідчыне ўказваў, што Ольжава, а таксама Малое і Вялікае Ольжава былі часткамі адзінай маёмасці і ў XV ст. належалі гэтаму роду. Заснавальнік роду Клаўсуцяў нарадзіўся, пэўна, каля 1300 года і жыў у першай палове XIV ст.. У XV ст. род асеў у Ваверцы і вакол яе. Працяглы час яны валодалі больш як 30 маёнткамі на Лідчыне.

Другімі ўладальнікамі нейкай часткі Ольжава ў ваколіцах Белагруды з першай паловы XV ст. былі Завішы. Пэўнай часткай маёнтка валодаў і Пётр Гаштольдавіч. Нам вядомы дакумент наступнага зместу, падпісаны ў Вільні 7 ліпеня 1468 года: *«Ян, сын Пятра Гаштольдавіча, разам з жонкай Кацярынай і дзецьмі надалі віленскім францішканам на Пясках 10 бочак з Ольжава: 5 збожжа і 5 ярыны, а таксама 1 бочку пшаніцы і аднаго вепрука штогод з абавязкам адпраўляць штотыдзень дзве імшы — адну за жывых, другі за памерлых».*

У 1463 годзе адзін з самых магутных у той час родаў Лідчыны — Клаўсуці — фундаваў касцёл у Ваверцы. Грошы на касцёл былі ахвяраваныя з двароў Ольжава і Ваверка. Ольжавам у той час валодалі прадстаўнікі роду Галігінавічаў: Міхал, Суцька, Дыль і Андрэй. Міхал Галігі-

навіч з жонкай Зоф'яй, якая жыла яшчэ ў 1479 годзе, меў сына Жыгімонта — адзінага нашчадка лініі Галігінавічаў і старэйшыну ўсяго роду. Жыгімонт меў сына Мікалая і дачку, якая пасля замужжа стала Скіндаравай. У Метрыцы ВКЛ захаваліся дакументы «Справы Скіндаравай пра маёнтак Ольжава». З гэтага дакумента вядома, што Мікалай быў сынам Жыгімонта і ўнукам Міхала Галігінавіча; ён памёр бяздзетным, а яго маёнтак унаследавала сястра (маці Сымона і Андрэя).

У 1498 годзе лідскі маршалак Войцех Кучукавіч атрымаў загад падзяліць маёнткі нябожчыка Мікалая Жыгімонтавіча паміж панамі Скіндарам і Андрэем Сіруцевічам. Сярод іншай маёмасці трэба было падзяліць і *«имен (ь) я небожчика Миколая Жигимонтовича Олжево. ... Ино, онъ небожчикъ отписаль одно имен (ь) е Ольжево на церковь Бож (ь) ю...»* (тут і далей — старабеларуская мова).

Сутнасць справы была ў тым, што Мікалай Жыгімонтавіч памёр бяздзетным, і паводле тагачаснага закона вялікі князь Аляксандр перадаў яго маёнтак Ольжава Скіндару. Аднак стала вядома, што нябожчык запісаў сваю маёмасць царкве, а частку перадаў Андрэю Сіруцевічу. Вялікі князь і паны-рада вырашылі пакінуць царкве і Сіруцевічу толькі трэцюю частку маёмасці нябожчыка. Землі ў той час даваліся шляхце для таго, каб яна служыла дзяржаве, і пасля смерці бяздзетнага шляхціца яна адходзіла да дзяржавы. Зразумела, гэта не магло падабацца землеўладальнікам. Цікава, што бывалі выпадкі, калі вялікі князі прымушалі ўдавелых шляхцянак хутка выходзіць замуж другі раз — тады зямля заставалася за імі, каб было каму служыць дзяржаве. Таксама бяздзетным землеўладальнікам дазвалялася ўсыноўваць ці ўдачараць іншых людзей.

Хутка і сам лідскі маршалак Войцех Кучуковіч пачаў прэтэндаваць на маёнтак Ольжава і пажадаў забраць яго ў сваёй зводнай бабулі. 14 красавіка 1496 г. Кучуковіч у суд-

зе выкарыстаў сведак: дарагічынскага пісара Станіслава Вадынскага і лідскіх баяр Юшку, Войтку і Богуша Караевічаў. Яны сведчылі, што муж Марыны Анцушка запісаў ёй Ольжава пажыццёва, а не навечна. Сама ж Марына, якая была замужам двойчы, перадавала маёмасць сваім дзецям ад другога шлюбу (з Раклем), а не ад першага (з Кучуковічам).

Верагодны ўнук Марыны Раклевай-Петкавай, Станіслаў Якубавіч Раклевіч, 30 кастрычніка 1556 года атрымаў прывілей на вольную карчму ў сваім ольжаўскім маёнтку — вёсцы Раклевічы. Можна не сумнявацца, што Раклевічы — гэта сучасная вёска Раклёўцы. З прывілею бачна, што землеўладальнік Станіслаў Якубавіч Раклевіч прасіў у вялікага князя дазволу пабудаваць у сваім ольжаўскім маёнтку карчму, каб гандляваць у ёй півам, мёдам і шынкаваць гарэлкай, што, на яго думку, не будзе перашкаджаць ужо існуючым дзяржаўным корчмам. Вялікі князь улічыў, што гаспадарскіх (дзяржаўных) корчмаў тут няма, і дазволіў Раклевічу пабудаваць сваю.

Як звычайна, калісьці вялікае ўладанне з часам распадалася па частках. Так, 29 жніўня 1493 года гаспадарскі маршалак і лідскі намеснік Станіслаў Пятрашкевіч (Кішка) купіў *«Олжово, отчизное имение Григория Симоновича»*. Станіслаў (Пятровіч) Кішка паходзіў з магнацкага роду Кішкаў герба «Дуброва» і быў сынам Пятрашкі Страмілы. Ён атрымаў мянушку Кішка, ад якой і пайшло прозвішча роду. Займаў шэраг дзяржаўных пасадаў, у тым ліку падстоля (1487–1488), стольніка літоўскага (з 1491 г.), намесніка лідскага (з 1493 г.). Удзельнічаў у пасольстве ў Маскву на конт шлюбу дачкі маскоўскага гаспадара Івана III Алены з вялікім князем Аляксандрам. У 1496 годзе браў удзел у выправе караля Яна Ольбрахта на малдаўскага гаспадара, дзе з уласным атрадам разбіў татараў пад Брацлавам. У 1499 годзе атрымаў пасаду намесніка смаленскага і пачаў умацаванне горада. У чэрвені 1502 года

кіраваў абаронай Смаленска ад маскоўскіх войскаў. У 1503 годзе разбіў татараў у бітве каля Прыпяці. У тым жа годзе стаў вялікім гетманам і заставаўся ім да 1507 года, калі з маскоўскага палону вярнуўся Канстанцін Астрожскі. У 1506 годзе ўдзельнічаў у бітве пад Клецкам. З 1508 года стаў гарадзенскім старостам. У 1508 і 1511 гадах працаваў у камісіі па размежаванні Вялікага Княства Літоўскага і Каралеўства Польскага ў Мазовіі. Каля 1512 года стаў земскім маршалкам. Другі раз ажаніўся з Соф'яй, дачкой троцкага ваяводы Пятра Мантагірдавіча Беллага, ад якой меў сына Пятра і дачку Ганну. У спадчыну ад згаслага роду Мантагірдавічаў ён атрымаў маёнткі Нясвіж, Алыка і Лахва, якія праз шлюб дачкі Ганны пазней перайшлі да Радзівілаў.

У XVI ст. Вялікае Ольжава належала Кішкам, а Малое Ольжава – пані Раклевай.

У 1570-я гады Ольжава стала маёмасцю Мікалая Пятровіча Кішкі Цеханавецкага, падляшскага ваяводы, драгічынскага і бельскага старасты. Мікалай Кішка падтрымліваў планы збліжэння ВКЛ з Польшчай, дзякуючы чаму ў 1569 годзе стаў падляшскім ваяводам (пасля пераходу ваяводства ў склад Кароны). Заставаўся на гэтай пасадзе да канца жыцця. Быў сенатарам і разам з іншымі займаўся арганізацыяй пахавання караля Жыгімонта II Аўгуста. У 1573 годзе браў удзел у абранні новага манарха Генрыха Валуа. У 1575 годзе спачатку не падтрымліваў кандыдатуру Стэфана Баторыя, аднак прымаў удзел у яго ўрачыстым узвядзенні на трон Рэчы Паспалітай і ў каранацыйным сойме. Пазней ніколі не належыў да яго прыхільнікаў і нават супраціўляўся волі караля ў справе вызвалення ад падаткаў драгічынскіх мяшчан. Быў двойчы жанаты. Першы раз у 1555 годзе – з Марынай Заслаўскай, якая памерла ў 1563 годзе. Другі раз – з Барбарай Хадкевіч, дачкой віленскага кашталяна Гераніма Хадкевіча. Меў дачку Барбару (жонку Юрыя Алелькавіча) і сына Мікалая.

2 мая 1579 года падляшскі ваявода Мікалай Кішка Цеханавецкі запісаў сваёй другой жонцы Барбары з Хадкевічаў у пажыццёвае валоданне («дажыванне»), акрамя іншых, і маёнтак Ольжава за яе пасаг у 6 000 коп грошай літоўскіх.

Вядома, што ў 1586 годзе Канстанцін, Станіслаў і Мікалай Тукалы дакупілі яшчэ нейкую маёмасць у Ольжаве, але, як бачым са спіса войска ВКЛ 1567 года, яны ўжо і раней валодалі тут пэўнай уласнасцю. Крыштаф Тукала 13 мая 1603 года запісаў сваёй жонцы Гальшцы Сабакінаўне 1000 коп грошай літоўскіх на маёмасць Ольжава і Гарадзішча. Запісам у кнігах земскага суда ад 16 лютага 1612 года за Гальшкай Сабакінаўнай (па другому мужу — Дышкевічавай) былі пацверджаны яе правы на Гарадзішча, Ольжава і Жданаўшчыну Сабакінскую.

З судовых дакументаў даведваемся, што, як і раней, у 1618 годзе часткай Ольжава валодала Барбара Кішка з Хадкевічаў, а іншай часткай маёнтка ў той час валодаў мсціслаўскі староста Мікалай Францкевіч-Радзімінскі. У 1622 годзе Багдана, жонка драгічынскага старосты Мікалая Кішкі, адмовілася ад усіх правоў на Ольжава і перадала правы ўласнасці полацкаму ваяводзе Янушу Кішку і яго жонцы Крысціне.

2 жніўня 1624 года Мікалай Францкевіч-Радзімінскі падаваў пратэстацыю супраць Крысціны Кішкі за наезд на маёнтак Ольжава і грабеж рухомай маёмасці. У 1629 годзе пробашч Ваверскага касцёла праз суд запатрабаваў ад Мікалая Францкевіча-Радзімінскага вярнуць зямлю, запісаную за касцёлам, якую папярэднія землеўладальнікі выкарыстоўвалі як сваю. Судовы працэс цягнуўся доўга, і ў 1645 годзе касцёл судзіўся ўжо з Уладзіславам Леонам Францкевічам-Радзімінскім.

Прыкладна з XVIII ст. у Ольжаве існавала грэка-каталіцкая капліца, якая была філіялам лідскай царквы. У ак-

це візітацыі 1784 года захавалася яе апісанне: *«На зямлі вяльможных ягамосцяў панюў Гінетаў, крайчых лідскіх... У Ольжаве. Драўляная, гонтам крытая, на падмурку, асвечаная. Гэтага асвечэння сакрамант быў прэзентаваны. Мае дастаткова парафіян. Мае апараты (рэчы для набажэнства), якія маюцца падчас візіту... капліца пабудавана за кошт... Яна Бялькевіча, сурагатара Гарадзенскага, 2 жніўня 1764 г. ахвяравана Лідскай парафіяльнай царкве».*

Варта таксама расказаць пра дарогі, якія праходзілі каля Ольжава. Міхал Шымелевіч пісаў, што ў даўнейшыя часы дарога з Ліды на Слонім (так званы Беліцкі гасцінец) ішла праз Гарні, Палубнікі і Любары, дзе быў пабудаваны вялікі мост праз Дзітву. Перад Ольжавам ад гэтага шляху адходзіла дарога на фальварак Белагруду, якая бегла праз Дзітву на Парачаны, Голдава і Жалудок і была вядомая пад назвай Зэльвенскага гасцінца.

Вось як апісана дарога ад Белагрудскага касцёла ў бок Ліды ў «Вопісах парафій Лідскага дзеканата ў 1784 годзе»: «Дарога да Ліды, судовага горада, і тракт Віленскі ад касцёла Белагрудскага ў кірунку на летні ўсход сонца ідзе па правым баку. Даехаўшы да броду, будзе вёска Гарняты за тры стадыі да карчмы Найяснейшага князя ягамосці Радзівіла, генерал-лейтэнанта войскаў ВКЛ, за ёй Дубічаны Найяснейшага князя ягамосці Масальскага, біскупа Віленскага, за шэсцьдзесят стадый, далей фальварак Белагруды Найяснейшага князя ягамосці Радзівіла, генерал-лейтэнанта войскаў ВКЛ, за трыццаць стадый, потым Тукалаўшчына, фальварак яснавяльможнага пана Гінета, за чвэрць мілі, далей, мінуўшы брод, па правым баку — Рубікі ў арэндзе васпана Сідаровіча і васпанства Ёчаў. З гасцінца, з якога ідуць дарогі да фальварка Тукалаўшчына і вёскі Дубчаны, праз дзевяць стадый, па левым боку ідзе дарога да Мохавічаў і да Медзеўшчыны, плябаніі Белагрудскай, адкуль на ўсход сонца ідзе дарога на гасцінец

Лідскі і Віленскі, да карчмы, якая мае назву „Пад крыжамі“, яснавяльможнага пана Альшэўскага, на мяжы Лідскай парафіі. Тут гасцінец налева ідзе да Вільні на Дайнаву ксяндзоў-аўгустынаў да гасцінца Віленскага, які ідзе з Мыта і сыходзіцца з Мытлянскім гасцінцам. Сярэдні гасцінец ідзе на Ліду, і крута направа — да Шчытнікаў. Ад гэтага гасцінца за дзесяць стадый ідуць дарожкі: адна да Лідскай парафіі, а другая направа на поўдзень, да Рубікаў. Шчытнікі дзеляць парафію Белагрудскую з Лідскай.

А вось апісанне дарогі з боку Ліды да Белагруды: «Дарога да Белагруды цягнецца каля Раклёўцаў на Ольжаў-Нелюбаўскі (Малое Ольжава) васпана Альшэўскага, пад-столія Лідскага, дзе і заканчваецца парафія Лідская».

Вядома, што некалькі вялікіх маёнткаў Лідчыны, сярод якіх былі Тарноўшчына і Белагтуда, належалі Радзівілам. Напрыканцы XVIII ст. яны пачалі набываць і ольжаўскую маёмасць. У 1808 годзе Мікалай Радзівіл здаў пад заставу (у арэнду) Тарноўшчыну Тадэвушу Андрэйкавічу. Са спісу парафіян-уніятаў 1829 года бачна, што Ольжава і Далекія належаць Андрэйкавічам.

У 1820 годзе маёнткам Лебыда і часткай маёнтка Ольжава валодаў цэльшаўскі маршалак Леапольд Горскі (1787–1825). У 1844 годзе маёнткам Ольжава валодаў Рышард Андрэйкавіч (305 душ), яшчэ адна частка Ольжава належала Хелене Горскай (100 душ), а Антон Альшэўскі валодаў вёскай Зайкі (40 душ).

Юлію Андрэйкавічу ў 1845 годзе, сярод іншай маёмасці, належала Вялікае Ольжава; ён жа валодаў маёнткам Тарноўшчына. У той жа час маёнткам Ольжава з вёскамі Ольжава, Дудары, Тукалаўшчына, Далекія, Палубнікі (3694 дзесяціны, 305 дымоў, 305 мужчынскіх і 252 жаночыя душы) належаў Рышарду Андрэйкавічу. Сын Тадэвуша Андрэйкавіча Юлій у 1858 годзе прадаў Тарноўшчыну Канстанціну Кашыцу.

Згодна з «Геаграфічным слоўнікам», у сярэдзіне XIX ст. Вялікае Ольжава было маёнткам Кашыцаў у Тарноўскай

воласці і ўключала вёскі Ольжава, Палубнікі, Далекія і Дудары.

Прывяду звесткі, якія атрымалася знайсці пра Ольжава ў тагачасным друку.

Увосень 1906 года газеты пісалі пра некалькі грабязжоў на Лідчыне: «У ноч на 18 верасня ў фальварку Ольжава ў Тарноўскай гміне абрабаваныя арандатары Гірш Гутоўскі і Дварынскі. Рабаўнікі Юзаф Мерч-Аляксееў і Мікалай Пу-хальскі (сын кантралёра акцызнай палаты) былі арыштаваныя з *забранымі* грашамі».

Пра пажар: «У Лідскім павеце гэтай увосень усё больш пажараў. У пані Красіцкай у маёнтку Ольжава згарэлі гумно і свіран, яшчэ ў трох яе маёнтках пагарэлі гумны. Дрэнна, што прападае шмат збожжа – усё, што сёлета з поля сабралі. Ад гэтага хлеб даражэе, а пад вясну і селяніну не будзе дзе купіць... Арыштаваныя да суда 8 чалавек з вёскі Ольжава, іх вінавацяць у тым, што пасвілі жывёлу ў лесе пані Красіцкай. Вёска кажа, што яны не пасвілі, толькі раз дзеці мімаходам прапусцілі быдла».

У кастрычніку 1916 года ў вёсцы Ольжава каля Ліды адбылося забойства. Жыхар гэтай вёскі *«Канстанцін Мазалеўскі за забойства і спробу забіць чалавека засуджаны на смерць»*.

Відавочна, што з 1920-х гадоў па ўплыве на насельніцтва сярод беларусаў Беларуская сялянска-работніцкая грамада перамагала ППС (Польскую сацыялістычную партыю), і з другога паўгоддзя 1926 года беларускі друк пачаў рэгулярна друкаваць лісты былых «пэпэсаўцаў», якія выйшлі з партыі і далучыліся да Беларускай сялянска-работніцкай грамады. Напрыклад, у снежні 1926 года ў газеце «Наша Справа» былі надрукаваныя лісты былых сяброў ППС Ігната Ганевіча з вёскі Ольжава і А. Кліма з вёскі Вялікія Канюшаны.

9 жніўня 1928 года газета «Лідскае жыццё» змясціла нататку наступнага зместу: *«Ушанаванне палеглых у 1863 годзе. Дня 5 жніўня ў Шчытніках Тарноўскай гміны адбылося ўрачыстае асвячэнне магілы палеглых герояў, удзельнікаў баёў 1863 года. Крыж і надмагільны камень зафундаваў вайсковы асаднік п. Кілінскі. Яго стараннем пры дапамозе асаднікаў п. Бердаўскага і палкоўніка Ардылоўскага была арганізавана ўрачыстасць. Прыгожую і узнёслаю прамову сказаў ксёндз Гародзька, звяртаючыся да падзей баёў 1863–1864 гадоў. У ўрачыстасці бралі чынны ўдзел мясцовыя жыхары, Белагрудская школа са сваёй харцэрскай дружнай і дзятва з Верхняй Сілезіі (Горнага Шлёнска), якая прыбыла ў Белагруду ў летні лагер».*

20 кастрычніка 1930 года ў маёнтку Вялікае Ольжава былі падпаленыя стадола і свіран. Пабудовы згарэлі разам з 16 тонамі збожжа. У тушэнні пажару бралі чынны ўдзел добраахвотныя пажарныя дружныны з вёсак Далекія і Парачаны, а таксама мясцовыя сяляне. Страта ад пажару склала 75 000 злотых.

Пад суд траплялі нават вельмі ўплывовыя людзі. Напрыклад, Лідскі акруговы суд прысудзіў уладальніцу маёнтка Малое Ольжава графіню Эльжбету Красіцкую (пра гл. пра яе далей) да 8 месяцаў турмы за парушэнне межаў зямельных надзелаў. Ці адбывала графіня гэты тэрмін пакарання – невядома.

Трэба сказаць, што ў 1920–1930-х гадах каля Шчытнікаў валодаў фальваркам і гаспадарыў у ім адзін з заснавальнікаў і фундатараў беларускага руху на пачатку XX ст. доктар Амброзі Кастравіцкі. Ён пахаваны на могілках каля Белагрудскага касцёла, але на сёння яго магіла не знойдзена.

Пасля прымусовага продажу Тарноўшчыны (пасля паўстання 1863 года, гл. далей) за Кашыцамі застаўся маёнтak Вялікае Ольжава. Графіня Зоф'я Красіцкая з дому Кашыцаў (28.02.1852–25.01.1933) нарадзілася ў Тарнове і

была дачкой Канстанціна Кашыца і Юліі з Нясілоўскіх. Яе муж — Раман Станіслаў Красіцкі (1844–1878). Мела сына Алекса Юліяна Марыяна (1878–1935), жанатага з Эльжбетай Красіцкай, якая памерла ў Лідзе і пахаваная на могілках Росы ў Вільні. Дадам, што лідскія Красіцкія паходзяць з літоўска-валынскай лініі графаў Красіцкіх.

Апошняя ўладальніца Ольжава — Цэцылія Красіцкая нарадзілася ў 1921 годзе ў Лідзе, але месцам нараджэння была запісана Вялікая Ольжава. Бацькі Цэцыліі — Алекса і Эльжбета Красіцкія — першыя тры гады адразу пасля шлюбу жылі ў радавым маёнтку Шабастоўка на Падоллі. Пасля заканчэння вайны, у 1921 годзе, бацькі Цэцыліі пераехалі ў маёнтak Вялікае Ольжава, які належаў Зофіі Красіцкай з Кашыцаў — маці Алексы Красіцкага і бабулі Цэцыліі.

У 1936 годзе Эльжбета Красіцкая выдала ў Лідзе кнігу паэзіі. У рэцэнзіі, надрукаванай у газеце «Лідская Зямля», указваецца, што графіня ў сваім зборніку прапагандуе мясцовы фальклор і з'яўляецца прыхільніцай народнага мастацтва: *«Пані Красіцкая была адной з першых, хто падтрымаў неабходнасць узняць якасць вырабаў з мясцовага льнянога валакна да ўзроўню, калі яно змагло б цалкам замяніць бавоўну. Праблемы льнаводства ў 1930 г. яна абмяркоўвала на старонках „Сучаснай кабеты“. Энтузіястка рэгіяналізму і жыцця сялян, у вершах яна акцэнтуюе сваё гарачае замілаванне да вёскі».*

Дадам, што з патрыятычнай ідэяй цалкам замяніць імартную бавоўну на мясцовы лён у той час выступіў генерал Люцыян Жалігоўскі.

Маёнтak Вялікая Ольжава меў плошчу 2500 га і кіраваўся адміністратарамі. Палац маёнтка разам з іншымі пабудовамі быў спалены падчас вайны. Захаваўся толькі драўляны сядзібны дом, пабудаваны ў XVIII ст., у якім і пасяліліся новыя гаспадары. Гэтая старая пабудова мела ан-

філадную планіроўку — праз увесь дом можна было пераходзіць з пакоя ў пакой. Першым у доме быў доўгі калідор, потым — канцылярыя. У сярэдзіне знаходзілася вялікая сталовая (з якой можна было адразу прайсці ў бацькоўскую спальню), за ёй — салон, потым — тры пакоі ў шырыню дома. За салоном — гасціная, потым — кабінет бацькі, спальня бацькоў, спальня Цэцыліі, пакой Цэцыліі, пакой гувернанткі-французжанкі, далей — пакой для слуг і кухня. Паміж пакоямі стаялі вялікія кафляныя печы, кожная з якіх абагравала адразу два памяшканні.

Перад сядзібай расла ліпа, пад ёй стаялі стол і лавы. Сядзібны дом замыкаў квадрат фальварка, у якім былі стадолы, спіхлеры (свіраны) для сена і саломы, парк з садам і згарэлым палацам, за палацам — аборы і стайня, кузня і дамы для прыслугі на чатыры кватэры (так званыя чваракі). Была таксама птушкарня для качак і гусей, якія плавалі ў суседняй сажалкавай копанцы, а ў парку жылі два паўліны. Перад згарэлым палацам меўся вялікі газон, на якім расла белая спірэя і цвілі чырвоныя райскія яблыні, утвараючы бела-чырвоную какарду. Двор быў акружаны садам з вялікай колькасцю малін.

Маёнтак спецыялізаваўся на вытворчасці малака, у гаспадарцы трымалі каля 100 малочных кароў. З гэтага малака яўрэй Ілютовіч, які жыў у маёнтку, вырабляў галандскія сыры. Ольжаўскія сыры можна было купіць у самім маёнтку, у Лідзе, Вільні, Варшаве і нават у Галандыі.

Паводле звычаю, на Каляды леснікі маёнтка прыносілі ў двор ялінкі. Бацькі Цэцыліі выбіралі самую прыгожую і ўзнагароджвалі лесніка. Астатнія ялінкі раздавалі прыслуге.

А на Вялікдзень сям'ю приходзіў віншаваць мясцовы яўрэй Ілютовіч. Ён дарыў гаспадарам маёнтка скрынку з мацой. На Вялікдзень заўсёды быў прыгожа прыбраны вялікі стол пад белым абрусам, на якім стаяла шмат прысмакаў. Раніцай усе ехалі ў Белагрудскі касцёл на імшу, якую

праводзіў ксёндз Гародзька, а пасля набажэнства вярталіся на святочны сняданак.

Маці Цэцыліі, Эльжбета Красіцкая, добра ведала архібіскупа-мітрапаліта Рамуальда Ялбжыкоўскага, які ўгаварыў яе прыняць удзел у будаўніцтве Слабадскога касцёла ў Лідзе. І таму касцёл быў пабудаваны з лесу маёнтка Вялікая Ольжава. Цэцылія нават на год пазней прыняла першую камунію — каб зрабіць гэта менавіта ў новым касцёле. Першую камунію яна прымала разам з двума дачкамі слуг; пасля імшы дзяўчынак у Вялікай Ольжаве частавалі марожаным.

Цэцылія расла і выхоўвалася ў маёнтку. Яна мела тут няню па прозвішчы Капля і гувернантку-французжанку мадам Шубэн, жонку царскага афіцэра. Да паступлення ў школу Цэцылію рыхтаваў дырэктар суседняй школы Маргенштэрн.

У 10 гадоў Цэцылія пачала вучыцца ў пансіёне сясцёр-бенядзікцінак у Вільні, дзе яе адразу прынялі ў 4-ы клас. На пачатку сакавіка, на Казюкі, да дачкі ў Вільню заўсёды прыязджала маці і забірала яе да архібіскупа Ялбжыкоўскага. Архібіскуп яны прыносілі кветкі і пернік у выглядзе сэрца. На гэтых сустрэчах Цэцылія страшна нудзілася. Аднак на ўсё жыццё запомніла, як з балкона архібіскупа назірала за жалобнай працэсіяй, якая перавозіла сэрца маршала Пілсудскага з Віленскай катэдры на могілкі Росы.

А на Каляды і Вялікдзень дзяўчынка вярталася ў Вялікае Ольжава. Падчас летняга адпачынку ў бацькоў, Цэцылія любіла ездзіць верхам і нават мела свайго каня. У канцы лета 1939 года з маёнтка ў войска былі мабілізаваны легкавая і грузавая аўтамашыны, забралі і коней, разам з канём Цэцыліі.

17 верасня 1939 года Цэцылія разам з маці знаходзілася ў Вялікай Ольжаве. Раніцай яны селі на звычайны сялянскі воз і паехалі ў бок Вільні; у сталіцы краю былі 18 верасня.

У Вільні Цэцылія вярнулася ў сваім пансіён і правучылася ўвесь навучальны год (1939–1940). Пасля далучэння Літвы да СССР дзяўчына яшчэ год вучылася ў савецкай школе.

У чэрвені 1941 года прыйшлі немцы. Яны выдалі загад, які абавязваў уладальнікаў маёнткаў вярнуцца ў свае гаспадаркі. Таму ў ліпені 1941 года Эльжбета Красіцкая са сваёй сяброўкай і дачкой вярнулася ў Вялікае Ольжава. Дом быў заняты, і сям'я пасялілася ў чвараку. У жніўні 1941 года нямецкія ўлады прызначылі Эльжбету Красіцкую адміністратарам маёнтка і выдалі план па здачы сельскагаспадарчай прадукцыі.

Праз небяспеку на пачатку лета 1942 года Красіцкія з сяброўкай пераехалі ў Ліду. У Лідзе дзяўчына пазнаёмілася са сваім будучым мужам Станіславам Маскалам. Каб не патрапіць пад вываз на працу ў Германію, Цэцылія да шлюбу паўтара года працавала на бровары. У гэты час сям'я жыла ў арэндаванай палове дома з садамі, а сваю швейную машынку «Зінгер» Эльжбета Красіцкая абмяняла на карову і корм для яе на два гады, у дадатак атрымаўшы яшчэ і два ведры мёду.

У студзені 1944 года Цэцылія Красіцкая выйшла замуж за Станіслава Маскала.

Пасля вайны Цэцылія выехала ў Вільню, адтуль перабралася ў Люблін, а потым у Варшаву. Тут у жніўні 1945 года нарадзіўся сын Міхал Маскала-Красіцкі, а ўжо ў верасні яна запісалася ў Акадэмію палітычных навук, дзе вучылася 3 гады.

15 верасня 2017 года ў Варшаве я сустрэўся з дачкой апошняй уладальніцы маёнтка Вялікая Ольжава Цэцыліяй Красіцкай.

Жыла Цэцылія Красіцкая ў раёне Варшавы, забудаваным на пачатку 1960-х гадоў невялікімі двухпавярховымі домамі, у двухпакаёвай кватэры. Калі ў яе гасціннай за-

ле сабраліся сябры, пачалася двухгадзінная размова, якую графіня Красіцкая пачала фразай: *«Мы ўсе нарадзіліся ў Лідзе»*. Абмяркоўвалася шмат тэм, але галоўнай тэмай быў наш горад.

Напісаць жа я хачу пра дзве рэчы.

Цэцылія Красіцкая дыпламатычна сказала, што шмат з таго, пра што напісаў адзін з аматараў лідскай гісторыі на адным з лідскіх сайтаў пра падзеі ў маёнтку Ольжава, ніколі не было ў рэчаіснасці.

Другім цікавым для мяне момантам былі ўспаміны графіні Красіцкай пра мову. Яна сказала, што польскую мову пачала вывучаць ва ўзросце 5–6 гадоў разам з французскай, а ў сям’і да гэтага заўсёды размаўлялі па-беларуску. Неяк, маючы 5 гадоў, яна гуляла з сялянскімі дзецьмі. Яны заўважылі ў Ольжаве іншых дзяцей, якія размаўлялі на нейкай іншай мове. Спыталіся і даведаліся, што гэтыя дзеці размаўляюць па-польску, бо яны... палякі!

— А я тады хто?! — закрывала малая Цэцылія. — Мама кажа, што гэта мы палякі!

Вось такая гісторыя пра тое, на якой мове размаўлялі графы Красіцкія ў сваёй сям’і.

МЫТО

Мыто, якое заўсёды было мястэчкам, мае вельмі старажытную гісторыю.

Археалагам вядома гарадзішча Мыто, яно знаходзіцца на правам беразе р. Дзітва ў 1,5 км на паўднёвы захад ад сучаснай вёскі Мыто. Узрост гарадзішча датуецца сярэдняй — другой паловай I тысячагоддзя н. э. Яно невялікіх памераў, пляцоўка авальнай формы 30 x 20 м, месціцца на ўзгорку і ўзвышаецца над далінай ракі Дзітва на 20 м. Археалагі мяркуюць, што гэта было гарадзішча-сховішча, куды падчас небяспекі хаваліся жыхары з блізкага селішча. У розных частках пляцоўкі вызначаны культурны пласт цёмнага колеру да 50 см таўшчынёй. Валоў і равоў гарадзішча не мела і, верагодна, агароджвалася драўлянай сцяной. За гарадзішчам, на раллі вызначана пляцоўка 200 x 150 м, на якой знойдзена ляпная кераміка. Тут фіксуецца славянская кераміка X–XI стст.. Прыкладна з XVIII ст. на вяршыні ўзгорка знаходзіўся фальварак Мыто. З-за гаспадарчай дзейнасці ў 1980-х гадах значная частка гарадзішча была разбурана.

На поўнач ад гарадзішча Мыто, у лесе, ляжыць вельмі цікавы валун, які на сваёй паверхні мае даволі вялікае паглыбленне ў выглядзе чашы. Мясцовыя людзі расказваюць, што ў выемцы гэтага незвычайнага каменя заўсёды

стаіць вада, і яна не высыхае нават у самую спёку, і вада гэтая гаючая — лечыць бародаўкі і «канапушкі». Колькі людзі сябе памятаюць, яны хадзілі да гэтага каменя лекавацца і пасення водзяць сюды дзетак. У 1988 ці 1989 гг. моладзь з менскай «Талакі» была тут у вандроўцы, і імі былі запісаны расказы мясцовых людзей пра гэты камень, які мае назву «Чара Багародзіцы». Адна з бабуляў распавяла наступную легенду: *«Стаяла вельмі сухое лета, выгаралі палі... Студні ў вёсцы пачалі сохнуць, і ў іх ужо амаль не было вады. Дзяўчына пайшла ў лес, дзе калісьці была крыніца. Але на тым месцы, дзе па паданні была крыніца, ляжаў вялікі камень... Дзяўчына была знясіленая ад смагі і, упайшы на зямлю, пачала маліцца да Маці Божай, каб тая дапамагла не толькі ёй, але і ўсім вяскоўцам. Малітва была такая шчырая і чыстая, што Багародзіца падаравала дзяўчыне адмысловую чару з вадой, якая цудатворна з'явілася на камені. Усё лета вяскоўцы бралі з яе ваду і гэтым выратаваліся ад смяротнай спякоты»*. На паўночным баку каменя быў высечаны крыж, аднак, людзі кажуць, што яго счасалі па загадзе мясцовага (калгаснага?) партсакратара на пачатку 1960-х гг.

Яшчэ на карце Rizzi Zannoni, выдадзенай у Парыжы ў 1772 г., паміж Лідай і Мыто пад назвай Лідскі лес пазначана вялікая лясная прастора. Прастора тая калісьці складалася з лясных абшараў, якія належалі да Лідскага староства, Цыбарскай дзяржавы, маёнткаў Дайнава, Белагруда і іншыя.

Міхал Балінскі паведамляе пра Мыто ў 1415 г., верагодна, гэта першае згадванне мястэчка. Вядома, што з старадаўніх часоў дарога з Ліды ў бок Гародні бегла каля Астроўлі і Цыбараў на мост цераз Дзітву, на якім здаўна бралі маставую ці грэблевую аплату або так званае мыта, адкуль і паселішча, якое месцілася каля таго моста і грэблі і раней называлася Дзітва Пратасаўская, атрымала назву Мыто.

Для пераправы цераз Дзітву з даўніх часоў будавалі масты. Самы стары з іх ужо існаваў у 1392 г., ён быў пабудаваны на шляху з Жырмунаў да Васілішак, насупраць пазнейшай Дзітвы Тальвашоўскай ці Рулевічаў. Мост на вялікай дарозе з Васілішак да Ліды пры Дзітве Пратасаўскай ці Мыто вядомы з канца XV ст. Наогул маёнткаў з назвай Дзітва на Лідчыне ў розныя часы было некалькі, была Старая Дзітва Шамятоўская ці Дзітва Шамятоўская, Дзітва Талвашоўская і г. д.

Падчас спусташальнай вайны 1654–1667 паміж, у лютым 1659 г. у Мыто на грамнічны соймік сабралася шляхта Лідскага павета, каб спыніць разбоі і беззаконне ў павеце. На сойміку былі абраны службовыя асобы, на якіх ускладзены абавязак выкараніць злачынствы — выракі гэтых асоб прызнаваліся роўнымі выракам трыбунала і павінны былі безапеляцыйна выконвацца. Гэты былі: Васілішкі стараста Марцін Лімант — суддзя, Мацей Мікалай Альшэўскі — падсудак, Ян Нарбут — земскі пісар, Адам Нарбут — падстараста, Ян Зуб — суддзя, Аляксандр Станіслаў Калантай — гродскі пісар Лідскага павета, Мікалай Радашынскі і Аляксандр Тышкевіч. У мястэчку Мыто соймік сабраўся з-за эпідэміі ў Лідзе.

27 лістапада 1659 г. на пераправе каля Мыто адбыўся бой. У сувязі з гэтымі падзеямі мястэчка Мыто ўзгадваецца, з нашага боку — ва ўспамінах Багуслава Маскевіча, з расійскага — у рапарце камандзіра рускіх войскаў, якія прынялі ўдзел у сутычцы каля Мыто. Тады ж была спалена Мытлянская Пакроўская драўляная царква.

У 1784 г. калятарам¹ царквы ў Мыто быў вілейскі стараста Юзаф Пац.

¹ Калятар — асоба, якая ўнесла сродкі на пабудову царквы ці касцёла і мае адпаведнае права адносна яе.

Юзаф Пётр Пац (1736–1797), з магнацкага роду Пацаў герба Газдава. Бацька — стараста пінскі і вілейскі Пётр Пац, маці — князёўна Ефрасіння з Агінскіх, сёстры — Бенядзікта і Альжбета. Дзяржаўны і ваенны дзеяч ВКЛ, у 1757 г. ён атрымаў патэнт генерал-маёра літоўскіх войскаў, а не пазней за 1758 г. — патэнт генерал-ад'ютанта вялікай літоўскай булавы.

У дэпешы ад 2 кастрычніка 1767 г. да прэзідэнта калегіі замежных спраў Расійскай імперыі Мікіты Паніна, расійскі пасланнік Мікалай Рапнін назваў Юзафа Паца годным чалавекам для рэалізацыі расійскіх планаў на сойме 1767 г., куды ён абіраўся ад Лідскага павета. Абіраўся Пац і дэпутатам ад Лідскага павета на канфедэратыўны сойм 1776 г. Ён з'яўляўся праціўнікам так званай «Фаміліі» — партыі Чартарыскіх і Панятоўскіх. Тым не менш, 16 сакавіка 1792 г. Юзафа Паца ўзнагародзілі ордэнам Белага арла.

24 красавіка 1794 года на плошчы перад ратушай ў Вільні быў урачыста абвешчаны «Акт паўстання», які пацвярджаў адзінства віленскіх інсургентаў з паўстанцамі Тадэвуша Касцюшкі. У той жа дзень была створана Найвышэйшая Літоўская Рада на чале якой стаў Юзаф Несялоўскі. Сярод іншых, у склад Рады ўвайшоў і вілейскі стараста Юзаф Пац, ён лічыўся ў складзе ваеннай камісіі Рады. Пра сур'ёзнасць яго намераў кажа тое, што 15 чэрвеня 1794 г. ён ахвяраваў паўстанню ажно тры лёгкія янычарскія ружжы! Нагадаю, што Юзаф Пац быў вельмі багатым чалавекам, бо ў сваім тастаменце (06.03.1797 г.) акрамя вялікай нерухомасці, ён пералічвае і грашовыя квоты ў памеры 4 мільёнаў злотых. Не дзіва, што ў ліпені 1794 г. Пац выехаў у Галіцыю «для папраўкі здароўя на водах» і вярнуўся толькі пасля задушэння паўстання.

Юзаф Пац меў вялікую зямельную маёмасць у Лідскім і іншых паветах, памёр 13.03.1797 г. бяздзетным і быў пахаваны ў капліцы касцёла ў Ражанцы, дзе меў вялікую ма-

ёмасць (пісаўся — *«граф на Ражане»*). У тастаменце ўсю сваю маёмасць, акрамя раней запісаную для касцёла ў Ражанцы, запісаў свайму далёкаму крэўнаму Людвіку Міхалу Пацу «як апошняму з дома і роду пацаўскага».

Такім чынам уся маёмасць, у тым ліку і маёнтак Мыто, перайшла ў валоданне Людвіка Паца (1780–1835), які быў сынам Міхала і Людвікі з Тызенгаўзаў. Цікава, што бацька Людвіка Паца — Міхал Пац *«запаў у меланхолію і памёр 29 студзеня 1800 г. у Мыто, маючы 46 гадоў»* — памёр у маёнтку свайго сына але быў пахаваны *«у катакомбах Езненскага касцёла»*.

Па сведчанні сучаснікаў, Людвік атрымаў «стараннае выхаванне ў Францыі, Англіі і на радзіме», а ў 1796 г. стаў студэнтам Віленскай акадэміі. Праз год атрымаў у спадкі ад далёкага сваяка Юзафа Паца вялікую маёмасць: ключы¹ Ражанку (з Мыто) і Гарадзішча на Лідчыне і Наваградчыне, Даўспуду, Рачкі і Мазуркі на Беласточчыне, якая ў той час стала часткай Прусіі, палацы ў Вільні і Гародні і тыя самыя 4 мільёны злотых гатоўкай, пра якія я пісаў вышэй.

У 1802 г. Людвік па тагачасных законах стаў паўнагатовым і распачаў ваяжы па Еўропе: наведаў парызскі салоны княгіні Ганны Сапязжанкі, а потым з яе братам Станіславам Замойскім у 1803 г. перабраўся ў Лондан. Тут, у Англіі, Шатландыі і Ірландыі, ён вывучаў сельскую гаспадарку. У 1808 г. у Парыжы са званнем *«шэф эскадрона»*² паступіў у полк легаконнай гвардыі. Ваяваў у Іспаніі, дзе атрымаў раненне багнетам у сцягно. Прыняў удзел у Аўстра-Французскай вайне 1809 г., належаў да эскорта Напалеона, атрымаў ордэн Ганаровага легіёна, пасля чаго пайшоў у адстаўку і пераехаў

¹ Ключ — вялікі двор, які дзяліўся на фальваркі ці засценкі.

² У французскай арміі слова «шэф» з'яўлялася часткай назваў воінскіх званняў: маёр французскага войска традыцыйна называецца «шэф батальёна» (фр. *Chef de bataillon*) або «шэф эскадрону» (фр. *Chef d'escadron*).

у Варшаўскае княства. Адсюль ён займаўся арганізацый выведкі на тэрыторыі былога ВКЛ і перад кампаніяй 1812 г. атрымаў чын палкоўніка. Напачатку камандаваў 15-м палком уланаў, а ў маі 1812 г. атрымаў 2-гі ўланскі полк. Пасля ўваходу Напалеона ў Вільню, сустрэкаў яго ў тут сваім палацы. 16 ліпеня атрымаў чын брыгаднага генерала і прайшоў з Напалеонам да Масквы праз усе бітвы. У 1814 г. стаў дывізіённым генералам і камандаваў кавалерыйскай брыгадай, якую сам і сфармаваў. Пры канцы вайны камандаваў усёй французскай коннай гвардыяй і недалёка ад Парыжа быў паранены. На баку Напалеона прайшоў чатыры ваенныя кампаніі і пасля адстаўкі, у маі 1814 г. выехаў у Англію, дзе зноў пільна вывучаў сельскую гаспадарку.

Пасля амністыі Людвік Пац вярнуўся дахаты і тут, разам з Адамам Чартарыскім, прэтэндаваў на руку Ганны Сапжанкі. Канкурэнцыя з Чартарыскім за руку і сэрца дзяўчыны набыла палітычнае адценне, бо Адам Чартарыскі быў сябрам маладосці цара Аляксандра I і ў 1804–1806 гг. займаў пасаду міністра замежных спраў Расійскай імперыі. Справа даходзіла да дуэляў са шчаслівым канкурэнтам і цікава, што апошняя дуэль паміж імі адбылася, калі абодва рывалі ўжо былі жанатыя.

У 1817 г. Людвік Пац бярэ шлюб з Каралінай Малахоўскай, якая прынесла яму 1 мільён золотых пасагу. Але хутка, у 1822 г. ён аўдавеў. Жыў у беластоцкіх маёнтках і быў віца-прэзідэнтам мясцовага Аграрнага таварыства. Пабудоваў цікавы палац у стылі англійскай готыкі ў Даўспудзе і перабудоваў куплены ў 1823 г. у Радзівілаў палац па вуліцы Мядовай у Варшаве, пасля рэканструкцыі тут паўстала *«одно з самых арыгінальных прасторавых рашэнняў Варшавы»*. Палац паступова ператварыўся ў музей, дзе месціліся калекцыі Людвіка Паца, у тым ліку і калекцыя антыкаў, купленая ім асабіста ў Рыме і Пампеях. Тут былі грэцкая, гатычная і маўрытанская залы і калекцыі жывапісу, у тым ліку і партрэты Пацаў розных эпох. Госці з захапленнем

разглядалі сервізы са срэбра, крышталю, наборы сеўрскай парцэляны коштам у дзесяткі дукатаў за талерку. Жартавалі, што гэты гмах актуалізаваў даўнюю прымаўку: «Варты Пац палаца». Менавіта ў гэтым палацы і жыў калатар царквы ў Мыто. Перад 1830 г. нерухомасць Паца ў Польскім каралеўстве ацэньвалася ў 3 мільёны, а ў былым ВКЛ — у 1 мільён злотых.

Трэба дадаць, што Людвік Пац фундаваў у сваім мястэчку Ражанка Петра-Паўлаўскі касцёл. Архітэктарам касцёла быў Генрык Марконі, які пры праектаванні касцёла адмовіўся ад абавязковага ў той час падабенства з антычнасцю, і таму пастаўлены ім у 1827 г. Петра-Паўлаўскі касцёл у мястэчку Ражанка можна лічыць адным з першых неагатычных будынкаў Беларусі. Беспярэчна, гэта адзін з самых прыгожых касцёлаў Беларусі.

У Варшаве граф Пац трымаў дыстанцыю ад палітыкі, тым не менш з'яўляўся сенатарам каралеўства. Прыняў удзел у паўстанні 1830–1831 гг. і ахвяраваў на паўстанне 100 000 злотых — больш за ўсіх іншых сенатараў. Пасля паразы паўстання выехаў у Парыж.

Царскі ўрад канфіскаваў усю маёмасць Людвіка Паца, у тым ліку і ключ Ражанку (1351 душ), але нейкія капіталы ў яго захаваліся, і таму і за мяжой граф заставаўся багатым чалавекам. У 1834 г. з рознымі даручэннямі кола эмігрантаў Пац выехаў з Парыжа ў Італію — жыў у Генуі, Рыме, Неапалі, дзе, пакінуўшы дачку пад нагляд законніц, усю зіму бавіўся ў арыстакратычным «элегантным свеце». У 1835 г. выехаў у Грэцыю, дзе таксама займаўся палітычнымі справамі. З Афін перабраўся ў старажытны грэцкі горад Смірна, што ў Малой Азіі,¹ дзе 31.08.1835 г. памёр. Некаторыя даследчыкі лічаць, што Людвік Пац для Адама

¹ Разваліны Смірны знаходзяцца зараз на тэрыторыі сучаснага турэцкага горада Ізмір.

Міцкевіча з'яўляўся правобразам Графа ў паэме «Пан Тадэвуш».

У 1816 г. Людвік Пац прадаў маёнтак Мыто за 300 000 злотых Яну Расудоўскаму, які ў 1812 г. быў чальцом Рады сканфедэраванай шляхты ў Жалудку. Працэс афармлення Мыто зацягнуўся, і маёнтак разам з усёй маёмасцю Паца быў канфісаваны ў скарб. Але Расудоўскі неяк даказаў сваё права і стаў гаспадаром Мыто. У 1860 г. Расудоўскія яшчэ валодалі ў Мыто 124 мужчынскім душамі і 495 дзесяцінамі зямлі. Сяляне павінны былі адпрацаваць на пана па 156 дзён у год, а таксама штогод з сялянскага двара аддаць пану 1 курыцу, 10 яек і 60 грыбоў.

Прывяду тут цікавы кавалак тэксту з дзённіка дамініканскага візітатара, які ў 1822 г. ехаў па Мытлянскім гасцінцы: *«Ранні выезд праз Мыто. Мыто калісьці было прыгожым і добраўпарадкаваным мястэчкам: карчма дзедзіча васпана Паца, зараз карчма заняпала, стаіць паштовы дом, уніяцкая царква, як руіна, грэбля ў дрэнным стане. Паснедалі ў крупайскай карчме. Нікчэмная, належыць Скіндарам. Ліда засталяся па правай руцэ. Начавалі мы ў карчме ксяндзоў піяраў, карчма была б зручная, калі б не прусакі — казуркі занесеныя з глыбіні Расіі ў Літву. Гэтая казурка завецца прусаком таму, што яна тут з'явілася такім чынам: была прынесеная... падчас паходу рускіх на Прусію, у валадаранне царыцы Лізаветы».*

Карэспандэнт «Виленского Вестника» ў артыкуле, перадрукаваным потым у «Літоўскіх епархіяльных ведамасцях», пісаў пра народную Мытлянскую вучэльню: *«В. Мыто Лідскага павета. Нядаўна я быў сведкам станоўчай з'явы сялянскага жыцця. 20 мая я праездам знаходзіўся ў в. Мыто, гэта была нядзеля, і я зайшоў у мясцовую царкву. У параўнанні з іншымі вясковымі царквамі, тут было шмат вернікаў — чалавек 50. Пасля абедні ўсе сяляне, сялянкi і іх дзеці гуртам накіраваліся ў вучэльню. Гэта мяне здзівіла, бо я*

прызвычаіўся бачыць, што пасля царквы сяляне ўсім гуртам ідуць у карчму. Я пайшоў за сялянамі і патрапіў у чысты і дастаткова прасторны клас народнай вучэльні. Сяляне ўселіся за сталы... яны мне казалі, што прыйдзе бацька з настаўніцай і будзе з імі размаўляць. ... Хвілін праз 15 прыйшоў святар Мытлянскай царквы а. Мікалай Кустаў¹ з настаўніцай народнай вучэльні сп. Мірановіч. Святар прачытаў нядзельнае евангелле на расійскай мове і растлумачыў слухачам, чаму гэтае евангелле чытаецца сёння. ... Потым сп. Мірановіч прачытала два павучальныя апавяданні з жыцця першых хрысціян. ... Як прыемна бачыць... што нашы бедныя сяляне маюць магчымасць раз на тыдзень падумаць пра духоўны бок свайго жыцця. ... Сярод сялян былі і прыхаджане іншых прыходаў, бо ў гэтай частцы Лідчыны толькі ў Мыто маюцца нядзельныя чытанні. Вялікі дзякуй бескарысным працаўнікам а. Куставу і сп. Мірановіч... добра, каб у наш край прыязджала паболей такіх людзей... бо сяляне амаль што не разумеюць ні праваслаўнай, ні каталіцкай службы і з вялікай ахвотай ідуць у касцёл, бо там „музыка грае“. Трэба ж і нам шукаць, чым прывабіць сялян у царкву».

Але здараліся і іншыя выпадкі.

З 1861 г. Мыто стала цэнтрам Мытлянскай воласці, у якую ў другой палове XIX ст. уваходзіла 39 населеных пунктаў, у тым ліку і Ваверка. У 1871 г. прэса паведаміла пра незвычайнае здарэнне: «Адзін з лідскіх паліцыянтаў... прыбыў у піцейны дом вёскі Ваверка, і знайшоў там 4 п'яных сялян. Ён запозваў іх дэрнныя намеры і спытаў у іх, чым набіты іх мяшок? Гаспадар мяшка не хацеў дазволіць яго агледзець, а ўсе іншыя з яго кампаніі ўцяклі. ... У мяшку аказаліся дзве чалавечыя рукі. Арыштаваны селянін

¹ Кустаў Мікалай Андрэявіч, 1852 г. н. Закончыў Цвярскую духоўную семінарыю. З 21 чэрвеня 1879 г. па 14 чэрвеня 1886 г. — святар Мытлянскай Пакроўскай царквы.

прызнаўся, што у ноч на 9 сакавіка, ён з 7 сябрамі, узброенымі ружоўкамі, на могілках маёнтка Ішчална, выкапалі толькі што пахаванага нябожчыка — селяніна Ёча, знялі яго вопратку і адрэзалі абедзве рукі, каб з чалавечага тлушчу зрабіць свечку. З гэтай свечкай яны разлічвалі бяспечна рабаваць дамы, бо існуе павер'е, што „свечка з тлушчу нябожчыка“ ці „з рук нябожчыка“, калі яе абнесці вакол выбранага для рабунку дома, пагружае жыхароў дома ў „мёртвы сон“».

ТАРНОВА, ЛЕБЯДА И КАРОЛЬ АНДОРЫ

Ваколіцы лідскай вёскі Тарнова з першай паловы XV ст. належалі ўплывоваму беларускаму роду Завішаў, спачатку герба Ружа. Пасля параднення з Кезгайламі і Шаметамі гэтыя роды атрымалі агульны герб Лебедзь. Трэбы адзначаць, што нашы лідскія Завішы не мелі нічога агульнага ні з Завішамі герба Парай, ні з польскімі Завішамі.

Родапачынальнік Завішаў успамінаецца ў 1443 і 1486 гадах. Ён пакінуў сыноў Мікалая (ўспамінаецца ў 1496 годзе, нашчадкаў не меў) і Яна, каралеўскага двараніна (1491), памёр да 1506 годзе. Сын Яна, Юры (каля 1480 — да 1528 гадах), быў суддзём земскім драгічынскім і значным землеўладальнікам, ён у 1528 годзе выстаўляў 34 вершнікі ў войска.

Каля 1488 годзе ўладанні наследаваў Мікалай Завіша, каралеўскі дваранін. Пасля яго смерці, каля 1500 года, палова маёмасці, па левым беразе Дзітвы, перайшла да яго брата Андрэя Завішы, цівуна віленскага, а другая палова — па правым беразе ракі Дзітва іншаму брату — Юрыю Завішу. Абедзве часткі гэтай маёмасці назваліся Белагрудай.

Нашчадкі Андрэя Завішы трымалі сваю частку Белагруды да другой паловы XVII ст. Юры Завіша пакінуў пасля ся-

бе сыноў Мікалая, Кшыштафа, Альбрахта, Яна і дачку. Згодна з попісам войска 1528 годзе гэтыя Завішы са сваёй часткі Белагруды выстаўлялі разам з паветам Васілішскім 3 кані. Каля 1560 года гэтую частка Белагруды разам з Вашкевічамі ў Завішаў набыў князь Андрэй Вішнявецкі, праз 20 год ён прадаў яе Яраславу Мікалаевічу Ваўчку.

Пры канцы XVI ст. унук Андрэя Завішы Ян Янавіч Завіша, падкаморы лідскі (з 1593 года), а потым ваявода віцебскі выкупіў усе часткі Белагруды і па тастаманце ад 1 лютага 1593 года з гэтай зямлі і з іншай сваёй маёмасці забяспечыў за сваёй жонкай Анастасіяй з Трызнаў 400 коп літоўскіх грошаў. Пасля смерці віцебскага ваяводы гэтая маёмасць разам з Жырмунамі і Востравам (тым самым, дзе ў 1392 года было падпісана славутае пагадненне паміж Вітаўтам і Ягайлам) успадкаваў яго пляменнік Мікалай Завіша, таксама віцебскі кашталян, а калі і ён памёр бяздетным, маёмасць перайшла да яго ўдавы Гальшкі з Тышкевічаў, якая ў 1668 годзе аддала маёмасць у арэнду. Пад канец XVII ст. Белагруду ўспадкавала дачка Яна Юрыя Завішы, старасты браслаўскага, Ганна, якая ў першым замужстве (каля 1690 года) была жонкай Пятра Амора, графа Тарноўскага, а ў другім — Крыштафа Шчыта, кашталяна смаленскага. Памяць гэтых двух прозвішчаў і заставалася ў назвах маёнтка Тарнова і фальварка Шчытнікі.

У XVIII ст. Жырмуны і Востраў з Белагрудай — маёмасць княгіні Барбары Радзівілл (з Завішаў). Ад яе Тарнова пераходзіць да сына — Станіслава Радзівіла (1722–1784), падкаморага літоўскага, а далей — Мікалаю Фаўстыну Радзівілу (1751–1811), уладальніку Жырмун. Пры канцы XVIII ст. з вопісаў парафій Лідскага дэканата бачна, што Тарноўшчына — фальварак Найяснейшага Князя ягомасці Радзівіла генерал-лейтэнанта войск ВКЛ. Незадоўга да смерці, Мікалай Фаўстын Радзівіл аддаў Тарнова ў заклад Тадэвушу Андрэйкавічу за 10 000 залатых дукатаў і

130 000 злотых. Пасля судовага працэсу ў 1824–25 гадах бакі падпісалі судовую дамову, згодна з якой Андрэйкавіч стаў уладальнікам Тарнова. Яго сын Юлій Андрэйкавіч прадаў Тарнова Канстанціну Кашыцу.

Бацька Кашыца — наваградскі маршалак Юзаф Кашыц, прымаў удзел у кампаніі 1812–1814 гг. на баку Напалеона, быў афіцэрам 17-га ўланскага палка. Пасля заканчэння вайны ён на тры года выехаў за мяжу для працягу адукацыі, пасля чаго вярнуўся і пасяліўся ў маёнтку Ятра Наваградскага павета. У 1830 г. Юзаф Кашыц быў абраны наваградскім маршалкам. Падчас паўстання 1831 г. быў арганізатарам выступлення ў Наваградскім і Слоніўскім паветах, стварыў ў сваім маёнтку асобны атрад, які ў ліпені 1831 г. налічваў каля 1 тысячы чалавек.

Пасля паразы паўстання 1831 г. Канстанцін Кашыц разам з бацькам апынуўся ў эміграцыі ў Францыі — 26 кастрычніка 1831 г. яны прыбылі ў Парыж. У 1838–1842 гг. Канстанцін Кашыц у Дэрпцкім універсітэце вывучаў дыпламатыку і закончыў адукацыю з ступенню кандыдата, быў член мясцовай арганізацыі «Палонія». Маецца інфармацыя, што Кашыц меў дачыненне да справы Шымана Канарскага, аднак у іншых крыніцах гэты факт пацверджання не знаходзіць.

Канстанцін Кашыц — чалавек выдатных разумовых здольнасцей, вызначаўся трапным словам і вострым пяром. У 1850-я, калі яшчэ адбываліся шляхецкія соймікі, сваімі жартамі і эпіграмамі ён дакучаў розным павятовым і губернскім асобам. Аднаго такога «дыгнітарыя» (саноўніка), які ў лісце заміж «вторак» (аўторак) напісаў «фторак», ён назваў «Пан Фторак», і мянушка гэтая замацавалася назаўжды. Склаў некалькі рыфмаваных сатыр, якія называліся «Загадка», «Крыжык», «Дагератып», «Пастка на выбарах (галасаванне на сойміках ці выбары)».

Гісторык Вольга Гарбачова піша, што ў паўстанні 1863 г. Кашыц выконваў абавязкі цывільнага кіраўніка па Наваградскім павеце, аднак выступаў супраць пашырэння паўстання. Пазней ён сцвярджаў, што пагадзіўся на кіраўніцтва з мэтай нейтралізаваць актыўнасць прыхільнікаў узброенага выступлення. 20 красавіка 1863 г. Кашыц адмовіўся ад выканання сваіх абавязкаў і выехаў у Рыгу, затым у Пецябург і далей у Мінск. 17 чэрвеня 1864 г. ён быў арыштаваны і падчас допыту 30 ліпеня 1864 г. даў поўныя і шчырыя паказанні, па выніках якіх былі раскрыты шэраг членаў і дзеяння наваградскай паўстанцкай арганізацыі. Рашэннем часовага палявога суду ў Вільні Кашыц быў прысуджаны да смяротнага пакарання, аднак гэтае рашэнне перагледзеў М. Мураўёў і па канфірмацыі ад 15 студзеня 1864 г. «за заслугі перад следствам» ён быў пакараны ссылкай у Казанскую губерню з утрыманнем пад пільным паліцэйскім наглядом. Права і маёнткі былі захаваныя за Кашыцам. Пасля выплаты ім 9000 рублёў срэбрам з маёнткаў быў зняты секвестр.

Гіпаліт Корвін-Мілеўскі пісаў пра яго: *«Быў арыштаваны добры сябар (бацькі аўтара, Аскара Корвін-Мілеўскага — Л. Л.) пан Канстанцін Кашыц, жанаты з прыгажуняй Несялоўскай, заможны землеўладальнік Лідскага і Наваградскага паветаў, нібыта начальнік нібыта цывільнага кіравання аднаго з гэтых двух паветаў. Пад пагрозай шыбеніцы, ён адразу растаў, як масла на сонцы і прызнаўся не толькі ва ўсім, але і пра ўсіх. Калі дайшла чарга да майго бацькі, Кашыц на пытанне, якія ў яго адносіны з панам Аскарам Корвін-Мілеўскім і што ён ведае пра яго палітычную дзейнасць, зароў, як бабёр: „Калі б я паслухаў гэтага мудрага чалавека, я б не быў тут!“. Ён раскажаў, што неўзабаве пасля вяртання майго бацькі з-за мяжы, яны абодва ў яго гатэльных апартаментах пачалі дарагу гульню ў прэферанс. Было ўжо каля поўначы, калі нумарны чалавек прынёс Кашыцу запячатаны ліст. Прачытаўшы яго, ён паклаў*

на стол ужо раздадзеныя карты, паабяцаў вярнуцца і выйшаў. Вярнуўся толькі праз некалькі гадзін: „Пан Канстанты, я занадта добра ведаю цябе і тваё каханне да прыгожай жонкі, каб падумаць, што ты кінуў нашу паважную партыю дзеля нейкай красуні. Ні аб чым цябе не пытаю, але мне ясна, што ты дазволіў уцягнуць сябе ў нейкую інтрыгу палітычнага характару“, і выразна растлумачыў, што справа безнадзейная і што Кашыц можа толькі знішчыць сябе, сваю сям'ю і свой край, але не мае магчымасці зрабіць нешта карыснае».

Паводзіны Кашыца ў перыяд следтва становяцца прычынай нападак на яго з боку ўдзельнікаў паўстання. Гэта відаць ва ўспамінах, прысвечаных перыяду этапавання і ссылкі. Пра негатыўнае стаўленне да Кашыца з боку былых паўстанцаў згадвае Якуб Гейштар. Спыняецца на гэтым факце і гісторык Рышард Мяніцкі. Ён пісаў, што да канца жыцця за Канстанцінам Кашыцам быццам цені цягнуліся «*слушныя папрокі і кляймо здрадніка. Пасля вяртання палякі не жадалі прымаць яго ў сваіх дамах, не жадалі з ім размаўляць*». Апісвае сваю сустрэчу з Кашыцам па дарозе ў ссылку і Апалінарый Свентажэцкі, ён сустрэўся з Кашыцам на этапе ў Цюмені. Вольга Гарбачова падае фрагмент з успамінаў: «*У партыі польскіх ссыльных на караблі знаходзіўся Кашыц з Наваградскага павета... хтосьці з прыяцеляў пазнаў яго. У нашай групе было чалавек дваццаць наваградцаў, і большасць з іх лічылі сябе ахвярамі „збяды“ Кашыца. Слова „збяда“ прычапілася да гэтага слабoga і нешчаслівага чалавека, як чорная пляма, якой ніколі немагчыма адмыць. Распавядалася пра гэта шмат і шырока. Падлічвалі ягоных ахвяраў... Абурэнне і агульнае таўраванне нарасталі з распаўсюдам разнастайных версій. Калі на караблі даведаліся пра прысутнасць Кашыца, усё забушавала. Асабліва моцна выступалі наваградцы. Уся прыхаваная антыпатыя і крыўда вылілася, як вулканічная лава. Вайсятыч, Грынявецкі, Пансет і іншыя кідалі гром і маланкі. Марна*

спакойнейшыя людзі, жадаючы прадухіліць буру, спрабавалі ахалодзіць распаленыя галовы. Усё скончылася тым, што Кашыца перавялі з групы палітычных ссыльных і адправілі яго на „баржу“ да крымінальных злачынцаў. Акт помсты быў выкананы».

Вольга Гарбачова лічыць, што магчыма справа Кашыца насамрэч не была настолькі адназначная, бо вядомая даследчыца Зоф'я Кавалеўская, пісала: «Адчуваю свой абавязак дадаць тут некаторыя факты, якія ў некаторай ступені павінны рэабілітаваць імя і памяць памерлага Кашыца. Склаў ён свае сведчанні на судовым следстве не з мэтай уратаваць сябе, як меркавалі пра гэта іншыя, а пад уплывам трохразовага катавання; у хвіліну болю і фізічнага аслаблення і дух мог лёгка аслабець. Вусны прашапталі месца схованкі пад Обрынскім палацам, дзе захоўваліся дакументы Нацыянальнага ўрада. Ці тыя, хто пазней кідаў у яго камяні, маглі б прысягнуць, што ў адпаведнай сітуацыі былі б больш трывалыя за Кашыца? Сведка, які апынуўся там у нейкай цывільнай судовай справе... распавядае, што ўбачыў у астрозе слабы цень чалавека, параненага бізунамі і напалову непрытомнага ад болю. Кашыц усё жыццё шкадаваў пра гэтую хвіліну слабасці, якая вырвала ў яго паказанне і прывяла да новых ахвяраў».

З 22 мая 1865 г. Кашыц знаходзіўся ў Цывільску. 19 сакавіка 1866 г. ён атрымаў дазвол на трохмесячную паездку ў Мінскую губерню для продажу свайго маёнтку, пасля чаго ў Цывільск болей не вярнуўся. У 1866 г. ён выехаў на чатыры месяцы ў Пецярбург, а 2 студзеня гэтага ж года выехаў у Маскву. У 1867 г. Кашыц атрымаў дазвол на выезд за мяжу, а ў снежні 1868 г. яму было дазволена пражыванне ў Рызе. Некалькі разоў Кашыц потым прыезджаў у свой маёнтak Обрын Наваградскага павета. У красавіку 1869 г. ён быў вызвалены з-пад паліцэйскага нагляду, а ў 1872 г. атрымаў дазвол на свабодны выбар месца пражывання.

З 1876 г. Кашыц жыву ў маёнтку Обрын і займаўся гаспадаркай. Меў сыноў Юзафа Калікста (1855 г. н.) і Аляксандра Фелікса (1857 г. н.), дачку Ванду Людвіку (1860 г. н.). Маёнтак Обрын з'яўляўся ўласнасцю сям'і Кашыцаў да 1939 г. Канстанцін Кашыц пакінуў успаміны, прысвечаныя перыяду навучання ў Дэспцкім універсітэце, якія захоўваюцца ў Адзеле рукапісаў Нацыянальнай бібліятэкі ў Варшаве (BN, rkps. 2981), апрацаваныя прафесарам Янам Трынкоўскім.

Ёсць меркаванне, што яшчэ ў час паўстання на зямлі Канстанціна Кашыца паміж Малым Ольжавам і Мохавічамі (Шчытнікамі) былі ўстаноўленыя памяtnыя крыжы па загінулым у баі паўстанцам.

Лепшы лідскі знаўца гісторыі Міхал Шымялевіч пісаў, што Канстанцін Кашыц, сасланы на выгнанне, праз нейкі час вярнуўся ў край і змушаны быў, як кажуць, «добраахвотна» падпісаць 25 траўня 1866 г. акт, у сілу якога прадаў Тарноўшчыну (разам каля 2500 дзесяцін), генералу Дзмітрыю Маўрасу за 56 300 рублёў, у гэтай суме набыўца прыняў да пагашэння 12 000 рублёў доўгу былога ўладальніка Юлія Андрэйкавіча і саступіў прадаўцу дом у Рызе, ацэнены ў 25 000 рублёў.

Аднак Кашыца гэта не ўратавала, і ён быў паўторна сасланы ў Сібір, а вярнуўшыся на радзіму, хутка — у 1881 годзе — памёр.

Пасля 1863-га года Тарнова набывае статус цэнтра сялянскай воласці.

МАЎРАСЫ

Новым уладальнікам Тарнова стаў унук Георгія Маўраса, былога гаспадара Малдовы. Радзімай старажытнага грэцкага роду Маўрасаў быў востраў Радос у Эгейскім моры, адкуль Маўрасы перасяліліся на Мальту, а ў 1650-м пераехалі ў Малдову. Там род Маўрасаў займаў вельмі высокае становішча, парадніўся з самымі вяльможнымі малдаўскімі сем'ямі: Кантакузен, Суцо і Гіка. У 1785 годзе Георгі Маўрас быў гаспадаром Малдавіі, яго сын Мікалай у 1828 годзе перайшоў на рускую службу, памёр у 1868-м. Графскі тытул роду Маўрасаў напачатку быў пажалаваны ў лютым 1876-га аўстра-венгерскім імператарам Францам-Іосіфам І. Пасля дакладу дэпартаменту герольдыі цар Аляксандр II указам ад 1 кастрычніка 1876-га прызнаў графскі тытул Маўрасаў у Расіі.

Дзмітрый Маўрас (26.10.1820–12.07.1896) як афіцэр рускай службы браў удзел у задушэнні Венгерскага паўстання ў 1849-м, Крымскай вайне 1853–1856-га, задушэнні на Беларусі паўстання 1863-га. З 1873-га Дзмітрый Маўрас у чыне генерал-маёра камандаваў 1-й брыгадай 27-й дывізіі пяхоты ў Вільні. У 1877–1878-х Маўрас камандаваў 6-й рэзервовай дывізіяй пяхоты ў вайне супраць Турцыі. З 1852-га Маўрас жанаты з графіняй Кацярынай Іванаўнай Сімоніч (1829–1890), дачкой графа Івана Восіпавіча Сімоніча. На час жаніцбы Маўрас служыў ва ўланскім палку ў Варшаве, там жыла сям'я Сімонічаў. Род гэты мае паўднёва-славянскае паходжанне. Харват ці далмацінец Іван Восіпавіч (1792–1850) быў афіцэрам у войску Напалеона. У 1812-м узяты ў палон, у 1816-м паступіў на рускую службу. У Тыфлісе жаніўся з удавой, княгіняй Арбеліяні. Меў сына Мікалая і дачку Кацярыну.

У Дзмітрыя і Кацярыны (з Сімонічаў) Маўрасаў нарадзіліся дзеці: Марыя — у 1852-м, Ганна — у 1856-м, Аляксандра — у 1860-м, двойняты Мікалай і Лізавета — у 1861-м гг. Брат лідскага вайсковага начальніка Васіля дэ Лазары, афіцэр расійскага войска Мікалай дэ Лазары, які ў пошуках заробку нейкі час жыў у нашым горадзе, пісаў у сваіх мемуарах пра жыццё ў Лідзе: *«... з'явілася некалькі блізкіх знаёмых, з ліку якіх... самай прывабнай была Кацярына Іванаўна Маўрас, якая любіла нас, як родных, а таму яе сяброўства было для нас самым радасным. Недалёка ад Ліды быў маёнтак Маўраса Тарноўшчына, мы часта ездзілі туды і бавілі там па некалькі дзён у асяроддзі яе сям'і. Але нам дзіўна было бачыць, што яе дзеці былі амаль што ўсё вельмі непрыгожымі, нягледзячы на прыгажосць і прывабнасць самой Кацярыны Іванаўны».*

Як адзначана вышэй, маёнтак Тарнова генерал Маўрас набыў у 1866 годзе ў паўстанца Канстанціна Кашыца. Прадаць свой маёнтак Маўрасу Кашыц павінен быў па царскім указе хутка і танна. Гэтак жа танна ў паўстанца Маўрас купіў дом у цэнтры Вільні, на Георгіеўскім праспекце, зараз гэта праспект Гедыміна.

З 1879 годзе генерал-лейтэнант Маўрас выйшаў на пенсію пасяліўся ва уласным доме ў Вільні. Акрамя Тарнова генерал купіў суседнія вёскі Мыто, Дзітву Тарноўскую, Паперню, Нявішу, Ярэмічы, Жукоўшчыну і Лебяду. Уся гаспадарка разам мела 15 000 дзесяцін ці 150 квадратных кіламетраў. Перыядычна сям'я генерала жыла і ў Пецярбургу. Той жа Мікалай дэ Лазары, *«бачачы ўдалую і забяспечаную ў матэрыяльным сэнсе службу брата Васіля ў корпусе жандараў»* пісаў, што з дапамогай Дзмітрыя Маўраса, *«які лічыўся тады пры шэфэ жандараў, пачаў прасіць аб залічэнні мяне на службу ў корпус. Клопаты гэтыя праз непрацяглы тэрмін увянчаліся поспехам, і ў жніўні месяцы 1867 г., прадаўшы ўсю сваю маёмасць, я з жонкай пераехаў у Пецярбург і быў прыкамандзіраваны да*

штаба. ... Хутка і м-м Маўрас з дзецьмі пераехала ў Пецярбург, і я адшукаў ім кватэру ў тым жа доме Ліпса і на тым жа паверсе, дзверы ў дзверы. Дзякуючы жонцы Маўраса генерал Мезенцаў выдаў мне грашовую дапамогу ў памеры 250 руб. Гэта нам добра дапамагло...».

З канца 1860-х спачатку толькі ў летні перыяд, а потым увесь час граф Маўрас з сям'ёй жыў у маёнтку Тарнова. У першай палове 1880-х тут быў пабудаваны палацавы комплекс, які цяпер знаходзіцца на паўночнай ускраіне вёскі. Аўтар праекта – архітэктар, Вінцэнт Горскі (1848 – пасля 1901) паходзіў з шляхты Віленскага павета (сын Мельхіёра і Юзафіны з Нарбутаў). У 1867–1873 гг. Горскі вучыўся ў Санкт-Пецярбургскім будаўнічым вучылішчы. Пасля заканчэнні курса працаваў у Тэхніка-будаўнічым камітэце і ў хуткім часе быў прызначаны гарадскім архітэктарам г. Тэмурук (Краснадарскі край, Расія). У 1874 г. выйшаў у адстаўку. У 1885–1901 гг. працаваў экспертам па нерухомасці ў Віленскім зямельным банку і займаўся прыватнай архітэктурнай практыкай. Толькі ў Вільні па яго праектах пабудавана каля 70 прыватных і грамадскіх будынкаў у тым ліку ён пабудоваў ці перабудоваў два дамы Маўраса ў цэнтры Вільні.

Сядзіба Тарнова складаецца з палаца і гаспадарчых пабудов – стайні, лядоўні і ветрака. Перад сядзібным домам разбіты сквер, за 200 метраў на поўдзень ад палаца – дзве сажалкі. Пад'язная дарога агінае сядзібны дом, праходзіць паміж сажалкамі і вядзе да былога гаспадарчага комплексу, дзе знаходзіцца вятрак. Каля Белагрудскага касцёла была пабудавана карчма.

Палац – мураваны, асіметрычны ў плане будынак у стылі мадэрн з маляўнічай ступеньчатай кампазіцыяй фасадаў. Асноўнай часткай будынка з'яўляецца двухпавярховы аб'ём з цэнтральным выступам-рызалітам на галоўным фасадзе. З заходняга боку размешчана аднапавярховая

прыбудова, з усходняга — дамініруючая ў сілуэце чатырохпавярховая вежа. У пластыцы фасадаў выкарыстаны элементы розных гістарычных стыляў. Абапал цэнтральнага рызаліта над ганкамі размешчаны балконы. Вуглы асноўнага аб'ёму руставаныя. Цэнтральная вось галоўнага фасада выдзелена вільчыкам (каньком) рызаліта і вертыкальным шэрагам паўцыркульных акон з прафіляванымі арачнымі сандрыкамі. Планіроўка будынка была анфіладна-калідорная. Паверхні асноўнага аб'ёму звязаны лесвіцай, якая размешчана ў цэнтры будынка. Падлогі былі паркетныя.

Стайня каля палаца — аднапавярховы цагляны будынак пад двухсхільнай страхой з пластычным галоўным фасадом. Лядоўня — паўпадвальнае памяшканне, дах якога выступае над зямлёй. Над уваходам двухсхільны шчыт з адтулінай у цэнтры. Ветраны млын размешчаны за 500 м ад палаца. Конусападобная пабудова, складзеная з бутавага каменю. Верхняя частка млына — драўляны шацёр, які па-варочваўся на металічных шарах вакол сваёй восі з улікам кірунку ветру, не захавалася.

Нелі Антонаўна Салаўёва, унучка садоўніка маёнтка, успамінала, што на другім паверсе тарноўскага палаца ладзіліся пышныя балі, *«...прыязджала шмат гасцей, апра-нутых у адпаведнасці з модай таго часу. Граф з жонкай шмат падарожнічалі. Напрыклад, бывалі ў Палестыне, часта адпачывалі на Міжземнамор'і, адкуль прывозілі шмат сувеніраў, адзін з якіх, ракавіна, дагэтуль захоўваецца ў маёй хаце»*. Наогул, граф і графіня былі добрымі людзьмі. Дзмітры Маўрас паважаў старасць і ўсіх былых працаўнікоў трымаў да апошніх дзён іх жыцця. А калі паміраў сам, загадаў службоўцам зрабіць доўгія сталы і лавы, паставіць іх уздоўж усёй паркавай алеі і багата накрыць. Маўляў, хай прыходзяць усе ахвотнікі ўспомніць і памянуць.

Асобна трэба сказаць пра бібліятэку і калекцыю Маўрасаў. Бібліятэка налічвала больш за 8 000 тамоў на розных мовах, каля 2 000 тамоў перайшло ўладаль-

ніку Тарнова ад ягонага дзеда Георгія. Разам з кнігамі ў бібліятэцы захоўваліся радаслоўныя дакументы Маўрасаў, граматы на расійскія, аўстрыйскія, грэцкія ордэны і чыны, радаслоўны спіс чатырох пакаленняў сям’і, у тым ліку і па жаночай лініі. Большая частка кніг знаходзілася ў Вільні, але шмат кніг было і ў тарноўскім палацы графа. У каталозе гэтай бібліятэкі, выдадзеным у 1888 годзе, на першай старонцы прысутнічае герб Маўрасаў: леў і дракон трымаюць прастакутны шчыт, а над ім — графская карона. У каталогу надрукаваны і партрэт графа Дзмітрыя Маўраса.

Канстатуючы візіт Ковенскага епіскапа Антонія на Лідчыну ў 1887 годзе, «Літоўскія епархіяльныя ведамасці» пісалі: *«Па дарозе ўладыка наведаў маёнтка графа Маўраса, які радасна прыняў дарагога гасця і паказаў сваю бібліятэку, у якой захоўваецца шмат рэдкіх кніг і старажытных рукапісаў як гістарычнага, так і духоўнага зместу».*

На пачатку Першай сусветнай вайны кнігі вывезлі ў глыб Расіі. Пасля 1917-га бібліятэка была нацыяналізавана і перавезена ў Дзяржаўны кніжны фонд, з якога ў 1920-м перададзена ў Бібліятэку Румянцаўскага музея. У 1915–1920-х з-за бібліятэка графа Маўраса была часткова раскрадзена.

У тарноўскім палацы знаходзілася яшчэ і каштоўная калекцыя карцін, мастацкіх вырабаў з золата, бронзы, парцаляны, старадаўняя зброя, рэдкія ракавіны, чучалы туземных жывёл. У справе аб ардынацыі Тарнова ёсць спіс «рухомай маёмасці», але без падрабязнага апісання. Сярод 28 карцін пералічаны «Узнясенне» Рубенса, «Могілкі» Руісдаля, «Унутраны від шынкі і танцы» Астадэ, «Начны відарыс у Венецыі» Каналета, «Галандская кухня» Тэньера, «Галава старога» Лукі Кранаха. Верагодна, карціны дасталіся Маўрасу ад былых уладальнікаў-паўстанцаў — былі куплены разам з маёнткам і домам у Вільні. Яны не былі вынікам працяглых пошукаў, таму генерала цяжка

назваць калекцыянерам, хутчэй, яго можна лічыць выпадковым чалавекам, якому за бясцэнна дасталіся каштоўныя рэчы. Добра, што не марадзёрам. Дарэчы, некаторыя лічылі, што карціны маглі быць копіямі, але даказаць гэта ўжо немагчыма. Не быў генерал і мецэнатам.

Сямейнікі Маўрасаў лічыліся прыхаджанамі блізкай да Тарнова Радзівонішскай царквы, у 1869 годзе «Літоўскія епархіяльныя ведамасці» пісалі: «...у Радзівонішскую царкву да дня яе асвячэння генерал-маёрам Маўрасам, вернікам гэтай жа царквы, былі ахвяраваны ўборы на прастол, ахвярнік і аналой, а таксама два абразы добрага жывапісу Св. Апосталаў Фамы і Пятра, коштам 100 руб.». У 1883 годзе тая ж газета пісала: «*Сяло Радзівонішкі. У нашым вельмі малалікім прыходзе 16 мая было... прыкметнае свята. Гэта была імпрэза з-за каранавання Іх Імператарскай Вялікасці. Графіня Маўрас раздавала даволі каштоўныя падарункі, святкаванні працягваліся тры дні, грала хатняя музыка, і былі народныя танцы*».

Дзеся свайго адзінага сына Мікалая граф Дзмітры Маўрас 20 снежня 1883 года атрымаў ад імператара Аляксандра III імяны ўказ, паводле якога тарноўскія землі склалі ардынацыю, ці маярат, у які ўваходзілі: Тарнова, Андрушкі, Малы Ольжаў, Данеўшчына, Манькавічы, Ярэмчы, Лебяды. Туды таксама быў уключаны дом у Вільні з багатай бібліятэкай і каштоўнымі рэчамі. Агульная плошча сельскагаспадарчых зямель ардынацыі (па расейску — «заповедного имения») дасягала 3 500 дзесяцін з фальваркамі, цагляным і вапнавым заводамі.

У верасні 1883-га ў хадайніцтве аб «учреждении заповедного имения» граф пісаў: «*Дзве старшыя дачкі замужам і адлучаны ад сямейства, а дзве малодшыя — яшчэ дзявіцы, живуць пры мне. Для іх застаюцца маёнткі Мыто, Дзітва, Вялікая Лебяды, Балічы, Зданаўцы, якія дастаткова забяспечаць малодшых дачок*».

Сучаснікі лічылі, што граф турбаваўся толькі за лёс адзінага сына, а чатырох дачок ён хутка выдаў замуж: Марыю Дзмітрыеўну — за Фёдара Карлавіча фон Эксе, жандарскага генерала, Ганну Дзмітрыеўну — за лідскага абшарніка Слізьня, Аляксандра Дзмітрыеўна стала Чаплялеўскай. Гісторыя шлюбу малодшай дачкі Лізаветы Дзмітрыеўны — самая цікавая.

Каб атрымаць царскі вырак аб ардынацыі, Дзмітры Маўрас жыў у Пецярбургу. Там Лізавета пазнаёмілася з маладым графам Мікалаем Сімонічам, успыхнула каханне, і хутка маладыя пабраліся шлюбам. Трэба сказаць некалькі слоў пра яе мужа.

Мікалай Мікалаевіч Сімоніч (1862–1915) — унук заснавальніка роду Івана Восіпавіча Сімоніча, быў адзіным сынам маёра Грузінскага грэнадзёрскага палка Мікалая Іванавіча Сімоніча і дачкі вядомага адмірала Меліхава, Алены Васільеўны. Пасля ранняй смерці бацькоў яго гадавала бабуля, удава адмірала. Верагодна, яна лічыла ўнука вялікім шалапутам, бо, пакідаючы яму па сваёй смерці чатырохпавярховы дом у Пецярбургу (па Мохавай вуліцы), ставіла ўмовы, каб унук не мог прадаць яго да свайго 30-годдзя. Па яе меркаванні толькі тады ўнук павінен быў «увайсці ў розум». Аднак дасягнуўшы 30-гадовага узросту, граф, прадаўшы дом, хутка распусціў грошы і пражыў жыццё бедным чалавекам. У 1883–1884-х, праўда, грошы яшчэ меліся, як і дом у сталіцы, і Сімоніч лічыўся добрым жаніхом.

25 студзеня 1884 года ва Уваходаіерусалімскай (Знаменскай) царкве закаханыя былі на споведзі, праз некалькі дзён, 3 лютага, у царкве Зводна-Казачага палка (на Абвадным канале) адбылося вяччанне. Усе падзеі датычыліся не той царквы, прыхаджанінам якой Сімоніч з'яўляўся. І гэта зразумела, бо маладыя былі стрыечнымі братам і сястрой! Рэжысёрам і ініцыятарам дзеяння, па меркаванні сучаснікаў, стаў бацька нявесты. Граф Дзмітры Маўрас вельмі хацеў аддаць дачку замуж.

Маладыя пачалі жыць у доме па вуліцы Мохавай, 26 у Пецярбургу. У іх нарадзіліся сын Аляксандр (1884–1889, пахаваны каля царквы ў вёсцы Лебяда пад Лідай) і дачка Марыя – выхаванка Смольнага інстытута.

У красавіку 1890-га памерла жонка ўладальніка Тарнова, графіня Кацярына Іванаўна Маўрас. 8 кастрычніка 1892-га г. была высвечаная мураваная капліца ў імя Святога Дзмітрыя Салунскага, пабудаваную ў маёнтку Тарнова: *«Царква уяўляе сабой прыгожы мураваны будынак у гатычным стылі. Яна пабудаваная па загадам і пад асабістым наглядам графа – стваральніка храма. Над уваходнымі дзвярыма, у прыгожай трох'яруснай калоне ўладкавана званіца, яна ўвенчаная конусападобным купалам з крыжам. Шкло ў вокнах упрыгожана свяшчэннымі выявамі і крыжамі з рознакаляровага шкла. Унутраная аздаба храма таксама адрозніваецца сваёй вытанчанасцю, яна строга прытрымліваецца царкоўнага характару жывапісу. Царква мае новае каштоўнае начынне. Пад царквой пабудаваны вялікі фамільны склеп дзе знаходзіцца прах нябожчыцы-жонкі будаўніка храма, графіні Кацярыны Іванаўны Маўрас (у дзявоцтве – Сімоніч). У яе памяць і пабудаваны храм.*

Царква высвечаная ў чацвер, 8 кастрычніка. Гэта святая наведальніца галоўны начальнік края, генерал ад артылерыі Каханаў, віленскі губернатар барон Грэвеніц і іншыя паважаныя асобы а таксама родныя графа Д. Маўраса. Царква асвечана лідскім дабрачынным протаіерэям Іосіфам Каяловічам з лідскім духавенствам. Храм прысвечаны св. пакутніку Дзмітрыю Салунскаму (дзень памяці 26 кастрычніка). Перад гэтым настояцель Маламажэйкаўскай царквы Леў Савіцкі правёў у царкве ўсяночную службу. ... настояцель царквы ў Радзівонішках а. Аляксандр Дружыловіч выступіў з прамовай...».

У гэтай жа ўсыпальніцы пад храмам праз чатыры гады быў пахаваны і сам граф Дзмітрый. Дарэчы, калі ў 1939 г. капліца з магільным склепам Маўрасаў была разбурана,

з'явіліся чуткі, што графіня Кацярына Маўрас ляжала забальзамаваная ў спірце.

Дзмітрый Маўрас памёр у 1896-м. Па яго смерці Тарнова разам з усёй ардынацыяй перайшло адзінаму нашчадку мужчынскага полу Мікалаю Дзмітрыевічу (1862–1919). Граф Мікалай Дзмітрыевіч 30 чэрвеня 1882 года ў Радзівонішскай царкве быў абвенчаны з Адэлаідай Аляксандраўнай (Адэляй Алекаўнай) Рамала (1865–18.02.1909), румынскай падданай. Шлюб іх быў бесплодным. У 1911 годзе Мікалая Маўраса прызналі нездзяздольным і аддалі пад апеку, пасля чаго ён жыве ў Пецярбургу. У 1913-м даведнік «Увесь Пецярбург» паведамляў ягоны адрас: *«Граф Маўрас Мікалай Дзмітрыевіч, Гатчына, Люцеўская, 11»*. Разам з ім жыла ягоная старэйшая сястра Марыя фон Эксе, удава генерал-маёра. Памёр Мікалай Маўрас у Гатчыне ў 1919 годзе.

11 красавіка 1921 года Лідскі павятовы камітэт прыняў у дзяржаўны скарб частку Маўрасавай ардынацыі: фальваркі Малы Ольжаў, Шчытнікі, Белагруды, Чыжоўшчыну і Бабоўцы. Да восені 1939-га Тарнова належала баронам Кехле (Koehle).

ЛЕБЯДА

Верагодна, усе паселішчы з назвай Лебяды ці Лебёдка на Лідчыне атрымалі сваю назву ад ракі Лебяды. Рака Лебяды ўзгадваецца яшчэ ў XVI ст. у лісце дамовы Ваські Пушка з пані Войцахавай Нарбутовай аб зямлі ў Панямуні ад 15 лістапада 1531 г., мяжа гэтага кавалка зямлі апісана гэтак: *«Межы рекою Немном а межы дороги вели-*

кою, которая дорога идет од Белицы до Мостов на стары брод через реку Лебеду». Лідскі гісторык Міхал Шымялевіч цытуе фрагмент межавага акта паміж землямі маёнтка Лебяды Гераніма Хадкевіча і маёнткам Радзівонішкі Яна Камаеўскага, напісанага ў Лебядзе 15 сакавіка 1554 г. У спісе войска ВКЛ ад 1567 г.: *«Пань Станиславъ Микалаевичъ Нарбут воеводичъ Поляшскій, ставиль почту з ыменей своихъ... з Лебеды въ повете Лидском, а з Забалотья въ томъ же повеце Лидскомъ...»* і таксама *«Пан Размусъ Довкгирдь, судья земли Тройкое, ставил почоть з ыменей свотхъ... з Лебеды съ подъ Василишокъ...»* ці *«Юрага Лебедский з ымений своих з Лебеды, з Заболотья, з Дитвы, з Каменки в Лидскомъ повеце коней 4 збройно пнцири... он же стаил драби 2 з ручниц, а з мечы»*.

Дзесьці на мяжы XVI–XVII ст. маёмасць Лебяды, пра якую пойдзе гаворка, пераходзіць у рукі Яна Трызны, сына смаленскага кашталяна Рыгора Трызны, які ў 1567 г. ставіў у войска 22 коннікі і 11 драбаў, у 1586 г. ён быў прызначаны лідскім земскім суддзём. Потым ён стаў гаспадарскім маршалкам.

Ад Яна Трызны маёнтак успадкаваў яго сын Адам, а вёска Лебяды, якая ляжала на старым гасцінцы, стала мястэчкам. Ад Адама Трызны маёмасць пераходзіць у рукі яго сына Клімента. У 1678 г. *«велебный его милость отецъ Клеменсъ на Ольдове (Голдаве — Л. Л.) и Лебеде Тризна — законникъ закону светого в Базылего великого»* пад залог фальварка Хацяновічы з вёскамі Казламі, Ходараўцамі і Серкамі і *«асаблівя са ставам на рацэ Лебядзе, з млынам і яго вывалкамі»* пазычыў 26 000 злотых у Віленскага Свята-Духава брацтва. У 1683 г. Трызну прысудзілі да выплаты 32000 злотых за невяртанне маёнтка Лебяды, які знаходзіўся ў заставе ў Ганны Звертавай. Як адбывалася і чым закончылася тая справа, можна даведацца з дакумента, надрукаванага яшчэ ў XIX ст.

З Падымнага рээстра Лідскага павета ад 1680 г. бачна, што Лебядой (1 дым) валодаў Уладзіслаў Ланеўскі (ці Уладзіслаў Воўк-Ланеўскі), а вёска Хацяновічы (36 дымоў) з'яўлялася маёмасцю Станіслава Невяроўскага (палкоўніка літоўскіх войскаў, старасты будаўецкага) і яго жонкі Марыі з Трызнаў (дачкі Адама Трызны).

Міхал Шымялевіч меў у сваім архіве *«дазвол, пісаны 5 жніўня 1750 г. і прызнаны на другі дзень у Трыбунале, на вольны лоў рыбы ў рацэ Лебядзе паміж Войнам (маёнтак Вялікая Лебядда) і Вянсковічам (маёнтак Голдава)»*.

У Падымным тарыфе Лідскага павета ад 1775 г. Лебядда Трызняянская належыць ЯВп Горскаму (1 дым), жмудскаму кашталян у разам з фальваркам Ігнаткаўцы (1 дым), Ваен-полем (1 дым), мястэчкам Лебядда (25 дымоў), вёскамі Дзмітраўцы (9 дымоў), Палуты (9 дымоў), Більтаўцы (6 дымоў), Даўгаполле (2 дымы), Леснікі (22 дымы), Забелы (2 дымы), Паваргі (2 дымы), Клімавічы (5 дымоў), Губейкі (6 дымоў), Сямашкі (13 дымоў), Ігнаткаўцы (14 дымоў). Згодна з гэтым жа тарыфам, у Лебядзе маецца грэка-каталіцкая плябанія (1 дым), на Горскага запісана ваколіца Станкевічы (2 дымы).

У 1784 г. Лебёдка Трызняянская — таксама двор *«ясна-вельможнага пана Леона Горскага, кашталяна жмудскага, паміж поўднем і захадам зімовым з царквой (зразумела, уніяцкай — Л. Л.) і мястэчкам, дзе рыма-католікаў мала, праз мілю»*. У *«мясцовасці Лебядда яснавельможнага пана Горскага, кашталяна жмудскага»* быў стаў, *«у які ўпадае рэчка Лебядда»*. У маёмасці Горскага меўся перавоз цераз раку Лебядда на дарозе з Вільні. Пасля смерці Леона Горскага (1760–1807) маёмасць пераходзіць да яго сына Леапольда.

Усё лета 1812 г. у Лебядзе, у маёнтку абшарніка Горскага жыў адлучаны ад камандавання сваім VIII-м корпусам арміі Напалеона вестфальскі генерал Вандам. Распа-вядалі, што Вандам, маючы пры сабе некалькі ад'ютантаў і

паўтара дзясятка салдат, займаўся сельскай гаспадаркай і, як клапатлівы гаспадар, вырашаў сялянскія справы.

Вядома, што тры моцныя шляхетныя роды: Войны, Горскія і Агінскія ў розны часы валодалі дваром Салантай у Жамойцкім княстве (потым Цельшаўскі павет Расійскай імперыі) і менавіта там парадніліся паміж сабой. А маёнтак Лебяда, якім яны валодалі ў розныя часы, не быў для іх галоўнай маёмасцю.

У 1820-м г. маёнткам валодаў цельшаўскі маршалак Леапольд Горскі (1787–1825), які ў Лідскім павеце меў яшчэ і Ольжава (нейкую частку гэтай гістарычнай лідскай маёмасці). Леапольд Горскі — вядомы калекцыянер. У сваім галоўным маёнтку Салантай ён стварыў нумізматычны кабінет, любіў кнігі і ўмеў атрымліваць ад іх асалоду і таму назапасіў вялікую бібліятэку рэдкіх кніг, у тым ліку і гістарычных твораў XVI–XVII ст. Займаўся пісьменствам і навукай.

Пасля падзелу маёмасці, маёнтак Лебяда перайшоў да сястры Леапольда Горскага Алімпіі Рэне з Горскіх (1790–?). Разам з мужам, баронам Антонам Рэне (?1800–1869), сужэнцы мелі дачку Алімпію Агінскую з Рэне (1829–1861). Антон Рэне з 1864 па 1868 гг. выконваў абавязкі маршалка Цельшаўскага павета.

Бароны Рэне з'явіліся ў Літве ў канцы XVI ст. і пасяліліся на поўначы Жамойці. Самым вядомым з іх роду быў дзед Антона Рэне Фелікс (1750–?). Ён займаў пасаду камергера караля Станіслава Панятоўскага і ў жніўні 1799 г. быў узнагароджаны ордэнам св. Станіслава. Фелікс Рэне з'яўляўся высокаадукаваным чалавекам і філантропам. Разам з сынам, таксама Феліксам Рэне (1797–?) ён цікавіўся егіпецкімі старажытнасцямі і ў 1825–1830 гг. падараваў бібліятэцы Крамянецкага ліцэя на Валыні папірусы і пеляну ад муміі. Потым гэтыя фрагменты разам з іншымі ўсходнімі манускрыптамі былі пе-

рададзены ў бібліятэку Кіеўскага ўніверсітэта св. Уладзіміра.

У 1860 г. маёнтак запісаны за баронамі Рэне. Ён меў 475 прыгонных, 116 дымоў і 1906 дзесяцін зямлі. Каля 1860 г. маёнтак Вялікая Лебяды належаў дачцэ Антона Рэне Алімпіі, якая выйшла замуж за ўнука кампазітара Міхала Агінскага Фелікса (1828–1893), маці якога таксама была з роду Рэне, і таму ён прыходзіўся сваёй жонцы стрыечным братам. Пасля смерці жонкі, з 1861 г. уладальнікам Вялікай Лебяды стаў Фелікс Агінскі.

У 1870 г. маёнтак Лебяды належаў князю Феліксу Агінскаму і менавіта ў Лебядзе Фелікс Агінскі захоўваў свой сямейны архіў. Даследчыца Таццяна Кляшчонак піша, што гэты архіў ўзгадваў вядомы польскі гісторык пачатку XX ст. Казімір Барташэвіч у сувязі з апублікаваннем у 1914 г. мемуараў Тадэвуша Агінскага, старасты Ашмянскага і ваяводы Троцкага (дзед Міхала Клеафаса). Барташэвіч паведамляў, што гэтыя мемуары, *«да 1852 года захоўваліся ў асабістым архіве Фелікса Агінскага, унука Міхала Клеафаса»*, а пасля былі аддадзены ім гісторыку Севярыну Галэмбёўскаму для апрацоўкі і далейшай публікацыі. Пасля нечаканай смерці апошняга арыгінал мемуараў знік, аб чым Фелікс Агінскі 4 сакавіка 1861 г. паведамляў у спецыяльнай аб'яве праз «Gazeta Polska» (№74), пераканаўча просячы вярнуць «сямейную памятку». Цікава, што зваротны адрас аб'явы быў: маёнтак Лебяды пад Лідай.

Пры Феліксе Агінскім, у 1880 гг. каля Лебяды з'явіўся фальварак Феліксава. У 1873 г. ўдавец Фелікс Агінскі ажаніўся з Мар'янай Дзагратай Бальбінай Нажымскай (1844–1914), адзінай дачкой польскага землеўладальніка Стэфана Нажымскага, уладальніцай велізарнага палаца ў Ябланове Паморскім каля Торуні. У 1883 г. Фелікс Агінскі атрымаў пасаду цырымоніймайстра імператарскага двара. Да канца XIX ст. мястэчка Лебяды знікае, але недалёка

з'яўляецца населены пункт з назвай Феліксава — айконімам, які паходзіць ад імя Фелікса Агінскага.

У другой палове XIX ст. маёнтак Лебяда становіцца маёмасцю рускага генерала Дзмітрыя Маўраса

КАРОЛЬ АНДОРЫ

*«Ён быў высокі, блакітнавокі, твар заўсёды толькі што паголены. Нос прамы, грэцкі, пад якім па-геаметрычнаму правільна размяшчаліся светлыя вусікі. Вузкая дарожка прабору падзяляла валасы на дзве няроўныя часткі. У правай руцэ заўсёды срэбная дзяржальня кія...»
(З успамінаў пра Барыса Скосырава.)*

З прэсы даведваемся, што ў другой палове 1880-х гг. граф Сімоніч з сям'ёй жыў у сваім маёнтку Лебёдка: «У вёсцы (Лебёдцы — Л. Л.) ў той час жыў граф Сімоніч, які сваімі ахвяраваннямі падтрымліваў бедную лебёдскую царкву».

Напачатку 1890-х у перапісцы з дэпартаментам герольдыі аб правах на свой графскі тытул Мікалай Сімоніч указвае дачку Марыю, але нічога не піша пра жонку. Відочна, што шлюб Сімонічаў распаўся, і пры канцы 1880-х Лізавета Дзмітрыеўна вярнулася на Лідчыну. Пра гэта сведчыць і тое, што іх малагадовы сын Аляксандр, які памёр у 1889-м, пахаваны каля царквы ў Лебядзе. Па-за шлюбам, 12 студзеня 1896-га, Лізавета Дзмітрыеўна нарадзіла ад адстаўнога карнета Міхаіла Міхайлавіча Скосырава сына Барыса.

Каб скасаваць шлюб з Сімонічам, графіня пайшла на вельмі рызыкаўны крок. Яшчэ да нараджэння Барыса, у снежні 1895-га псаломшчык Лябёдскай Свята-Мікалаеўскай царквы Лідскага павета Міхаіл Рафаловіч быццам па сваёй ініцыятыве данёс у Санкт-Пецярбургскую духоўную кансісторыю аб незаконнасці шлюбу Сімонічаў — Мікалая Мікалаевіча і Лізаветы Дзмітрыеўны. Пецярбургская кансісторыя пачала следства па гэтай справе, якое было завершана ў маі 1898-га. Было даказана, што бацька мужа Мікалай Іванавіч і маці жонкі, Кацярына Іванаўна — родныя брат і сястра, а іх дзеці — стрыечныя брат і сястра. Сужэнства асоб у такой ступені сваяцтва, безумоўна, было забаронена законам.

Граф М. М. Сімоніч патлумачыў, што ўступіў у шлюб з Л. Д. Маўрас па легкадумнасці, непаразуменню і юнацкай закаханасці, давераным асобам нічога не было вядома. Ці ведаў нешта святар, які іх вячаў, ён не ведае. Колькі ён заплаціў святару, не памятае. Графіня Лізавета Сімоніч (народжаная Маўрас), патлумачыла, што не ведала да шлюбу аб сваім сваяцтве з мужам. Са святаром не разлічвалася, таму не ведае, колькі грошай яму заплацілі.

Нікога са старэйшага пакалення ў той час ужо не было ў жывых, святар, які вячаў Сімонічаў, сталы і паважаны ў Пецярбургу протаіерэй Іван Філасафаў даў паказанні, што яго падмануў стары граф Маўрас, які абяцаў, але так і не падаў неабходнае пасведчанне аб трохразовым абвяшчэнні пра сужэнства ў Вільні.

Духоўная кансісторыя выракам ад 29 мая скасавала шлюб Сімонічаў, наклала на былых сужэнцаў сямігадовую епітым'ю — уступаць у новыя шлюбы ім можна было толькі праз 7 год, і накіравала звесткі пракурору, які распачаў крымінальную справу. Аднак 27 студзеня 1899 года пасля дакладу міністра юстыцыі імператар загадаў гэтую справу спыніць.

Нягледзячы на сямігадовую епітым'ю Лізавета Дзмітрыеўна выходзіць замуж за маладзейшага за яе на 11 гадоў Міхаіла Міхайлавіча Скосырава. Гэта бачна з прашэння, датаванага 3 верасня 1900 года на імя начальніцы Смольнага інстытута аб справе дачкі ад першага шлюбу Марыі, у якім былая графіня Сімоніч фігурае ўжо як Скосырава, прычым, указвае сваім месцам жыхарства маёнтак Вялікая Лебядка Лідскага павета. Міхаіл Скосыраў (1872–?, карнет запasu, адукацыю атрымаў у кавалерыйскай вучэльні ў Цверы), толькі з 1899 года з'яўляецца ў Віленскай памятнай кніжцы як чыноўнік пры Віленскім генерал-губернатары.

Міхаіл Скосыраў — сын пецярбургскага купца 1-й гільдыі, патомнага ганаровага грамадзяніна Міхаіла Іванавіча (1819–1878) і Вольгі Іванаўны Скосыравых. У Пецярбурзе Скосыравы мелі краму афіцэрскіх рэчаў. Сямейная справа існавала з 1812 года, крама размяшчалася ў Пецярбургу на Уладзімірскім праспекце, 4. Па спісу імператарскіх пастаўшчыкоў можна аднавіць тры пакаленні сям'і Скосыравых, якія паслядоўна атрымлівалі высокае званне пастаўшчыка царскага двара. Напрыклад, у вайскавай краме М. І. Скосырава, які прадаваў форменную вопратку для афіцэраў, у 1903 годзе для імператара Мікалая II былі набыты тавары на суму ў 1 234 руб. 90 кап. У асноўным гэта дробязі: два шалікі, сем фуражак розных палкоў, форменныя рамяні, кукарды для фуражак, спражкі для шаблі, эпалеты і г. д.

Майстэрня М. І. Скосырава існавала з 1853 г. і знаходзілася ў Санкт-Пецярбургу на Уладзімірскай вуліцы ў доме №46. Два пазалочаныя аксельбанты ад Скосырава афіцэрам каштавалі 40 рублёў, а пара эпалетаў — 28 рублёў. У гэтай жа майстэрні была выканана шапачка з ліёнскага аксаміту пад карону цара. Майстры на туллі зрабілі паглыбленне на месцы ранення ў галаву, якое яшчэ вялікі князь Мікалай Аляксандравіч атрымаў падчас падарожжа

ў Японію ў 1891 годзе і ад якога пакутаваў да канца жыцця. Аksamітныя туллі пад Вялікую імператарскую карону выконваліся нанава да кожнай каранацыі, а пасля смерці манарха здаваліся ў Зброевую палату, дзе яны захоўваюцца па гэты дзень. Тулля, выкананая да каранацыі Мікалая II, мяркуючы па ўсім, да гэтага часу знаходзіцца ў Алмазны фондзе пад Вялікай імператарскай каронай. Акрамя таго, у краме М. І. Скосырава была набытая залатая тасьма пад дыяментавы ланцужок ордэна Святога Андрэя Першапакліканага. Менавіта гэтая тасьма парвалася ці развязалася падчас цырымоніі каранавання апошняга рускага цара. З дзённікаў відавочцаў вынікае наступнае: *«Падчас ускладання на Мікалая II мантыі, вялікі князь Уладзімір Аляксандравіч, які асіставаў імператару, так старанна напраўляў яе, што ланцужок ордэна, які вісеў ў гасудара на шыі, разарваўся і ўпаў на падлогу. Гасудар імператар быў вельмі засмучаны падобнай акалічнасцю і палічыў яе дрэнным прадвесцем»*. З 1871 годзе купец 1-й гільдыі Скосыраў таксама атрымаў права на продаж у Пецярбургу афіцэрскай халоднай зброі Златавустаўскай фабрыкі. Таўро з імем заснавальніка крамы М. Скосырава ставілася на зброі і пасля яго смерці ў 1878 годзе Дзед будучага караля Андоры Міхаіл Іванавіч Скосыраў памёр 18 студзеня 1878 года, пахаваны на Мітрафанаўскіх могілках.

Вядома, што з 1804 года купцы 1-й гільдыі пасля 100-годдзя існавання іх сямейнай справы маглі атрымаць спадчыннае дваранства, такім чынам, адстаўны карнет, бацька будучага караля Андоры Міхаіл Скосыраў мог атрымаць дваранства толькі пасля 1912 годзе, але гэта малаверагодна, бо для такіх спраў патрэбны быў час, а яго да 1914 года ўжо не заставалася. Таму, з вялікай верагоднасцю можна сцвярджаць, што яго сын Барыс Скосыраў не быў нават дваранінам.

Сям'я караля Андоры мела добрыя сувязі пры царскім двары, і, верагодна, таму, з 25 лістапада 1900 года Міхаіл

Скосыраў з'яўляецца ў Вільні як чыноўнік для асаблівых даручэнняў «звыш штату». Лізавета Дзмітрыеўна працуе ўчастковай папачыцельніцай у Віленскім дабрачынным таварыстве. У гэты час сям'я Скосыравых жыве ў Вільні, у доме Горскага па Гарыстым завулку.

1 снежня 1903 года Міхаіл Скосыраў атрымлівае пасаду земскага начальніка 7-га ўчастка Лідскага павета Віленскай губерні і лічыцца на гэтай пасадзе да 1917 года. Адначасова ён узначальвае Дабраахвотнае пажарнае таварыства ў Жалудку. У 1904-м па афіцыйнай інфармацыі Віленскай памятнай кніжкі сям'я жыве ў Вільні на Вялікай Пагулянцы.

З 1906 года маёнтак Вялікая Лебядка з'яўляецца сталым месцам пражывання ўсёй сям'і Скосыравых. Аднак адрасная кніга Вільні за 1913 год зноў указвае, што Скосырава Л. Д. жыве ў горадзе Вільні, у доме №1 на Георгіеўскім праспекце, тэл. 14—17. Гэта быў бацькоўскі дом, якім у той час валодаў брат Скосыравай.

Са спісаў землеўладальнікаў рускага паходжання для выбараў у Дзяржаўную думу ў 1912 годзе бачна, што Скосыраў Міхаіл Міхайлавіч меў 1807 дзесяцін зямлі. Аднак, пасля 1912-га года маёнтак Скосыравых Вялікая Лебядка быў прададзены. У здабытым мною ў Бібліятэцы Асалінскіх рукапісе ўспамінаў былога ўладальніка маёнтка Малое Мажэйкава Андрэя Брахоцкага чытаем: *«Найбліжэйшым суседам Малога Мажэйкава быў маёнтак Вялікая Лебядка, які перад Першай сусветнай вайной належаў да адной з спадчынніц расійскага генерала Маўраса — пані Скосыравай. З-за дрэннага гаспадарання і пасля высечкі ўсяго лесу, уладальніца збанкрутавала і мусіла Лебяду прадаць. Было гэта незадоўга да пачатку вайны 1914 г.»*

Сужэнцы не жылі разам, бо ў 1913 годзе Лізавета Скосырава без мужа, але з вялікай сумай грошай (верагодна пасля продажу маёнтка) вандравала па Еўропе. Уся сусветная прэса паведаміла пра інцыдэнт, які адбыўся з ёю ў

Берліне. З-за цікавасці, прыводжу тэкст з газеты «Нью-Ёрк Таймс» амаль што цалкам:

«Перададзена ў Нью-Ёрк з Берліна па трансатлантычным бяздротавым тэлеграфі Марконі.

Крадзеж каштоўнасцяў. Дзіўны давер... жанчыны да новых сяброў у Берліне.

Берлін, 29 сакавіка. Двое мужчын і адна жанчына былі арыштаваны берлінскай паліцыяй у выніку хітрай аперацыі, якая літаральна выратавала фраў фон Скосыраву У выніку аперацыі, жанчыне вярнулі каштоўнасці на суму 123 тысячы марак (31 250 \$)¹, скрадзеныя з-за яе ўласнага неймавернага глупства і даверлівасці.

Вяртаючыся ў родныя мясціны, фраў фон Скосырава, некалькі дзён правяла ў Берліне. У адзін з такіх дзён у кафэ на Фрыдрыхштрасэ да яе падышла прыемная маладая дзяўчына. Жанчыны разгаварыліся. Фраў фон Скосырава распавяла сваёй новай сяброўцы, што ў яе ў сумачцы знаходзяцца каштоўнасці на суму ў 125 тыс. марак. Неўзабаве новая знаёмая, папярэдне папрасіўшы прабачэння за сваю нядоўгую адсутнасць, патэлефанавала свайму каханку і прапанавала выкрасці каштоўнасці, калі той паабяцае вывезці яе потым з Берліна.

Палюбоўнік тут жа знайшоў сябра, неўзабаве двое мужчын з'явіліся ў кафэ і прадставіліся ахвяры вайсковымі афіцэрамі. Далей яны прапанавалі разам наведаць сінема-тограф. Падчас сеансу адзін з так званых афіцэраў, які размясціўся з маладой жанчынай ззаду, нейкім чынам змог абшукаць сумачку фраў фон Скосыравай. У гэты час побач з ёй сядзеў другі мужчына.

Праз некаторы час фраў фон Скосырава выявіла, што парачка, якая сядзела ззаду, знікла. Але сусед супакоіў яе і выказаў здагадку, што маладыя людзі выйшлі патэлефана-

¹ 31 250 \$ у 1913 годзе роўныя 771 856 \$ у 2017 годзе!

ваць. Потым ён сам адправіўся на іх пошукі. Пасля таго, як ён таксама не вярнуўся, фраў фон Скосырава выявіла крадзеж.

У хуткім часе паліцыя высветліла, што гэтая тройца потым прапаноўвала каштоўнасці ў якасці аплаты за наведванне рэстаранаў. Маладую жанчыну арыштавалі, і яна ва ўсім прызналася. Паліцыя таксама наведла яе мужа, вядомага гандляра, каб атрымаць па гэтай справе больш інфармацыі. Муж настолькі быў ўсхваляваны інфармацыяй, пра тое, што яго жонка член банды аферыстаў, што адразу пасля сыходу паліцыі застрэліўся.

Дваіх мужчын арыштавалі ў Мюнхене. Абодва ва ўсім прызналіся і назвалі імя ювеліра, скупшчыка крадзенага. Скупшчык таксама ва ўсім прызнаўся, і ўсе каштоўнасці былі вернутыя ўладальніцы.

Дзіўныя паводзіны Лізаветы Скосыравай – немаладой ужо жанчыны, пэўна, маюць простую адгадку, але я не лічу мэтазгодным выказваць сваё меркаванне па гэтай тэме.

З 1914 года Лізавета Дзмітрыеўна з'яўляецца сябрам апякунскай рады Лідскай прыватнай жаночай гімназіі Ф. Л. і В. С. Навіцкіх. Месцам жыхарства сям'і Скосыравых запісана мястэчка Жалудок (Лідская вуліца). На самым пачатку Першай сусветнай вайны карнет Міхаіл Скосыраў быў кантужаны, пра што паведаміў часопіс «Летапіс вайны 1914 года», там жа, сярод партрэтаў іншых параненых і забітых быў надрукаваны і партрэт бацькі будучага караля Андоры. З 1915-га Скосыраў жыве ў Жалудку, а яго жонка ў Лідзе.

Юныя гады будучага міжнароднага авантурыста прайшлі ў Вільні і ў маёнтку Лебяда каля Ліды. На працягу жыцця Барыс Скосыраў неаднаразова сцвярджаў, што ён нашчадак старажытнага дваранскага роду, што, улічваючы паходжанне яго маці, з'яўляецца праўдай.

Пра Барыса Скосырава шмат сказана. З нядаўняга: дакументальную кнігу пра яго напісаў вядомы каталонскі пісьменнік Антоні Марэль-і-Мора, раздзел адной са сваіх апошніх кніг яму прысвяціў Барыс Акунін, у 2012 годзе тэлеканалам АНТ у цыкле «Обратный отсчет» зняты дакументальны фільм «Барыс Першы. Кароль з Беларусі», дасканала вывучаў і аналізаваў лёс былога лідзяніна маскоўскі гісторык Аляксандр Кафка. Пісаў пра яго і я.

Усе, хто пісаў пра гэтага чалавека, сутыкаліся са шматлікай колькасцю супярэчлівых ці відавочна недакладных звестак. Пра сябе ён натхнёна хлусіў, валодаючы гэтым тонкім мастацтвам дасканала — легенды былі часткай яго «піяр-кампаніі». Таму і атрымалася, што ўсё ягонае жыццё — суцэльная містыфікацыя.

Невядома, як праходзілі яго першыя гады, невядома, дзе ён вучыўся. Улічваючы, што ў 1914-м яму толькі 18, версія некаторых аўтараў пра выдатную ўніверсітэцкую адукацыю адпадае: максімум, што ён паспеў бы скончыць — гімназія. Сам Скосыраў, праўда, сцвярджаў, што вучыўся ў Оксфардзе і ў Ліцэі Людовіка Вялікага ў Парыжы. Прычым, вучыўся разам з прынцам Валійскім і ў гэты час добра пазнаёміўся з нідэрландскім каралеўскім сямействам. На самай справе, вучоба ў гэтых установах магла б тлумачыць свецкія сувязі Скосырава. Аднак імя ягонае ў архівах Оксфарда не фігуруе. Ліцэй Людовіка Вялікага ў Парыжы таксама не згадвае такога навучэнца. Зразумела, што выдатнае валоданне англійскай, французскай і нямецкай мовамі, як і бездакорныя манеры сапраўднага джэнтльмена — вынік хатняй адукацыі, атрыманай, верагодна, у маёнтку Лебяды. Аднак нейкую афіцыйную адукацыю ён усё ж меў, бо атрымаў потым афіцэрскі чын.

Восенню 1915 года Лідчына была акупавана нямецкімі войскамі, сям'я Скосыравых з'ехала на Усход. Верагодна, Барыс добраахвотнікам пайшоў на фронт, бо дакладна вядома, што ён ваяваў у брытанскім бронеавіяцыйным, які

дзеінічаў на рускім фронце. Гэты факт у 1924 годзе пацвердзіў камандзір дывізіёна Олівер Локер-Лэмпсан.

Олівер Локер-Лэмпсан (1880–1954) — вядомая гістарычная фігура, бо на працягу некалькіх гадоў ён быў членам брытанскага парламента (кансерватар), меў цесныя сувязі з Расіяй, быў знаёмы з Мікалаем II, прымаў удзел у знакамітай змове супраць Распуціна ў 1916-м. Брытанскі бронедывізіён (RNAS Armoured Squadron)¹ — воінская частка, якая была паслана на дапамогу Расіі ваяваць супраць Германіі. Барыс Скосыраў, верагодна, быў прыкамандзіраваны да гэтага англійскага вайсковага аддзела як ваенны перакладчык.

Ёсць неправераная інфармацыя, што падчас Грамадзянскай вайны наш герой ваяваў на поўдні Украіны. Калі на пачатку 1920-х яго дапытвалі ў Скотланд-Ярдзе, расказваў, у дні Кастрычніцкага перавароту 1917-га яго разам з бацькам і трыма дзядзькамі большавікі арыштавалі і пасадзілі ў Петрапаўлаўскую цвердзь. Там, па словах Барыса, усе яго сваякі былі закатаваны да смерці, яму ж удалося цудам выратавацца і ўцячы ў Заходнюю Еўропу.

Пра жыццё Скосырава ў Еўропе інфармацыі мала. Існуюць некалькі паліцэйскіх справаздач аб ягоных махлярствах і газетны артыкул пра канфлікт паміж ім і японскім аташэ маёрам Хашымота: у справе фігуруе залаты гадзіннік, які Барыс адабраў у японца. Падрабязнасці адсутнічаюць. Неўзабаве пасля гэтага Скосырава затрымлівае Скотланд-Ярд за чэкі, не забяспечаныя грашыма. Таксама высявятляецца, што Скосыраў пражывае ў брытанскай сталіцы без дазволу. Падчас разгляду ў судзе ён прызнае віну і

¹ RNAS — Каралеўскія службы ваенна-марской авіяцыі. Адным з падраздзяленняў RNAS была «Каралеўская служба ваенна-марскіх браняваных машын» (RNACD). Таму Локер-Лэмпсан меў ваенна-марскі чын — камандор.

абячае аплаціць рахункі, адсутнасць рэгістрацыі тлумачыць страхам перад савецкімі дыверсантамі. У выніку яго вызвалюць пад «слова гонару». Але гэтыя аферы не тлумачаць, чаму паліцыя лічыць яго яшчэ і небяспечным рэвалюцыянерам.

Як многія эмігранты ў 1920-я, Скосыраў апынуўся ў адчайнай фінансавай сітуацыі і шукаў любую працу. У 1924 годзе ён звярнуўся да былога камандзіра Локер-Лэмпсана па падтрымку. Локер-Лэмпсан выдаў сертыфікат аб службе Скосырава ў саюзнай арміі падчас вайны, знаёмства з гэтым чалавекам адкрыла некаторыя дзверы, стварыла новыя перспектывы. Новая праца, верагодна, мела дачыненне да брытанскай сакрэтнай службы. І мянавіта з гэтага часу за Барысам замацаваўся імідж супершпіёна. Пра яго казалі фантастычнае: быццам ён — і агент брытанскай сакрэтнай службы, і агент нацысцкай Германіі, і шпіён Сталіна. Скосырава лічылі і рускім манархістам, які ў свой час спрабаваў арганізаваць уцёкі цара Мікалая II з-пад арышту, і асабістым сакратаром Сталіна. Таксама Барыса ведалі як харызматычнага прыгожага мужчыну, спартсмена і паліглота з афіцэрскай выпраўкай і манерамі арыстакрата.

Большасць чутак дакументамі не пацвярджаецца. Гісторык Аляксандр Кафка лічыць, што спецыяльныя службы час ад часу выкарыстоўвалі паслугі Скосырава, але мала верагодна, каб ён быў паўнаважным сакрэтным агентам. Інакш было б цяжка растлумачыць яго фінансавыя цяжкасці і аферы, напрыклад, тыя ж незабяспечаныя чэкі, з-за якіх яго неаднаразова арыштоўвала паліцыя ў розных краінах Еўропы. З іншага боку, яму заўжды ўдавалася вырашаць свае праблемы без скандалаў. Магчыма, ён меў моцную падтрымку з боку магутнай арганізацыі. Але гэта толькі здагадка.

Фактам з'яўляецца тое, што Локер-Лэмпсан і Скосыраў кантактавалі праз усе 1920-я. Цалкам верагодна, што доб-

рыя прафесійныя адносіны паміж імі былі і ў 1930-я. Олівер Локер-Лэмпсан быў часткай кіруючых колаў Англіі і быў па-сапраўднаму блізкі да членаў каралеўскай сям'і, і таму падобна, што словы Скосырава пра яго брытанскіх сяброў высокага ўзроўню былі абгрунтаваныя.

Прыкладна ў 1922-м Барыс накіроўваецца ў Нідэрланды. Потым, у 1930-х, у Каталоніі і Андоры наш герой называе сябе графам Аранскім (Count of Orange), прычым, адзначае, што гэты тытул нададзены яму каралевай Нідэрландаў Вільгельмінай за асобыя заслугі. Канешне ж, гэта няпраўда. Справа ў тым, што тытул «граф Аранскі» з'яўляецца тытулам каралеўскай сям'і. Асоба не каралеўскай крыві не можа быць уганаравана гэтым тытулам. У архівах не знайшлося дакументаў пра службу Скосырава каралеўскай сям'і і тым больш аб уганараванні. Ён не толькі не служыў каралеве, але ў 1924 годзе нават фігурыраваў у спісе «вядомых замежных рэвалюцыянераў», падрыхтаваным службай бяспекі Нідэрландаў. У гэтай жа паперы Скосыраў названы і «міжнародным аферыстам».

Аляксандр Кафка знайшоў у архівах дацкі пашпарт нашага героя. Пашпарт меў нумар 85154 і быў выдадзены ў 1923 годзе консульствам у Францыі. Менавіта з гэтага дакумента вядомы дата і месца нараджэння Скосырава: 12 студзеня 1896 года ў Вільні. У гэтым дакуменце ён запісаны як барон: «Спадар барон Барыс Скосыраў» (Monsieur le Baron Boris de Skossyreff), што з'яўляецца няпраўдай.

У пашпарце — подпіс і фатаграфія Барыса Скосырава, самы ранні з вядомых здымкаў. Мы бачым модна апранутага маладога чалавека ў кепі і з маноклем — рэччу, якая заўсёды прысутнічае на яго фатаграфіях. У пашпарце запісаны рост — 179 см, колер валасоў — чорны, нос — прамы, рэлігія — «без рэлігіі», прафесія — журналіст і стаяць пячаткі памежных службаў Іспаніі і Андоры.

У тым жа архіве гісторык знайшоў візітныя карткі Скосырава з надпісам «Kapt. B. v. Skossyreff, den Haag». Надпіс

сведчыць пра расійскі ваенны чын капітана, але, улічваючы характар нашага земляка, наўрад ці можна разглядаць гэта як сапраўднае дакументальнае сведчанне. У архіўных дакументах згадваюцца розныя пагадненні з гандлёвай кампаніяй, арганізаванай у 1932 годзе. Яна мела назву «Барыс Скосыраў; імпорт — экспарт і прадстаўніцкія паслугі».

Некаторыя публікацыі згадваюць пра паездкі Скосырава ў Паўднёвую Амерыку, падчас якіх ён нібыта добра асвоіў іспанскую мову. Пішуць, што акрамя дацкага пашпарта, Барыс меў яшчэ і пашпарт эмігранта, чалавека без грамадзянства — так званы нансенаўскі пашпарт. Здаецца, менавіта з гэтым дакументам наш зямляк жыву ў Лацінскай Амерыцы і на працягу 1924–1934 гадоў актыўна падарожнічаў паміж Калумбіяй і Еўропай.

Верагодна, менавіта ў тыя гады Скосыраў сказаў пра сябе: *«Мужчына ў маім становішчы павінен быць бездакорна апрануты, абавязаны пахнуць добрай парфумай і мець на рахунку вялікую суму грошай»*. Прэса шмат пісала пра прыватнае жыццё Барыса Скосырава, жанчыны мелі вялікі ўплыў на яго біяграфію. Прынята лічыць, што 21 сакавіка 1931 года ў Францыі ён ажаніўся з французжанкай Мары-Луіз Пара дэ Гасье (Marie-Louise Parat ці Parat de Gassier). Але ўжо ў 1932-м з'яўляецца іншая жанчына — Філіс Хэрд. Раман цягнецца адносна нядоўга. З Філіс, ці «Ламарэс», як ён яе называў, Скосыраў пасяляецца ў гатэлі гарадка Сітгэс на Плайя дэ Оро (Залаты пляж) у Іспаніі. Пачынаюцца гулянькі да раніцы ў дарагіх рэстаранах: манокль, кій са срэбным дзяржаком, кветка ў пятліцы — усё гэта робіць «барона» Скосырава прыкметным чалавекам. Казалі нават, што ён сваяк усіх каралеўскіх дынастый Еўропы. Частыя ад'езды «барона» не вельмі хвалявалі адміністрацыю гатэля, бо яго рахункі аплочвала Філіс. Аднак іспанская паліцыя зацікавілася шляхетнай асобай і даведлася: барон наведваецца ў Барселону, каб прадаваць каштоўнасці

сяброўкі. Скончылася высылкай Барыса Скосырава з Іспаніі ў снежні 1933 года.

У тым жа 1932-м ён знаёміцца з разведзенай амерыканкай Фларэнс Мармон. У верасні 1933-га газета «The Majorca Sun» у Пальме, дзе яны атабарыліся, піша: «Сеньёра Мармон і яе муж, капітан Барыс Скосыраў, былі дапытаны паліцыяй з-за падазрэння, што яны... маглі мець дачыненне да какаінавага трафіку». Верагодна, менавіта прыватны капітал Фларэнс Мармон стаў крыніцай фінансавання далейшых праектаў Скосырава. Справа ў тым, што місіс Мармон была жонкай Говарда С. Мармона (1876–1943), уладальніка фірмы «Marmon Motor Car Company» ў Індыянаполісе, вытворцы вядомых амерыканскіх аўтамабіляў таго часу. Яны развяліся каля 1914 года, але Говард Мармон плаціў былой жонцы шчодрыя аліменты.

* * *

Стагоддзімі Андора не ведала спакою, пакуль у 1278 годзе біскуп Урхельскі, які прадсталяў інтарэсы Мадрыда, не падпісаў з сеньёрам французскага графства Фуа сумесную дамову пра апеку над гэтай тэрыторыяй. Дамова стала асновай падвойнага суверэнітэту краіны. Супернікі зруйнавалі свае ваенныя ўмацаванні і абавязаліся больш ніколі іх не будаваць. Спрэчная тэрыторыя прыняла статут нейтральнай і ў абмен на гарантыі сваіх суседзяў адмовілася ад уласнага войска. З таго часу княства Андора кіруецца дзвюма асобамі, якія кожныя паўгода здаюць адна адной справы: з іспанскага боку – біскупам Урхельскім, а з французскага – спачатку сеньёрамі графства Фуа, пасля каралямі, а цяпер прэзідэнтамі. У Генеральнай Радзе мініяцюрнай краіны (Consell General de les Valls) засядаюць дэпутаты ад шасці горных далін, з якіх і складаецца тэрыторыя гэтай краіны (адна з назваў Андоры – «Краіна шасці далін»)

Для падтрымання нейтралітэту андорцы стагоддзімі не будавалі дарог, і гэта было галоўнай гарантыяй спакою,

бо якая армія пойдзе праз горную тэрыторыю, калі няма дарог? І нават, калі па ўсёй Еўропе з'явіўся тэлеграф, андорцы яшчэ добрых дзе дзесяць год пілавалі па начах тэлеграфныя слупы і рэзалі дрот, бо лічылі, што тэлеграф таксама можа парушыць мір і спакой у краіне. Але да пачатку 1930-х упартасць горцаў удалося зламаць: Францыя і Іспанія пачалі будаваць скразную аўтамабільную дарогу, быў пракладзены высакавольтны кабель. Панаехалі будаўнікі, камерсанта, лаўцы поспеху... Сярод іх — наш зямляк.

У розных публікацыях апошняга часу шмат розных маляўнічых расказаў пра нядоўгае кіраванне Андорай каралём Барысам I. Я ж дам храналогію падзей, абгрунтаваную на аснове сакрэтных паведамленняў з архіваў Брытанскага Міністэрства замежных спраў і па справах Садружнасці, узятых з працы гісторыка Аляксандра Кафкі.

17 мая 1934 года Скосыраў падаў уладам Андоры аргументаваную заяву аб сваіх правах на трон.

22 мая іспанскім і французскім бакамі падпісаны ордэр аб яго высылцы. Паведамляецца, што Скосыраў кудысьці з'ехаў.

6–7 ліпеня Скосыраў вяртаецца і прапаноўвае Генеральнай Радзе праграму рэформ і мадэрнізацыі эканомікі Андоры. Згодна з праграмай, эканоміка краіны павінна грунтавацца на рэжыме беспадаткавай зоны і на падтрымцы турызму са спортам. Частка гэтай праграмы: прызнанне яго манархам на аснове меркаванай згоды герцага дэ Гіза (Жана Арлеанскага), які быў, на думку Скосырава, адзіным праўдзівым спадчыннікам андорскай кароны.

8–10 ліпеня Генеральная Рада нават двойчы ратыфікавала эканамічную праграму і абвясціла Скосырава манархам Андоры Барысам I. Рада галасавала абодва разы 24 галасамі «за» пры адным, што ўстрымаўся. 9 ліпеня быў абвешчаны манарх, прынята Каралеўская Канстытуцыя, прызначаны новы ўрад, прыняты новы сцяг Андоры.

12 ліпеня Скосыраў аб'явіў вайну біскупу Урхельскаму. Гэта была рэакцыя на адмоўныя заявы біскупа пра асобу манарха Барыса I у прэсе.

20 ліпеня Скосыраў арыштаваны каталонскай грамадзянскай гвардыяй і транспартуецца ў Барселону. У якасці прычыны арышту заяўлена «парушэнне пастановы аб высылцы, якая была вынесена супраць яго 8 снежня 1933 года». Іншыя крыніцы згадваюць, што кароль Андоры быў арыштаваны і дастаўлены ў Барселону ў адпаведнасці з законам аб бадзяжніцтве. Але ж ён быў захоплены каталонскай грамадзянскай гвардыяй у Андоры і гэта робіць яго арышт незаконным!

23 ліпеня Скосыраў перавезены ў Мадрыд, дзе «адказаў на пытанні ў цэнтральным паліцэйскім ўчастку ў прысутнасці вялікай колькасці журналістаў. Са спасылкамі на дакументы ён прасачыў гісторыю Андорскай дынастыі. Адказваючы на пытанне ці з'яўляецца ён прамым спадчыннікам Гіза, Скосыраў трохі збянтэжыўся і адказаў, што па крыві не, але фактычна — так, бо мае згоду прынца: яго прэтэнзіі на трон базуюцца на гістарычных правах, на „прынцапах рыцарства“ і неабходнасці абароны іспанскіх жыхароў Андоры ад эксплуатацыі на карысць Францыі». Скосыраў ўтрымліваўся ў турме Мадэла ў Мадрыдзе.

Гэта факты, якія базуюцца на дакументах з брытанскага архіву. Дарэчы, сярод папер архіву Андоры захоўваюцца толькі Канстытуцыя Скосырава або «Каралеўскі бюлетэнь» і выразкі пра яго са шведскіх, французскіх, іспанскіх газет.

Паведамляючы пра прыгоды нашага земляка, міжнародная прэса падавала шмат цікавых эпізодаў. З газетных артыкулаў вядома, што Скосыраў стаў самым папулярным аратарам на вуліцах сталіцы — кветка ў пятліцы, манокль у воку, бліскучыя ад брыяліну валасы: *«Хопіць жыць на завуголлі гісторыі! Андора павінна ўпусціць банкаўскі і гандлёвы капітал. Да якіх пор вы будзеце трымаць свой авечы суверэнітэт, якім кіруюць два чужыя ўладары, ці не лепш*

Андоры абраць свайго караля?». Залётны рэфарматар робіць арыгінальную прапанову: Андора не адмаўляецца ад апекі, але апекуноў трэба замяніць! Біскупа Урхельскага — на караля Іспаніі: *«Хуан III мой лепшы сябар!»*, прэзідэнта Францыі — на галаву французскага каралеўскага дома герцага Гіза¹, чым асабістым намеснікам у Андоры стане сам «граф Аранскі» г. зн. ён сам.

І вось барон-граф-намеснік у Генеральнай Радзе. Дарэчы, сюды яго на плячах унёс народ з вуліцы. Барыс І склаў самую кароткую канстытуцыю ў свеце, з 17 пунктаў. Вось некаторыя:

1. Наўзамен Генеральнай Рады засноўваецца парламент.

2. Яго Вялікасць Кароль прадстаўляе парламенту склад урада....

5. Кароль будзе асабіста прадстаўляць Андору ў Лізе Нацый....

17. Кароль валодае правам роспуску парламента. Галоўнае — канстытуцыя гарантавала асабістыя правы і свабоды грамадзян.

Ужо не было сумненняў, што на першых усеагульных выбарах, прызначаных на 1 жніўня, пераможа партыя, якая ўнесла Барыса ў парламент. Каб ён пратрымаўся ўсяго некалькі тыдняў, дык запанаваў бы ўжо цалкам легітымна. Але закружылася галава, быў страчаны самакантроль. І ён піша «Маніфест», у якім абяўляе вайну біскупам Урхельскаму — сеньёру Бісбе, за «абразу» ў публічным друку.

Біскуп, папярэдне дамовіўшыся з французскім і іспанскім бокам, высылае атрад з чатырох гвардзейцаў і афіцэра. Яны без цяжкасці рассеяваюць шаснаццаць паліцыян-

¹ Філіп, Герцаг Арлеанскі (або Філіп VIII) (1869—1926) памёр бяздзетным, і з 1926 г. галавой французскага каралеўскага дома стаў яго стрыечны брат Жан, Герцаг дэ Гіз (1874—1940), ці Жан III.

таў «шасці Далін» і раніцай уваходзяць у каралеўскі сад — у той самы час, калі Барыс у адным халаце п'е гарбату.

Так скончылася ўлада Барыса I. Каму як, а мне асабіста гэта гісторыя нагадвае прыгоды ў Васюках Астапа Бэндэра з яго пражэктамі пабудовы Нью-Васюкоў. Але даследчыкі адзначаюць, што менавіта Скосыраў даў Андоры першую Канстытуцыю, дзе гарантаваліся грамадзянскія правы і свабоды. Ідзі развіцця Андоры на аснове бяспошліннай эканомікі і стымулявання турызму значна апярэджвалі час. Таксама трэба ўлічваць, што Генеральная Рада амаль аднагалосна двойчы прагаласавала за план Скосырава і легітымна зацвердзіла яго каралём.

31 кастрычніка 1934 года Іспанскі суд прысудзіў Скосырава да 1 года турмы. Газета «Нью-Ёрк таймс» пісала: *«Нягледзячы на тое, што Барыс Скосыраў, як і ўсе іспанскія зняволеныя, носіць сіні камбінезон, гэты прэтэндэнт на трон Андоры з яго нязменным маноклем у правым воку, захаваў усю сваю каралеўскую годнасць і флёр выключнасці...»*. Не дачакаўшыся канца тэрміна пакарання, улады выслалі дакучлівага авантурніка ў Партугалію.

Фларэнс Мармон, жанчына, якая была партнёрам і сакратаром Скосырава падчас авантуры ў Андоры, у лістападзе 1934-га вярнулася ў ЗША на борце марскога лайнера «Exochorda». Верагодна, больш яны не сустрэліся.

25 лютага 1935-га на бланку гатэля ў Лісабоне Скосыраў на французскай мове піша заяву Міністру замежных спраў Нідэрландаў з просьбай выдаць новы пашпарт. Толькі ў канцы 1935-га былы «кароль» пакідае Партугалію і едзе да афіцыйнай жонкі ў Сэн-Кан, у Францыю. У маі 1936-га яны едуць у Партугалію і, магчыма, зноў наведваюць Іспанію, але з-за ўспышкі грамадзянскай вайны хутка вяртаюцца ў Францыю.

9 лютага 1939 года ў Францыі Скосырава арыштавалі, бо быў выпісаны ордэр аб яго выгнанні з краіны. Аднак не меў належнага пашпарту і таму быў адпраўлены ў лагер

для інтэрнаваных замежнікаў паблізу горада Манд. 25 красавіка ён атрымаў загад пакінуць французскую тэрыторыю на працягу 3 дзён. Аднак ехаць яму не было куды і 7 кастрычніка 1939 года ўлады зноў адправілі яго ў канцэнтрацыйны лагер «Ла Вэрне» ў Арьежу (у французскіх Пірэнеях). Там ён знаходзіўся як «непажаданы замежнік». Прафесар А. Н. Рубакін у кнізе ўспамінаў, апублікаванай у 1960 годзе ў Маскве, пісаў пра сустрэчу з Барысам Скосыравым у лагеры «Ла Вэрне».

Афіцыйна пацверджанай інфармацыі аб жыцці Скосырава пасля лагера няма. Але ў 1950-х і 1960-х гадах у Партугаліі і Германіі прайшлі газетныя публікацыі пра былога караля. Яны праліваюць нейкае святло на яго жыццё пасля вайны.

У 1958 годзе партугальскі сябар Скосырава д-р Франсіска Фернандэс Лопес апублікаваў лісты, якія ён атрымліваў ад Скосырава і ягонай жонкі Мары-Луіз. Лісты былі дасланы з Бопарда — нямецкага горада ў Рэйнскай вобласці, недалёка ад Кабленца. Скосыраў пісаў, што разам з жонкай у кастрычніку 1942 года быў вызвалены немцамі з лагера «Ла Вэрне» і адпраўлены ў Савецкі Саюз. Пасля вайны было зняволенне ў Сібіры, потым — пераезд у Заходнюю Германію і спакойнае жыццё «100% маленькага ранцье». Уласная інтэрпрэтацыя Скосыравым ягонай біяграфія заўжды ўводзіла ў зман, гэты варыянт развіцця падзей не пацверджаны, і выклікае шмат сумненняў. Даследчыкі заўважалі, што, напрыклад, калі дапусціць, што сапраўды быў арыштаваны службай бяспекі Сталіна і адпраўлены ў адзін з савецкіх лагераў у Сібіры, дык Барыс быў бы не ў стане потым вярнуцца ва Заходнюю Германію.

Да свайой смерці ў 1989-м ён жыў у Бопардзе, дзе і быў пахаваны.

На гэтым можна было б і закончыць, калі б нямецкі гісторык Герхард Ланг не знайшоў нядаўна ў савецкіх архі-

вах новыя дакументы пра Барыса Скосырава, сярод іх справа аб арышце яго савецкай ваеннай адміністрацыі у 1948 годзе.

З яго дасье бачна, што яшчэ ў 1935 годзе Барыс Скосыраў уступіў у нацысцкую партыю, калі больш дакладна, у замежнае аддзяленне НСДП у Парыжы. Цікава як наш містыфікатар змог даказаць сваё арыйскае паходжанне? Думаю, мы не хутка даведаемся падрабязнасці чарговых прыгод земляка, верагодна, ён меў вялікую патрэбу ў грашах і выконваў толькі дробныя даручэнні нацыстаў, бо па справах да 1943 года савецкі суд абвінавачваў яго толькі ў распаўсюдзе нацысцкай прапаганды і шпіянажы. Аднак ніякай інфармацыі пра шпіёна Барыса Скосырава ў справе няма, фактычна і справа пачынаецца з 1943 года. У гэты год ён пераязджае ў Берлін і ў судовай справе з гэтага моманту названы дырэктарам аднаго з «канцэнтрацыйных лагераў французскіх працоўных», насамрэч гэта нешта нахшталт лагера прымусовай працы, якія акупанты стварылі па ўсёй Еўропе. Таксама па працоўным кантракце ў Берлін пераехала і ягоная жонка Мары-Луіз Пара.

У тым жа 1943 годзе Скосыраў прызваны ў нямецкае вайска. Ён служыў у контрвыведцы 6-й танкавай дывізіі, займаўся вярбоўкай ваеннапалонных, браў ўдзел у аперацыях пад Смаленскам, Менскам і Віцебскам, атрымаў чын маёра. Нацыстам служыў добра, бо быў узнагароджаны Жалезнымі крыжамі 1-й і 2-й ступені, а як вядома, Жалезны крыж уручаўся за асабісты гераізм у баі... Але ўсё гэта вядома толькі з яго слоў. Таму, верагодна, служба ў вермахце — пераказ яго баек і ніякім маёрам ён не быў, а быў зондэрфюрэрам як і большасць белаэмігрантаў-перакладчыкаў.

Калі скончылася Другая сусветная вайна, Скосыраў быў дастаткова спрытны, каб вярнуцца жывым з Усходняга фронту, перажыць пасляваенныя праблемы і пачаць чакаць, калі навальніца абміне горад Бопард у француз-

скім сектары акупаванай Германіі, дзе ён пасяліўся. Але лёс адварнуўся ад яго, бо ў лістападзе 1948 года Барыса затрымліваюць ў Эйзенаху, савецкай зоне акупацыі. Пасля арышту Скосыраў быў асуджаны за шпіянаж як «агент на службе ў нацыстаў» і высланы ў «адмысловы лагер Міністэрства ўнутраных спраў СССР».

Белагвардзейца-фашыста маглі б расстраляць без лішніх гутарак, і таму, пэўна ён ужо падчас следства стаўся карысным чалавекам для НКВД. Думаю, што і ў лагеры наш авантурнік палегчыў сваё жыццё праз супрацоўніцтва з адміністрацыяй.

Скосыраў вызваліўся з лагера ў 1956 годзе і нейкім чынам патрапіў у Заходнюю Германію. «Органы» пасля лагераў ніколі не выпускалі з СССР былых «белагвардзейцаў» у Заходнюю Еўропу, і можна не сумнявацца, што яго пусцілі туды, бо спадзяваліся мець адмысловую карысць.

31 снежня 1957 года Скосыраў афіцыйна разводзіцца з Мары-Луіз Пара. 3 красавіка 1969 года, маючы 73 гады, жэніцца з нейкай Марыяй-Разітай, нямецкай дзяўчынай, якая нарадзілася ў 1939-м у саксонскім мястэчку Брунсвік. Простая немка ператвараецца ў спадарыню — далей ва ўсіх дакументах яна згадваецца як Разіта фон Скосырава. Разам яны жывуць да смерці Скосырава 27 лютага 1989 года.

З гэтым шлюбам, дарэчы, звязана яшчэ адна містыфікацыя. У пасведчанні аб ім запісана, што жаніх нарадзіўся ў 1900-м, гэтая ж дата выбіта і на помніку. Ці містыфікацыяй з'яўляецца агульнапрыняты 1896 год нараджэння «караля»? Можна, Барыс дадаў сабе 4 гады, каб патрапіць на фронт Першай сусветнай? З другога боку на фотаздымку з судовай справы, зробленым у 1948 годзе падчас арышту савецкай ваеннай адміністрацыяй, надпісана дата нараджэння «1896». Чарговая загадка.

«ТОЙ ДОМ, ХОЦЬ НЕВЯЛІКІ, АЛЕ МІЛЫ ВОКУ...»

Напісаць праўдзівую біяграфію гэтага чалавека ўжо амаль што немагчыма.

ЛЕБЯДА І СТАРАЖЫТНЫ ГАСЦІНЕЦ

Вяртаемся да Лебяды. Пасля 1912-га г. маёнтак Скосыравых Вялікая Лебяда быў прададзены. У здабытым мною ў Бібліятэцы Асалінскіх рукапісе ўспамінаў былога ўладальніка маёнтка Малое Мажэйкава Андрэя Брахоцкага чытаем: *«Найбліжэйшым суседам Малога Мажэйкава быў маёнтак Вялікая Лебяда, ... З-за дрэннага гаспадарання і пасля высечкі ўсяго лесу, уладальніца (Скосырава) збанкрутавала і мусіла Лебяду прадаць. Было гэта незадоўга да пачатку вайны 1914 г. Набываць зямлю ў той час маглі толькі праваслаўныя, і таму пакупніком стаў аднарукі пан Юзаф Міхневіч, былы мельнік з ваколіц Слоніма, праваслаўны¹. Ён ажаніўся з удавой, якая мела аднаго сына Станіслава Фядэцкага. Гэты апошні са сваёй жонкай вызнавалі левыя тэорыі. Спадар Фядэцкі працаваў у Міністэрстве Працы ў Варшаве. Пан Міхневіч быў чалавекам вёрткім і гаспадарлівым. З уладальнікамі Лебяды мы не маглі быць сябрамі. Яны мелі*

¹ Пахаваны каля Маламажэйкаўскай царквы калі яна была Скрыбаўскім касцёлам (Юзаф Міхневіч, †1930). На помніку каталіцкі крыж, г. з. Міхневіч стаў рыма-католікам ці ў свой час фіктыўна запісаўся ў праваслаўныя.

прарасійскія погляды і пасля Другой сусветнай вайны арыентаваліся на Расію, адмаўляючы Польшчы ў правах на Беларусь...».

Другі сусед, сын уладальніка Ішчалны Караль Лясковіч, трошкі інакш расстаўляў акцэнты: *«Найбліжэйшым суседам Малога Мажэйкава, на другім баку ракі Лебяды (12 км ад Ішчалны) быў маёнтак Вялікая Лебяды. Перад 1914 г. у адной з дачок рускага генерала Маўраса гэты маёнтак набыў Юзаф Міхневіч. У 1865 г. генерал купіў вялікі маёнтак Тарноўшчына і праз нейкі час стварыў тут ардынацыю. ... Вялікая Лебяды мела каля 1000 гектараў зямлі, на якой гаспадарыў энергічны і працавіты Міхневіч. Лічыў сабе палякам, не меў прарасійскіх прыхільнасцяў, але ні яго самога ні яго сям'ю немагчыма было лічыць прадстаўнікамі польскай культуры, іх адносіны да яе былі нейтральныя. Па стылі жыцця яны былі больш падобныя на фермераў у чужым краі, чым на землеўладальнікаў, сцісла злучаных з польскай культурай праз гісторыю, ментальнасць і шляхетны стан. Міхневіч выводзіў сябе з сялян. Памёр у 1930 г. пакінуўшы маёнтак сваёй жонцы. Потым маёмасць перайшла да яе сына ад 1-га шлюбу – Станіслава Фядэцкага».*

Станіслаў Фядэцкі, працаваў у даваеннай Вільні дзяржаўным інспектарам працы і меў сацыял-дэмакратычныя перакананні. Яго жонка Марыя Фядэцкая (народжаная Крывец) атрымала званне Праведніка народаў свету, яна – гераіня паэмы «Пані Фядэцкая» вядомага яўрэйскага паэта з Вільні Абрахама Суцкевера¹. Гэтую жанчыну парайноўваюць з Янушам Корчакам і Ірэнай Сэндлер. Вось як пісала пра яе выбітная гісторык мастацтва Эльжбета Грабская-Валіс: *«Яна вырасла ў інтэлігенцкім асяроддзі (ў*

¹ Абрахам Суцкевер (Awrom Suckewer, нар. 15 ліпеня 1913 г. у Смаргоні, памер 19 студзеня 2010 г. у Тэль-Авіве) – беларускі яўрэйскі паэт, пісаў на ідыш.

Гародні), вывучала медыцыну, але яе сапраўднай стыхіяй і прызначэннем... была маральная і матэрыяльная дапамога людзям, дыскрымінаваным у сацыяльным, эканамічным і палітычным плане. У Вільні, дзе яна галоўным чынам жыла да 1945 г., часта гэты былі людзі левых поглядаў, падчас нямецкай акупацыі горада – яўрэі, а ў Лебядзе (родная хата яе мужа непадалёк ад Ліды) – бядотнае сялянскае (беларускае) насельніцтва. ... У памяці тых, хто ведаў яе ў розны час, яна засталася чалавекам вялікай мужнасці і маральнай чуласці і на кожным кроку заўважала несправядліва пакрыўджаных людзей. Ёй былі ўласцівыя незвычайныя, нонканфармісцкія ўчынкі (яна не з'яўлялася сябрам ніякай палітычнай партыі). Марыя Фядэцкая заўсёды кіравалася ўласнымі перакананнямі і неадкладна прыходзіла на дапамогу людзям, якія жылі ў нястачы. ... Прымаючы ў Вільні ўдзел у рэпатрыяцыі 1945 г., яна старалася ратаваць польскую моладзь, якой пагражаў арышт і высылка ўглыб СССР. Пасля ад'езду з Вільні яна жыла ў асноўным на ўзбярэжжы Балтыйскага мора і тут у 1947 г. разам са Здзіславам Грабскім і Міхалам Панкевічам заснавала Лігу барацьбы з расізмам (Ліга неўзабаве была забаронена ўладамі на палітычных меркаваннях), якая згуртавала вакол сябе невялікае кола польскай інтэлігенцыі, а ў антысеміцкіх правакацыях... і праявах нацыяналізму бачыла пагрозу маральнаму адраджэнню».

Дзейнасць сеткі, арганізаванай Марыяй Фядэцкай у 1941 г. сумесна з абацисай каталіцкага кляштара ўрсулінак і вузкім колам давераных свецкіх і духоўных асоб, была накіраваная, у тым ліку і для перапраўкі яўрэяў з Вільні ў Ліду – у Беларусь.

Енджыхоўская пісала: «Марыя Фядэцкая мела маёнтак Лебяды каля Ліды, які атрымала ад бацькоў. Зямля маёнтка была прададзена сялянам на вэксялах. Вэксалі, якія яна атрымала ад іх, спаліла ў печы. Такім чынам, не пакрыўдзіўшы суседзяў-землеўладальнікаў, правяла сваю зямельную рэфор-

му. Для сябе захавала невялікі кавалак, двор з садам, куды падчас летняга адпачынку прыезджала ўся сям'я. Яе муж, Станіслаў Фядэцкі працаваў інспектарам працы, ён здаўна прымаў удзел у левым руху. ... Дзесяткі яўрэяў асабіста ўратавала Мушка (Марыя) Фядэцкая, яна перавозіла іх у бяспечнае месца і здабывала фідэльныя дакументы».

У 1941 г. у віленскі дом Фядэцкіх прыходзілі ўсе, каму была патрэбна парада ці дапамога. У гэтым доме, аточаным вялікім садам, можна было спаткаць людзей з самых розных колаў. Калі немцы пачалі ствараць гета, да Фядэцкіх прыходзілі групы яўрэяў, якія прасілі арганізаваць сувязь з гета, і Марыя арганізавала яе. Яўрэі прыводзілі з гета сваіх дзяцей Фядэцкім, бо ведалі, што такім чынам дзеці ўратуюцца.

«Праца была цяжкай і небяспечнай. Кожны разумеў, чым пагражае ратаванне яўрэяў. Патрэбна была дапамога, і Марыя ўмела размаўляць і ўгаворваць людзей дапамагаць ёй з рызыкай для свайго жыцця. Наступіў час, калі ў вялікім доме Фядэцкіх не стала месца, а перавезці яўрэяў у Лебёдку Марыя не магла, бо яе маёнтак быў пад наглядам паліцыі», — пісала Ганна Енджыхоўская.

Сын Станіслава і Марыі Фядэцкіх — Земавіт (1923–2009), вядомы пісьменнік, перакладчык, крытык і этнограф, у 1920–30-я гг. абураўся, распавядаючы аб дзесятках заяў з просьбай адчыніць беларускія школы, пададзеных беларускімі грамадскімі арганізацыямі польскім уладам: за дваццаць гадоў паміж войнамі толькі на дзве просьбы быў станоўчы адказ. Сам Земавіт Фядэцкі заўсёды казаў, што ён — унук беларускага ўніята.

Мы, беларусы, павінны паважаць і памятаць людзей, якія разумелі нашы памкненні і, як маглі, дапамагалі развіццю беларускай культуры. З абшарнікаў заходняй часткі міжваеннай Лідчыны, нашымі шчырымі прыхільнікамі, былі, здаецца, толькі Фядэцкія — людзі гонару, годнасці і па-сапраўднаму высокага інтэлекту.

Цікава давесці, што каля царквы ў Лебядзе (і далей на захад), праходзіў тракт Гародня — Ліда а на беразе ракі Лебёдка разам з стайнямі коннай пошты стаяла карчма «Над Злебеддзю»¹. Карчма была спалена ў 1915 г. падчас ваенных дзеянняў. А каля старога гасцінца ў Вялікай Лебядзе, яшчэ і ў 1930-х гг. стаяў стары, драўляны дом. Па меркаванні знаўцаў, ён быў пабудаваны па методыцы, якой карысталіся ў XVI ст. Лічылася, што гэты дом быў варты перанясення ў Скансен². З боку пад'езда дом меў пандус. Уваходныя дзверы адчыняліся ў вялікі хол, які ішоў праз увесь дом, заканчваўся на супрацьлеглым боку дзвярмі ў веранду і далей меў выхад у сад. Гэты хол адначасова быў сталовай і галоўным пакоем, упрыгожаным абразамі, рагамі звяроў, зброяй. Усё гэта мацавалася да габеленаў, якія ўпрыгожвалі сцены. З хола па трое дзвярэй з кожнаму боку вялі ў жылыя пакоі і гаспадарчыя памяшканні. Вялікую каштоўнасць мела кафляная печ, якая стаяла ў холе. На кожнай кафлі гэтай печкі меўся герб Наленч. Гэтая пабудова разам з печчу перажыла дзве сусветныя вайны.

Другім значным гістарычным помнікам быў тракт, які мясцовыя людзі звалі «гасцінец». У часы, калі не было чыгункі, шлях меў міждзяржаўнае значэнне — з Гародні ў Пецяўбург можна было ехаць альбо праз Вільню, альбо гасцінцам праз Ліду, Маладзечна, Полацк і Пскоў. На тэрыторыі маёнткаў Малога і Вялікага Мажэйкава, Ішчалны і Шчучына, гэты тракт добра захавваўся да Другой сусветнай вайны. Гасцінец быў пабудаваны яшчэ да падзелаў

¹ На карце проста — Злебедзь.

² Скansen (швед. Skansen) — этнаграфічны комплекс — музей пад адкрытым небам, музей-вёска, размешчаны на востраве Юргордэн (швед. Djurgården) у Стакгольме. Заснаваны Артурам Хазеліўсам 11 кастрычніка 1891 г.

Рэчы Паспалітай і з'яўляўся помнікам дарожнай гаспадаркі. Пра яго старажытнасць сведчылі бярозы, якімі тракт быў абсаджаны — дыяметр пня ў іх быў большым за метр. Гасцінец меў шырыню каля ста метраў і быў з абодвух бакоў акапаны равамі, сляды гэтых равоў былі бачны яшчэ ў 1930-я гг. На гэтых бакавых «прысадах» раслі два рады старых бяроз уперамешку з іншымі дрэвамі, якія, верагодна, тут засеяліся самі. Паміж дрэў раслі кусты ядлоўцу, а таксама рабіны і асіны. Усе яны восенню перафарбоўваліся ў розныя колеры, і тады гасцінец быў, верагодна, самай прыгожай дарогай у Беларусі.

Сын уладальніка Ішчалны Караль Лясковіч пісаў, што выраўненая паверхня тракту, зарослая увесну смарагдавай муравой, цёмна-зялёная улётку, бурая восенню, узімку, прыкрытая снегам, ператваралася ў прыгожую санную дарогу.

На адлегласці каля дзесяці кіламетраў па гасцінцы былі пабудаваны вялікія заезныя корчмы са станцыямі коннай пошты. Адна з гэтых корчмаў, за палову кіламетра ад дарогі, была ўласнасцю маёнтка Малое Мажэйкава. Яна была спалена казакамі ў часы адступлення рускіх войскаў у 1915 г. Наступная карчма з поштай стаяла ў Ішчалне. У міжваенныя часы тут месцілася жаночая рамесная школа, якой кіравала сп. Марыя Лясковіч.

Яшчэ пры канцы XIX ст. на гасцінцы адбываўся моцны рух — у абодвух кірунках ехалі конныя пары, чацвёркі і шасцёркі. Тракт страціў значэнне, калі была пабудавана чыгунка праз Гародню і Вільню. А пабудова чыгункі Сядлец — Полацк і далей на Балагое і новай шашы Ліда — Гародня (па яе трасе зараз ідзе сучасная дарога Мінск — Гародня) канчаткова перавяла гасцінец у шэраг мясцовых дарог лакальнага значэння. Рух скараціўся, і ездзя зарасла травой — толькі старыя бярозы паказвалі, дзе праходзіў былы гасцінец, які пераўтварыўся ў алею для шпацыраў.

Перад Першай сусветнай вайной генеральны штаб французскай арміі звярнуў увагу расійскага кіраўніцтва на тое, што Расія мае мала дарог у заходнім кірунку. Было вырашана пабудаваць чыгунку Балагое — Сядлец і шашу Ліда — Гародня. Па першым праекце пабудовы шашы, планавалася рэканструкцыя старога гасцінца. Гэта было б танней і хутчэй, бо не вымагала купляць зямлю, насыпаць грэблі і г. д. Але запратэставаў расійскі генеральны штаб — па яго плане гасцінец адводзіўся для руху кавалерыі, а шаша павінны была ўзяць рух пяхоты, артылерыі і абозы. Таму новую шашу пабудавалі на роўнай адлегласці за некалькі кіламетраў ад гасцінца. Гэта і ўратавала прыгожы стары тракт.

Караль Лясковіч паведамляў, што ў XIX ст. гэты *«гасцінец быў дарогай надзеі і жыцця»*. Па ім прыходзілі ўсе навіны свету і ўся пошта: лісты, дэпешы, прэса і кнігі. Трактам прыязджалі госці, і ён жа выводзіў у свет: на захад ці на ўсход, а з блізкай Ліды таксама на поўнач да Вільні, Рыгі і Пецярбурга ці на поўдзень, у кірунку Палесся, якое было раем для паляўнічых. Але такія ж лясныя рай існаваў і ў нас, бо суседнія з Лебёдкай старыя ішчалнянскія бары ўздоўж гасцінца, злучаліся ў адзінае цэлае з лясамі Шчучына, Жалудка, Вялікага Мажэйкава, ствараючы агромністы лясны арганізм. Мелася тут ўсялякая жывёнасць. Для лясных жывёлін адкрыты тракт быў рызыкаўным месцам і перашкаджаў іх свабоднаму руху, але на шчасце і тут меўся вынятак бо ажно да 1913 г. у старых барах суседняй Ішчалны не рабілі вырубкі. Гэтыя лясныя выглядалі змрочнымі і таямнічымі і ў іх жыла вялікая колькасць непалоханых звяроў.

Караль Лясковіч цвердзіў, што стары гасцінец быў крыніцай радасці і ўцех для мясцовых людзей. Прыгажосць тракту падвышалася па меры аддалення ад вялікіх цэнтраў, якімі былі Гародня і Ліда. Шляхетныя алеі гасцінца, калі ён бег паміж сялянскіх палёў, не выглядалі надта пры-

гожымі — у 1930-я гг. уздоўж гасцінца ўжо бракавала шмат дрэваў, яны стаялі з паламанымі галінамі ці наадварот, раслі занадта густа, былі пабітыя перуном, ураганамі ці людзьмі. Але нават на самых горшых адцінках, калі не зрок дык вуха цешылася мілымі, свойскімі назвамі нашых рэк: Дзітва, Лебяды, Нёман.

Гаспадары вялікіх маёнткаў, праз якія праходзіў гасцінец, рупліва ахоўвалі гэты каштоўны помнік мінуўшчыны. Алеі бяроз, якія дасягалі мятровага дыметра, стаялі ад Лебядкі да Шчучына. Гэтыя абцяжаранымі амялой бярозы з'яўляліся аздобай краявіду на адкрытых прасторах. Але ў ішчалнянскіх барах гасцінец быў густа абсаджаны соснамі, ёлкамі, лістоўніцамі ці дубамі. Гэтак густа, што месцамі цалкам хавалі прысады. А замест бяроз па баках гасцінца стаялі стогадовыя сосны, якія як чаплі, панахіляліся ў бакі.

Далей на захад, пасля зямлі маёнтка Ішчална, тракт выходзіў на землі шчучынскага маёнтка Друцкіх-Любецкіх і далей Спужы князя Сапегі, адтуль даходзіў да Скідаля, які раней належаў графам Урускім, а потым нейкі час князям Чацвярцінскім. І калі нарэшце тракт выходзіў з тэрыторыі латыфундый, дык перад Гародняй трапляў на тэрыторыі шляхецкіх ваколіц. Іх уладальнікі, нават ходзячы за плугам, ніколі не забывалі сваіх шляхецкіх кляйнотаў і перадавалі традыцыі з пакалення ў пакаленне.

Лічылася, што гасцінец быў пабудаваны па старой дарозе, па якой хадзілі яшчэ крыжакі і татары, а потым харугвы слаўных гетманаў Хадкевіча, Жалкеўскага, Кшыштафа Радзівіла і іншых. Ішла па ёй і Вялікая армія Напалеона, больш дакладна 3-я армія правага крыла якой камандаваў брат Напалеона, кароль Вестфальскі Жэрм Банарт. У склад 3-й арміі таксама ўваходзілі французскія і польскія войскі, якія стаялі на тэрыторыі Варшаўскага княства. 3-я армія рушыла з Гародні ў кірунку Ліды, звярнула на дарогу да Нёмана, які перайшла каля Орлі, Пескаўцаў і Беліцы. Вестфальскі кароль 5 ліпеня

1812 г. быў у Шчучыне, 8-га — у Жалудку. У той дзень польскі корпус князя Панятоўскага пераправіўся праз Нёман, а дзве дывізіі авангарда генералаў Ражнецкага і Каменскага прайшлі Наваградак і дасягнулі Карэліч. Яшчэ раз удакладню, што 3-я армія ішла «вялікай дарогай», г. зн. гасцінцам з Гародні на Шчучын, Наваградак, Барысаў і Воршу да Смаленска — у кірунку «смаленскай брамы», воднага падзелу паміж Дзвіной і Дняпром. Марш 3-й арміі назіраў малады Міцкевіч.

Гасцінец дыхаў гісторыяй...

Трэба дадаць, што Міхал Шымялевіч даў трошкі іншыя звесткі пра гэты гасцінец. Ён пісаў, што старая дарога з Ліды на захад бегла каля Астроўлі і Цыбараў на мост цераз Дзітву, на якім здаўна бралі маставую (ці грэблевую) аплату або так званае мыта, адкуль і паселішча, размешчанае каля таго моста, атрымала назву Мыто. Тая дарога называлася ў Лідзе Мытлянскім гасцінцам, ён ішоў на Васілішкі, Астрыну і Азёры да Гародні. У 1796 г. па загадзе Кацярыны II тагачасны літоўскі генерал-губернатар князь Рапнін распачаў у акупаваным краі пабудову новых дарог. Для выканання гэтага пачынання сагналі тысячы мужыкоў, і на працягу некалькіх месяцаў былі пабудаваны новыя прамыя і шырокія тракты, між іншым, з Вільні на Ліду, а з Ліды — адзін на Мінойты і Руду да Слоніма і Наваградка, другі — якраз да Гародні. Новы Гарадзенскі тракт выходзіў з Ліды з вуліцы Каменскай (Каменкі) і вёў на Раклёўцы, Малое Ольжава і Арлянку. Нягледзячы на тое, што з Ліды да Гародні цераз Астрыну налічвалася 100 вёрст, новы тракт скіраваў на вялікія панскія двары — Тарноўшчыну, Вялікую Лебяду, Вялікае Мажэйкава, Ішчалну, Шчучын і Каменку, і адлегласць паміж Лідай і Гародняй павялічылася да 116 вёрст. У лютым 1797 г. гэтым трактам у карэце пад канвоем правезлі з Гародні на Ліду і Вільню ў Пецябург няшчаснага караля Станіслава Аўгуста, а праз тры месяцы ў атачэнні

вялікіх князёў і пышнай світы праімчаў туды цар Павел I, пакінуўшы ў памяці мясцовай люднасці адзіны свой начлег у піяраў у Лідзе.

У міжваенныя часы польскія ўлады меркавалі зрабіць тракт гістарычным помнікам. Прапаноўваліся дзве назвы: тракт Напалеона ці тракт Баторыя. Большасць схілялася да назвы тракт Баторыя, бо Напалеон ніколі не ехаў гэтым трактам. Але Другая сусветная вайна перакрэсліла гэтыя планы.

Падчас наведвання Лідчыны прэзідэнтам Польшчы Масціцкім пры канцы 1920-х гг. яго аўтамабіль ехаў па гэтым гасцінцы. Прэзідэнт быў зачараваны відарысамі і казаў асобам, якія яго суправаджалі, што гасцінец — самая прыгожая дарога, якую ён калі-небудзь бачыў у сваім жыцці. А потым, калі па справах прэзідэнт бываў на Лідчыне, ён прасіў пракладваць свой шлях так, каб яшчэ раз праехаць нашым гасцінцам.

Уладальнік маёнтка Малое Мажэйкава Брахоцкі пісаў, што падчас Другой сусветнай вайны небяспеку гасцінцу стварыў вялікі аддзел *«калмыкаў ці іншых азіятаў, якімі кіравалі нямецкія афіцэры. Аддзел гэты стаяў у Вялікім Мажэйкаве і высякаў на дровы бярозы ўздоўж старажытнага тракту»*.

РАДЗІВОНІШКІ І АПОШНІ З НАРБУТАЎ

Радзівонішкі пана Яна Юр'евіча Камаеўскага ўпершыню згадваюцца ў 1546 г. у межавым акце паміж маёнткамі Беліца Мікалая Радзівіла і маёнткам Белагруды Яна і Альбрэхта Юр'евічаў Завішаў. Другі раз сустракаем гэты маёнтак у межавым акце паміж маёнткамі Гераніма Аляксандравіча Хадкевіча і Яна Камаеўскага, падпісаным ў Лебядзе ў 1554 г. Таксама я знайшоў згадку пра Радзівонішкі пад час судовага працэсу паміж ЯВ князямі Карыбут-Вішнявецкімі і Катлубаямі, Гурыновічамі і Быкоўскімі аб застаўной маёмасці Радзівонішкі, працэс цягнуўся з 1644 да 1671 г.

У 1690 г. Радзівонішкамі (60 дымоў) валодала Барбара Халхоўская.

Дзедзіч маёнтка Радзівонішкі Антон Халхоўскі 15.08.1729 г. фігуруе ў якасці гаранта тастамента памёршага Войцаха Стацэвіча. Потым, верагодна, адбыўся нейкі канфлікт, бо ў кастрычніку 1729 г. быў складзены спіс рэчаў, якія Халхоўскі «гвалтоўна забраў з маёнтка Радзівонішкі» ў адміністратара маёнтка Стацкевіча.

У 1784 г. двор Радзівонішкі належалі Касцялкоўскаму, стараству Чатырскаму. Аднак, царква знаходзілася каля вёскі Манькаўцы, якая належала Касакоўскаму, акрамя царк-

вы тут мелася карчма, і ў вёсцы жыло «*найбольш русі*» — гэта значыць, уніятаў-беларусаў. На карце сярэдзіны XIX ст. бачна, што трохі на поўнач ад царквы знаходзілася вёска Манькаўцы (назва знікла, гэта зараз і ёсць вёска Радзівонішкі), а на поўдзень — двор маёнтка Радзівонішкі.

ў 1792 г. Радзівонішская царква знаходзілася ў каляцыі Нарбута, Лідскага войскага. З 1776 па 1807 г. (?) Лідскім войскам з'яўляўся Дамінік Нарбут (? — пасля 1807?), брат Антона. Пасол на сойм 1764 г., на якім аддаў свой голас за караля Станіслава Аўгуста Панятоўскага. Стараста міжэвіцкі (у Слоніmsкім павеце) з 1771 г., Лідскі чашнік ў 1770–74 гг. і войскі ў 1775–94 г. У 1789 г. абраны дэпутатам Трыбунала ВКЛ. Пасол на сойм 1782 г. і Чатырохгадовы сойм 1788–92 гг., член «Згуртавання сяброў урадавай устави», у 1791 г. галасаваў за канстытуцыю. Падпісаў Віленскі акт паўстання 1794 г., член Найвышэйшай літоўскай рады (яе сакратар, член крымінальнага суда). Дзеяч Парадкавай камісіі Лідскага павета. Пасля задушэння паўстання яго расшуквалі як адказнага за смяротнае пакаранне гетмана Ш. Касакоўскага. Пры канцы жыцця Дамінік Нарбут жыў у Радзівонішках, куды да яго, пасля падзелаў Рэчы Паспалітай, прыехаў брат Казімір. Дамінік Нарбут быў жанаты з Ружай з Касцялкоўскіх. Сужэнцы мелі сыноў Юзафа (нарадзіўся каля 1780 г.), Яна, Мікалая (нарадзіўся ў 1783 г.), Францішка (нарадзіўся ў 1794 г.), Вікенція і дачок Брыгіту і Барбару. Дамінік і Ружа Нарбуты валодалі домам у Лідзе па вуліцы Віленскай.

У Радзівонішках частку жыцця правёў актыўны дзеяч Камісіі нацыянальнай адукацыі, навуковец, ксёндз, перакладчык, аўтар першага польскамоўнага падручніка логікі Казімір Нарбут. Пасля трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай у 1795 г., ён адышоў ад грамадскага жыцця і падаўся на Лідчыну, у Радзівонішкі, у маёнтка свайго брата Дамініка. У кнізе «Казімір Нарбут» прафесар Ірэна Стасевіч-Ясюкова на гэты конт піша наступнае: «*У гэтыя гады нацы-*

янальнай паразы Нарбут вырашае таксама адмовіцца ад пасады пробашча як у Радзыміне, так і ў Лідзе, пакідаючы толькі тытулярную годнасць парадыскага абата...

Радзівонішкі, якія павінны былі стаць жыццёвым прыстанкам Казіміра Нарбута, знаходзяцца недалёка ад Ліды і ракі Дзітвы. Засмучаны ходам палітычных падзей, пазбаўлены веры і ўсялякіх аўтарытэтаў, 57-гадовы ксёндз вырашыў правесці рэшту свайго працавітага жыцця ў цішы брацівага маёнтка. І так сталася, што гэтаму рашэнню ён быў верны 12 гадоў, г. зн. да часу свайго смерці. Адзіным выключэннем быў выезд у Ліду ў 1801 годзе, каб асвяціць краевугольны камень пад касцёл, які меліся будаваць піяры. Гэта было цалкам зразумела таму, што Нарбут, нягледзячы на секулярызацыю, заставаўся ў вельмі добрых адносінах са сваімі ордэнскімі братамі, дапамагаючы ім у розных абставінах.... Але гэта было ўжо мінулае, да якога ён не хацеў вяртацца. Што ён рабіў у маёнтку брата, невядома, але мы можам здагадацца. Напэўна, заняўся гаспадаркай. Біёграф Антоні Машынскі, піяр, запісаў толькі, што Казімір Нарбут пасля кароткай хваробы, у здаровым розуме, пасля прыняцця святых таінстваў памёр у Радзівонішках 17 сакавіка 1807 года. Ён быў пахаваны ў папярэдне падрыхтаваным адзенні святара «ў склепе ўніяцкай царквы», якая знаходзілася на тэрыторыі маёнтка». Слядоў магілы Казіміра Нарбута, як і слядоў уніяцкай царквы, у крыпце якой ён быў пахаваны, не захавалася. Але магчыма, перад зносам царквы, вучоны піяр быў перазахаваны.

Захаваліся цікавыя ўспаміны пра апошняга з Нарбутаў — Казіміра (1862–1936?). Ад былой маёмасці ў яго застаўся 1 га зямлі і старая хата — можа быць фрагмент нейкай былой дваровай пабудовы, бо яго дом стаяў каля пагорка, на якім раней знаходзіўся палац Нарбутаў, які быў цалкам зруйнаваны і разабраны сялянамі на цэглу падчас Першай сусветнай вайны.

Сяляне лічылі, што Казімір Нарбут сам вінаваты ў сваёй беднасці, бо распрадаў і здаваў у арэнду ўсё, што яму пакінулі бацькі і таму са становішча пана дайшоў да бядноты, большай за сваіх былых падданных. Ён пачаў насіць простую сялянскую вопратку і цалкам перайшоў з польскай на беларускую мову.

Але, калі апошні ўладальнік часткі Радзівонішак дайшоў да краю галечы, ён знайшоў сабе новы занятак — стаў знахарам. Меў таварыскі характар і з шляхецкай маладосці ў яго засталіся нейкія ветэрынарныя веды, усё гэта прыдалося яму на новым шляху. Вельмі хутка Нарбут стаў добра вядомым знахарам, тым больш, што за свае кансультацыі не браў грошы, а толькі прадаваў хворым розныя зёлкі. Аднак не адмаўляўся, калі пацыенты прыносілі яму гарэлку, сала, масла, яйкі, сыры ці што іншае. Не дзіва, што праз кароткі час «Нарбут» — а называлі яго толькі гэтак, пачаў жыць у дастатку, тым больш што ўвесь час узнімалася вядомасць і слава радзівонішкага знахара, да яго пачалі прыязджаць не толькі жыхары Лідскага але і Навагрудскага ды Віленскага паветаў.

Улады разумелі, што знахар не мае дазволу на дзейнасць, якую ён вядзе, і да яго шмат разоў прыходзілі паліцыянтны. Але ад'язджалі яны ад Нарбута п'яныя і з добрым кавалкам сала. І ўсё заставалася па-старому. Праз нейкі час Нарбут нават пачаў ставіць дыстанцыйны дыягназ — атрымліваў ліст з фотаздымкам хворага і ў адказ высылаў свой вырак. Лісты пачалі прыходзіць з цэнтральнай Польшчы і нават з Амерыкі, пра што ён сам хваліўся суседзям.

Праз нейкі час Нарбуту пачаў дапамагаць яго сын. Запіс на прыём да радзівонішкага знахара рабіўся за вялікі тэрмін часу, і тым не менш перад яго новай хатай заўсёды чакалі фурманкі з хворымі. І хутка новая хата знахара ўжо была пакрытая бляхай, што ў той час з'яўлялася вялікай рэдкасцю і прыкметай багацця. Гэта стала нагодай для плётак сярод суседзяў.

Калі Казімір Нарбут памёр, яго адпяваў сам белагрудскі пробашч Стэфан Гародзька. Пахаванне зрабіла вялікае ўражанне на сялян — такой вялікай колькасці людзей белагрудскія могілкі да гэтага часу не бачылі. На працягу ўсіх 8 км да могілак каля дарогі стаялі, маліліся і нават плакалі людзі. Назіральнікі меркавалі, што яшчэ нікога з Нарбутаў за ўсю гісторыю гэтага роду ніколі не хавала гэтая колькасць па-сапраўднаму ўзрушаных людзей.

Пасля смерці меркаванне пра знахара падзялілася, простыя людзі лічылі яго сапраўдным лекарам, а больш адукаваныя — шарлатанам, але вядома ж, што тыя яго пацыенты, якія паздаравелі, цешыліся і хвалілі знахара, а хто памёр, маўчалі.

Дом, які пабудоваў апошні ўладальнік часткі Радзівонішак Казімір Нарбут, на пачатку ХХІ ст. яшчэ стаяў, чаго нельга было сказаць пра дамы іншых тутэйшых землеўладальнікаў — Жураўскіх, Кунцэвічаў ці Горскіх.

Суседка Нарбута Галіна Кунцэвіч ў паэме «Радзівонішкі» гэтак напісала пра знахара і яго хату:

*У блізкім суседстве, стаяла малая хата,
Жыў у ёй пан Нарбут — постаць не багата,
Каб напавіць свае жыццёвыя варункі,
Займаўся знахарствам і піў трункі.*

*Па-праўдзе, тут за плотам (каб было смешна),
Меў за жонку бабку Паўліну,
з якой цяжка жыць вечна.
Замест шлюбу — суседзямі былі,
І абодва свае адносіны нават хвалілі.*

СТРЭЛІЦА І КАСЦЯНЁВА З ПАПЕРНЯЙ

СЯКЛЮЦКІЯ І МАЁНТАК СТРЭЛІЦА НА ЛІДЧЫНЕ

У дакументах аб зацвярджэнні шляхецтва Віленскай гярольдыі ад 1820 г. запісана сямейная легенда аб тым, што продкі Сякляцкіх герба Кушаба прыбылі з Чэхіі каля 1228 г., гэты род «з многімі знанымі радамі параднёны і ўшанаваны высокімі пасадамі, пра што пісалі... хранікёры. За заслугі сям'я была адорана зямлёй і ўзяла прозвішча ад назвы маёнтка Сяклякі ў Драгічынскай зямлі. Пасля бітвы з туркамі пад Хацінам 11 лістапада 1673 г. адзін з прадстаўнікоў роду Сякляцкіх пераехаў у Літву. Аляксандр Сякляцкі служыў у войску пад камандаваннем гетмана Паца, Андрэй быў доктарам багаслоўя, а Войцех ў 1591 годзе — Драгічынскім падкаморыем. Родапачынальнікам роду, паводле Нясецкіх (т. IV, с. 78), з'яўляецца Леанард Сякляцкі».

Нам вядомы наступныя ранейшыя Сякляцкія:

— Тамаш Юрый Сякляцкі, лідскі падчашы, у Лідскім павеце валодаў маёнткамі Красулі і Бярозавец (3 км ад былога маёнтка Стрэліца), які ў тастаманце ад 10 студзеня

1672 г. запісаў яго сваім пецярым сынам. Магчыма, ён і быў першым з Сяклюдзі, якія перасяліліся на Лідчыну.

— У Жалудоцкай парафіі драгічынскі падстолі Уладзіслаў Сяклюдзі, у 1690 г. ён меў 26 дымоў у Бурчавічах.

— Рафал Сяклюдзі, лідскі мечнік, а потым, згодна з прывілеем Аўгуста III ад 23 жніўня 1746 г. « падстолі. У 1728 г. валодаў Бярозаўцам (11 дымоў) і Красулямі (3 дымы).

— Антон і Міхал Сяклюдзі з Углаўцаў (11 дымоў).

— Станіслаў Сяклюдзі арандаваў у Дэражнай 5 дымоў.

У Падымным рэестры Лідскага павета ад 1775 г. нейкі Сяклюдзі валодае маёнткам Стрэліца, мае 25 дымоў у Голдаве і 4 дымы ў Лебедзянцы.

Вядомы віленскі генеалаг Часлаў Малейскі ў свой час пісаў пра:

— Барбару Кастравіцкую з Сяклюдзі — жонку гродскага пісара і лоўчага Лідскага павета, фундатарку касцёла св. Духа ў Вільні, у 1786 г. яна была пахавана ў лёхах гэтага касцёла;

— Люцыяна Сяклюдцага, маёра ў 1874 г.;

— вайскоўца Уладзіслава Сяклюдцага;

— чыноўніка Канстанціна Сяклюдцага;

— Васілішкага пробашча ў першай палове XIX ст. Ісідора Сяклюдцага.

З канца XVIII ст. па 1939 г. Сяклюдзі валодалі маёнткамі Гарнастаішкі каля Эйшышак (у 1863 г. — 800 дзесяцін) і Стрэліцай. За падтрымку паўстання 1863 г. Вінцэнтам Сяклюдзім (1793–1864) на маёнтка Гарнастаішкі быў накладзены секвестр. Але даказаць віну Вінцэнта Сяклюдцага ўлады не змаглі, і таму яго сын Уладзіслаў вярнуў маёмасць праз суд.

Апошнім уладальнікам Гарнастаішак быў афіцэр рэзерву Юзаф Сяклюдзі — удзельнік Першай сусветнай вайны і афіцэр 1-га Польскага корпуса генерала Юзафа Доўбар-Мусніцкага. Суседзі памяталі яго як вялікага гурмана

які надта любіў пад'есці. Таму мясцовыя сяляне пасля сытнай ежы часта казалі адзін аднаму: «Пад'еў, як пан Сяклюцкі». У 1939 г. ён быў арыштаваны і вывезены з глыб СССР, а яго двор стаў сядзібай калгаса «Запаветы Леніна».

Сын апошняга ўладальніка маёнтка Ішчална ў 1920–30-х гг. Караль Лясковіч падае цікавую інфармацыю пра род Сяклюцкіх у XIX і XX стст.

Вінцэнт Сяклюцкі, які ўжо ўзгадваўся вышэй, цешыўся павагай усяго павета з-за годнага сэрца і лагоднага характару, ён быў апошнім лідскім падкаморым. Меў 3 сыны і 3 дачкі. Старэйшы сын ажаніўся з Ганнай Ясінскай і асеў у Кракаве. Другі сын Люцыян узяў у жонкі Стравінскую і пасля смерці бацькі пераняў маёнтак Гарнастаішкі. Трэці сын, Канстанцін, быў жанаты з Ганнай Юндзіл з Сеняжыц, ён атрымаў ад бацькі маёнтак Стрэліцу разам з трыма фальваркамі. З трох дачок, старэйшая Юзэфа выйшла замуж за Люцыяна Кастравіцкага, уладальніка Касцянёва. Другая, Ганна, памерла паненкай, а Гелена выйшла замуж за павятовага лекара Альшанскага які працаваў у Жалудку ў князёў Чацвярцінскіх.

Канстанцін меў 2 сыноў: Станіслава і Вінцэнта. Яны абодва закончылі кадэцкі корпус у Полацку. Пасля чаго старэйшы сын Станіслаў вывучыўся на інжынера-будаўніка чыгункі і мастоў, а Вінцэнт пасля смерці бацькі асеў у Стрэліцы і ажаніўся з Фяліцыяй з Навакоўскіх, у іх нарадзіліся 4 дачкі: Ванда Сялужынская, Ядвіга Здановіч, Яніна Куркоўская і Марыя Батко.

Сваячка гаспадара маёнтка, Ганна Вольф з Сяклюцкіх (дачка Вінцэнта, пасля бацькі яна ўспадкавала Гарнастаішкі), жонка знамага выдаўца і гандляра кнігамі, знаўцы літаратуры, доктара Юзафа Вольфа, правяла сваё жыццё ў Варшаве. У сваіх мемуарах яна пакінула цікавыя ўспаміны пра Стрэліцу. Таксама цікавыя ўспаміны пра маёнтак Стрэліцу ў 1894 г. пакінуў стрыечны ўнук Канстанціна Сяклюц-

кага (сын яго сястры Юзэфы) Ян Люцыян Кастравіцкі, яшчэ хлопцам ён жыў тут у свайго стрыечнага дзеда. Яго ўспаміны польскі даследчык Анатоль Стэрн надрукаваў у сваёй кнізе «Дом Апалінарыя». Грунтуючыся на гэтых тэкстах, я раскажу пра Стрэліцу ў другой палове XIX ст.

Згодна з інфармацыяй «Геаграфічнага слоўніка» ў 1870-х гг., у маёнтку Стрэліца меўся жылы дом, і жылі 33 чалавекі. Вядома, што Стрэліца ляжала за 45 вёрст ад павятовага горада Ліды і за 20 вёрст ад мястэчка Жалудок і маёнтка Чацвярцінскіх у гэтым мястэчку (цікава, што, па цверджанні Яна Кастравіцкага, мястэчка Жалудок, пераважна, было пабудавана на зямлі, якая належала маёнтку і карыстальнікі гэтай зямлі плацілі чынш у касу маёнтка).

Дарога з Жалудка да Ліды была звычайнай, толькі трохі шырэйшай, грунтовай дарогай з грэблямі, насыпанымі ў нізкіх і вільготных адцінках і паглыбленнямі на пагорках. У вёсцы Мыто дарога далучалася да шырокага гасцінца, які быў абсаджаны падвойнымі радамі старых бяроз. Гэты гасцінец бег з Гародні праз Шчучын да Ліды, а адтуль — у Вільню.

На дваццатай вярсце ад Жалудка ад гэтай дарогі адыходзіла грэбля, насыпаная на мокрым лузе. Па ўсёй даўжыні грэбля была абкапана равамі і абсаджана старымі вербамі. Грэбля даходзіла да нязначнага ўзвышша і тут пераходзіла ў алею, абсаджаную старымі разлогімі асінамі. На краі ўзвышша стаялі жылыя будынкі работнікаў маёнтка. Праз адну вярсту алея раптоўна ўпіралася ў драўляную, але моцную браму, якая заўсёды была замкнута на ланцуг. Ключ знаходзіўся ў жылым доме, які стаяў за брамай. Улева і ўправа ад брамы адыходзіў высокі плот-частакол з моцнага бяровення, плот меў навес, які звісаў унутр агароджы.

Ад брамы да дома вяла шырокая, насыпаная жвірам дарога, якая па крузе агінала вялікі траўнік, аточаны старымі каштанамі. Пры дарозе, насупраць брамы месціўся

драўляны, прысадзісты жылы дом. Уваходам у дом служыў досыць вялікі, зашклёны рознакаляровым шклом ганак, у якім у кадушках раслі алеандры і кактусы. Пад столлю вісела мяшкі з высушанымі лекарскімі зёлкамі, а ў скрынках каля вокнаў, нават зімой, квітнелі пеларгоніі.

За ганкам меліся вялікія, змрочныя сені, вокны якіх выходзілі ў ганак. Столь у сенях, як і ва ўсім доме, трымалася на бэльках, на якіх ляжалі дошкі столі. Столь і сцены ў сенях былі пабелены вапнай а падлога складалася з пафарбаваных у арэхавы колер сасновых дошак. У сенях стаялі сасновыя лавы і вешалкі для вопраткі. З сяней у суседнія пакоі вялі трое дзвярэй. Над сярэднімі дзвярыма, насупраць увахода, вісела вялікая гравюра з выявай каня англійскай пароды, які ў свой час здабыў шмат узнагарод і быў продкам усіх добрых коней Стрэліцы. А на адваротным баку выявы каня заўсёды быў прымацаваны партрэт дзейснага рускага цара. Звычайна цар глядзеў у сцяну, але калі ў замкнутую браму грукаўся хто-небудзь з прадстаўнікоў улады, напрыклад паліцэйскі спраўнік з Ліды ці прыстаў з Жалудка, служба, які павінен быў адчыніць браму, меў абавязкам перавярнуць выяву так, каб чыноўніка, які ўвайшоў у хату, вітаў рускі цар. Пасля партрэта цара чыноўніка сытна кармілі і паілі, можа, таму справы маёнтка заўсёды вырашаліся для гаспадароў станоўча. А пасля ад'езду гасця, выяву зноў пераварочвалі канём вонкі, і цар чакаў візіту каго-небудзь са сваіх чыноўнікаў.

Гэта было адной з прычын, чаму ўязную браму заўсёды трымалі зачыненай. Другой прычынай была наяўнасць у двары дрэсіраванага і ўжо досыць старога мядзведзя, які быў навучаны штодзень насіць дровы з адрыны на кухню і ў жылы дом. Таму сцэжкі ад адрыны да дома і кухні мелі адмысловую агароджу. Гэты мядзведзь меў добры нораў і дазваляў нават бавіцца з сабой дзецям, пры гэты заўсёды нешта бурчаў, таму сяляне казалі, што мядзведзь увесь час чытае пацеры. Звер прызвычаіўся, што пасля таго, як ён

ўсюды, куды патрэбна, наносіць дроў, старая кухарка Франуся яго добра пачастуе. Таму кухня з'яўлялася апошняй кропкай яго маршруту. Жыў ён у адмысловым лагаве, якое было прыбудавана да сцяны кухні. Неяк дзяўчына, толькі што ўзятая з вёскі працаваць на кухню і таму не ведаўшая пра мядзведзя, убачыла, як звер прынёс на кухню вязанку дроў. Ад страху яна пляснула на яго вядро вады. Гэта вывела мядзведзя з раўнавагі — ён раскідаў дровы і павыбіваў вокны. Толькі старая Франуся змагла мятлой загнаць раззлаванага звера ў яго лагава, але і там ён бушаваў яшчэ цэлы дзень. Назаўтра мядзведзь перастаў насіць дровы і пачаў кідацца на людзей. Тады некалькі мужчын з паходнямі загналі яго у лагава і зачынілі ў ім. З кожным днём мядзведзь становіўся ўсё больш агрэсіўным, і праз некалькі тыдняў гаспадар маёнтка Канстанцін Сяклюцкі загадаў лесніку застрэліць звера. Шкура мядзведзя потым ляжала ў сеньях на падлозе.

Таксама ў сеньях, акрамя вышэйапісанай двухбаковай выявы, на сценах віселі чучалы ваўкоў з ашчэранымі зубамі, а на падлозе ляжалі ваўчыныя скуру. Адны з дзвярэй у сеньях вялі праз маленькі пакоік у спальню гувернанткі, панны Цацыліі Хаберман і стрыечнага ўнука гаспадара Яна Кастравіцкага. Другія дзверы, праз буфетны пакой вялі ў сталовую. А праз дзверы пад двухбаковай выявай, можна было прайсці ў бильярдны пакой, вокны якога выходзілі ў сад. У гэтым пакоі мелася роўная столь, прыгожыя сцены і паркет на падлозе. З бильярднага пакою, управа, былі дзверы ў салон, які злучаўся са сталовай, а дзверы па левай сцяне вялі ў кабінет Канстанціна Сяклюцкага. З кабінета можна было прайсці ў спальню Канстанціна, а потым у спальню яго сястры.

У бильярдным пакоі акрамя бильярда мелася яшчэ фартэпіяна і зашклёныя шафы з біялагічнымі і мінералагічнымі зборамі. У першай шафе стаялі слоікі з рознымі земнаводнымі ў спірце, вялікія зборы матылёў і іншае.

У другой шафе ў адмысловых тэчках месціліся вялікія калекцыі мінералаў. З іншай мэблі ў гэтым пакоі былі вялікія, мяккія канапы і фатэлі, на сценах пакоя віселі карціны вядомых майстроў, сярод іх — карціны мастака віленскай школы Вінцэнта Сляндзінскага. Яну Кастравіцкаму запомнілася яго карціна, дзе была намалёваная бабуля, якая зацягвае нітку ў іголку. Цікава, што гэтая карціна зараз знаходзіцца ў Літоўскім мастацкім музеі (The Lithuanian National Museum of Art), але, магчыма, што яна мела некалькі копій.

У суседнім салоне віселі партрэты Сяклюцкіх: жанчын у карункавых строях і мужчын у кунтушах. Меўся тут і партрэт Рафала Сяклюцкага, пра якога я пісаў вышэй.

З бильярднага пакою можна было выйсці на веранду, а з яе — далей на жвіраваную дарожку, якая вяла праз сад да сажалкі. За сажалкай быў зроблены насып, на якім стаяла брама ў кітайскім стылі. У самы доўгі летні дзень з веранды можна было назіраць, як сонца садзіцца менавіта ў гэтай браме.

Вада з сажалкі праз канал выцякала ў іншую сажалку, якая была выкапана сярод гародаў маёнтка. З гэтай другой сажалкі вада праз роў сцякала ў рэчку Лебяды. Над гэтай, другой сажалкай, з зямлі выбранай пры яе капанні, быў насыпаны курган, на якім стаяў драўляны крыж. Каля крыжа, на адмыслова зробленым алтарыку, адбываліся травеньскія набажэнствы. Пра гэты крыж, пастаўлены на месцы пахавання пайстанцаў 1863 г., я напішу трохі ніжэй, а зараз заўважым, што крыж стаяў ужо ў 1894 г.

Вядома, што будынкі маёнтка Стрэліца разам з жылым домам неаднаразова гарэлі, звычайна пажары пачыналіся з кухні, якая месцілася ў жылым доме. Таму пасля апошняга пажару, кухню вынеслі дастаткова далёка ад жылога дома, да таго ж яна была адгароджана ад дома дрэвамі і кустамі. Гэта рашэнне аказалася вельмі практычным, і дом больш не гарэў, але калі ў халады ў дом везлі ежу, яна

астывала і таму яе трэба было падаграваць у буфетным пакоі. У гэтым жа пакоі гатавалі смачныя дэсерты і сочывы і таму тут усё ж мелася невялікая кухонная печ за якой, каб заўсёды быць недалёка ад гаспадароў, начаваў нехта са службаў.

За садам, гарадам, гаспадарчымі будынкамі, домам арандатара фальварка і жылымі дамамі рабочых маёнтка, знаходзілася невялікае ворнае поле памерам каля 10 дзесяцін. Аднак галоўная ралля маёнтка ляжала за дарогай на Жалудок, за гэтай раллэй раслі лясы Стрэліцы, за лясамі стаяў фальварак Вольгаўцы які межаваў з іншым маёнткам Хацяновічы, якім ужо валодалі Шалевічы.

Найцікавейшай гістарычнай постаццю Стрэліцы быў Канстанцін Сяклюцкі, чалавек, які нарадзіўся ў 1-й палове XIX ст. і жыў у другой палове гэтага стагоддзя. Ён рана аўдавеў – жонка Ганна памерала ад тыфу. У маёнтку адукацыяй дзяцей займалася немка, гувернантка Цацылія Хабрман, якая пражыла ў Стрэліцы да канца сваіх дзён і лічылася членам сям'і.

Пахаваўшы жонку і забяспечыўшы будучыню сваіх дзяцей, Канстанцін Сяклюцкі даручыў кіраванне маёнткам эканому, а сам заняўся самаадукацыяй. Меў шмат сяброў, цікавае асяроддзе, досціп, жывы характар, шляхетную душу, выбітны інтэлект і замілаванне да падарожжаў і прыгод. Наведаў многія краіны Еўропы, ведаў шмат моў, у Парыжы сябраваў з Гамбетам¹ і лятаў з ім на паветраным шары падчас асады горада немцамі. Закончыў у Парыжы матэматычны факультэт Сарбоны, а потым ў Пецярбургу музычную кансерваторыю, заснаваную ў 1862 г. славутым піяністам Антонам Рубінштэйнам, які быў яго прафесарам

¹ Леон Мішель Гамбета (1838–1882) — французскі палітык, прэм'ер-міністр і міністр замежных спраў Францыі ў 1881–1882 гг.

фартэпіяна. Пасля Пецярбурга зноў жыў у Парыжы, дзе ў другога вядомага кампазітара Пабла Сарасаце ўдасканальваў сваю ігру на скрыпцы і віяланчэлі. Належаў да тыпу людзей, якія маючы матэрыяльныя сродкі, выкарыстоўваюць іх, каб паглыбляць свае веды ва ўсё новых сферах дзейнасці замест манатоннай працы на гаспадарцы.

Каля 1895 г. Канстанцін Сяклюцкі нарэшце вярнуўся ў Стрэліцу. Маёнтак, які доўгі час жыў без гаспадара, знаходзіўся ў заняпадзе. Але гэта не надта хвалявала Сяклюцкага. Ён перарабіў вялікі більярдны зал сядзібнага дома ў музычны пакой. У гэтым пакоі знаходзіліся шафы з нотамі, два фартэпіяна, тры віяланчэлі і скрыпка высокай якасці, зробленая самім майстрам Антоніем Страдывары з Крэмоны. Менавіта тут ён праводзіў канцэрты з вельмі шырокім рэпертуарам. Сам Канстанцін граў на скрыпцы ці віяланчэлі, а дзве спадарыні: яго сястра Альшанская і маці стрыечнай сястры спадарыня Вольф — на фартэпіяна. Улетку гэтыя канцэрты праходзілі сярод прыгожай прыроды стрэліцкага двара — пахлі кветкі, стракаталі конікі, чуліся салаўіныя трэлі — усё гэта стварала адчуванне неверагоднай гармоніі.

Постаці Канстанціна Сяклюцкага прысвяціў фрагмент сваіх успамінаў яго стрыечны ўнук Ян Люцыян Кастравіцкі: *«Па адукацыі мой дзед быў матэматыкам — закончыў Сарбону. Як гэта бывае сярод матэматыкаў, ён быў вельмі музыкальным чалавекам і пасля Сарбоны закончыў кансерваторыю ў Пецярбурзе, вучыўся ў прафесара Рубніштэйна на класе віяланчэлі... Потым асеў у Стрэліцы, ажаніўся з Юндзілоўнай з Сеняжыц, што на Наваградчыне і працягваў займацца матэматыкай, падтрымліваючы сталыя кантакты з еўрапейскім навуковым светам — у першую чаргу з французскімі матэматыкамі. Заняткі матэматыкі давалі яго да таго, што ён зрабіўся маньякам — калі стала зразумела, што вынікі даследаванняў, якімі ён займаўся шмат гадоў, былі памылковымі, учыніў самазабойства.*

Цалкам не публічна быў пахаваны ў Жалудку ў сямейным склепе – толькі ксёндз акрапіў труну святой вадой перад тым як яе апусцілі ў магілу. Ён жадаў каб яго так пахавалі і менавіта такі план свайго пахавання пакінуў у перадсмяротным лісце.»¹

Але суседзі лічылі, што самазабойства адбылося з-за вялікай запазычанасці і дрэннага фінансавага стану маёнтка.

Замілаванне Канстанціна да музыкі, хоць і ў меншай ступені, але працягвалася ў яго сынах і ўнуках.

Атрымаўшы паведамленне пра самазабойства свайго бацькі Канстанціна Сяклюдкага, Вінцэнт, які рыхтаваўся да ваеннай кар'еры, неадкладна вярнуўся ў Стрэліцу і пераняў маёмасць. Яго брат Станіслаў ужо працаваў інжынерам-пучейцам на будаўніцтве Транссібірскай чыгункі, праз нейкі час ён ажаніўся з расіянкай, і кантакты сям'і з ім спыніліся.

Каля 1900 г. Вінцэнт Сяклюдкі жэніцца з Феліцыяй з Навакоўскіх, дачкой заможных землеўладальнікаў з-пад Любліна. Пасаг Феліцыі дапамог істотна паменшыць даўгі Стрэліцы. Да пачатку Другой сусветнай вайны Стрэліца мела 1000 га, гаспадарка спецыялізавалася на малочных прадуктах, мяса, рыбе, гародніне, садавіне, а таксама прадавала будаўнічы лес і дровы. На ферме маёнтка працавала 10 пастаянных рабочых, якія жылі тут з сям'ямі, атрымліваючы пансіён і прытулак. Падчас жніва наймалі дадатковых работнікаў з суседніх вёсак.

Да выбуху Першай сусветнай вайны сям'я жыла ў сваім маёнтку а пасля пачатку вайны, у Гатчыне пад Санкт-Пецярбургам разам з мужам і бацькам Вінцэнтам Сяклюдкім, мабілізаваным у царскую армію. Толькі ўлетку 1915 г. Феліцыя вярнулася ў Стрэліцу.

¹ Гл: Stern Anatol. Dom Apollinaire'a: rzecz o polskości i rodzinie poety. Kraków, 1973.

Апісаны мною вышэй сядзібны дом у Стрэліцы быў спалены казакамі пры адступленні рускіх войскаў ў канцы жніўня 1915 г. і ніколі больш не адбудоўваўся. Як успамінала дачка Вінцэнта Ванда, «... на двор заехала казачая сотня. Яны адразу ж пачалі капаць траншэі па ўсёй даўжыні гаспадарчага двара і канфіскавалі ўсю жывёлу. 300-гадовая сядзіба з лістоўніцы была спалена...». Ад маёнтка засталіся руіны. Былі страчаны велізарныя каштоўнасці: сямейныя партрэты, старыя дакументы і бібліятэка. Акрамя сядзібы, таксама было знішчана каля дзесятка гаспадарчых будынкаў. Нягледзячы на пажар, не згарэлі «чваракі» (дом на чатыры сям'і) дзе жылі рабочыя. Потым жыхары чваракаў прымуць у сябе сваіх былых гаспадароў.

Агледзеўшы спаленую маёмасць, Феліцыя з чатырма дачкамі і настаўніцай паннай Ядвігай Шалевіч (пазней Славінскай), з'ехала са Стрэліцы. Яна знайшла сабе дах над галавой у маёнтку Сямяжыцы каля Наваградка, які належаў сваякам Юндзілам. Потым, сям'я Сяклюцкіх жыла ў маёнтку Ратошын які таксама належаў сваякам Сяклюцкіх. Каля 1923 г. Вінцэнт Сяклюцкі паставіў новы драўляны дом (па іншай інфармацыі перабудаваў у жылы дом мураваную стайню), і ўся сям'я вярнулася ў Стрэліцу. У 1929 г. Стрэліца мела толькі 400 га зямлі.

У 1933 г., ва ўзросце 63 гады, гуляючы са сваёй жонкай у карты, памёр ад кровазліцця ў мозг гаспадар маёнтка Вінцэнт Сяклюцкі. Ён быў пахаваны на невялікіх могілках у Беразаўцы. Яго жонка Фяліцыя на той момант мела 51 год.

Унук Вінцэнта Сяклюцкага Міраслаў Здановіч, які першыя 14 гадоў свайго жыцця правёў у Стрэліцы, успамінаў:

«Мне было 8 гадоў, калі Вінцэнт памёр. Такім чынам, мае ўспаміны — гэта ўспаміны малога дзіцяці. Вось некалькі малюнкаў з маёй памяці:

Мне 5 гадоў – Вінцэнт, трымаючы мяне за руку, вядзе вакол сталовай. Пахне тытунём, і я баюся.

Мне 7 ці 8 гадоў – Вінцэнт вядзе мяне ў стайню, каб паказаць, як сесці на каня. Ён выдатны вершнік, я захапляюся ім.

Ён грае на віяланчэлі цудоўную музыку, і я слухаю яго.

Вінцэнт быў як найменш, сярэдняга росту. Ён трымаў сябе надзвычай прамі і хадзіў як атлет. Вочы меў цёмна-сінія, валасы светла-шэрыя, лоб высокі і аголены.

Ён быў задаволены сваім лёсам, любіў дзяцей, часта расказваў нам гісторыі і казкі.

Я думаю, у яго былі нейкія асаблівыя планы наконт мяне. Магчыма, яму здавалася, што так ці інакш я атрымаю ў спадчыну Стрэліцу. Можна быць, гэта толькі маё ўяўленне, але хто ведае?»

Пасля смерці мужа Фяліцыя Сяклюцкая падзяліла маёмасць паміж дочкамі: Ванда атрымала фальварак Прудзішча, Ядвіга – Польшнае, Яніна – Багатэлі, малодшая з сясцёр – незаможная Марыя засталася з маці ў Стрэліцы. Восенню 1939 г. Фяліцыя з унукамі і дочкамі Марыяй і Ядвігай уцякла ў цэнтральную Польшчу. Памерла ў 1960 г.

А зараз яшчэ раз пра крыж на месцы пахавання паўстанцаў 1863 г.

Сусед Сяклюцкіх Караль Лясковіч пісаў: *«У адлегласці 1,5 км ад Стрэліцы, у паўднёва-заходнім накірунку знаходзілася адзіная ў гэтай мясцовасці шляхецкая ваколіца Станкевічы. Паміж дваром і ваколіцай меўся высокі курган з крыжам на вяршыні – помнік 1863 г. Тут была агульная магіла паўстанцаў, палеглых у сутычцы з казакамі».*

Пасля знаходкі гэтай інфармацыі, на месца пахавання была зладжана экспедыцыя, і знойдзены той самы курган, дзе пахавалі паўстанцаў.

Да кургана вядзе добрая палявая дарога, але сам курган і зямля вакол яго не разараны. Знайсці рэшткі крыжа не ўдалося. Гэтая інфармацыя мела досыць шырокі распаўсюд праз незалежныя сродкі масавай інфармацыі і сацыяльныя сеткі і распаўсюду інфармацыі, часткова спрыяла тое, што няўрымслівая журналісты знайшлі «прывід» каля месца пахавання паўстанцаў...

Праз адну з сацыяльных сетак да мяне звярнуўся Іван Аркадзевіч Давідовіч (1958 г. н.), урач-неўролаг, інтэлігентны і высокаадукаваны чалавек. Ён нарадзіўся ў вёсцы Ігнаткаўцы, і хутары яго вёскі пераходзілі ў хутары засценка Станкевічы — тая мясцовасць родная для Івана Аркадзевіча. Ён усё жыццё цікавіўся гісторыяй, чытаў і зараз чытае шмат гістарычнай літаратуры, да таго ж многа размаўляў і размаўляе са старымі людзьмі, ды і яго бацька (1933 г. н.) — сапраўдны скарбец нашай гісторыі.

Дык вось, старыя людзі, якія нарадзіліся ў Ігнаткаўцах яшчэ на пачатку XX ст. у свой час казалі Івану Аркадзевічу, што сутычка паміж паўстанцамі і казакамі адбылася каля населенага пункта Ваенполь — мясцовая легенда нават звязвала назву «Ваенполь» ці «Вайнаполе» менавіта з той сутычкай, але вядома, што Ваенполь існаваў ужо ў XVIII ст. Гэта не так істотна, бо сутычка паміж паўстанцамі і казакамі магла адбыцца і наўпрост каля Стрэліцы.

Фальварак Ваенполь (які каля Ігнаткаўцаў) і засценак Станкевічы ляжалі каля старажытным гасцінца Мыто — Голдава — Жалудок, гэтак апісанага ў вопісе Жалудоцкай парафіі 1784 г.: « *[Дарога] ад Ліды да Жалудка... ад Жалудка на карчму ў Жушме, дзе ёсць мост на рацэ Лебяды, з Жушмы праз Ходараўцы (вёска яснавяльможнага пана Валовіча, Слонімскага маршалка), каля Беразаўца (яснавяльможнага пана Шукевіча, капітана) і двор Стрэліца (яснавяльможнага пана Сякляцкага) ... адсюль трэба ехаць на Голдава (яснавяльможнага пана Важынскага), з Голдава да Радзівонішак*

(яснавьяльможных паноў Нарбутаў), з Радзівонішак да Мыто (яснавьяльможнага пана Паца)».

Калі сутычка адбылася каля Ігнаткаўцаў, дык забітых паўстанцаў па старажытным гасцінцы адвезлі да кургана, які знаходзіўся на зямлі маёнтка Стрэліца, і тут пахавалі. Калі ж сутычка адбылася каля Ваенполя Стрэліцкага, забітых нікуды вазіць і непатрэбна было, пахавальны курган быў зусім блізка. Сутычка, магчыма, сталася вынікам засады паўстанцаў на нейкі расейскі атрад ці пошту. Па ўсім відаць, што паўстанцы з поля бою не ўцякалі, а спакойна хавалі сваіх забітых. Значыць, перамога была за імі. У метрычных кнігах бліжніх праваслаўных цэркваў маглі б быць запісы пра пахаванне расейцаў на нейкіх тутэйшых могілках, бо тады расейцы сваіх забітых нікуды не вывозілі, а хавалі на полі бою ці недалёкіх могілках, але пакуль нічога падобнага не знаходзілі.

Іван Аркадзьевіч яшчэ каля 1970 г. асабіста сам бачыў той крыж на кургане. Ён памятае, што гэты зарослы бэзам драўляны крыж быў бачны здалёк і раней пра яго добра ведалі ўсе мясцовыя людзі. Памятае гэты крыж на кургане каля Стрэліцы і яго родная сястра Ганна Аркадзеўна Фунт (1961 г. н.) і, канешне ж, яго бацька.

Трэба ўлічваць, што ўладальнікам маёнтка Стрэліца ў час паўстання быў Вінцэнт Сяклюцкі, які калі наўпрост не прымалі ўдзел у паўстанні, дык спачувалі яму. Пра іншыя рэпрэсіі супроць Сяклюцкіх, акрамя канфіскацыі Гарнастаішак, невядома, але смерць Вінцэнта Сяклюцкага ў 1864 г. выклікае пэўныя пытанні.

Іван Аркадзьевіч Давідовіч таксама расказаў, што ў 1950-х гг. з Сібіры ў засценак Станкевічы вярнуўся толькі адзін чалавек, але выжыла значна больш жыхароў гэтага старога шляхецкага асяродка — усе астатнія з Сібіры адразу ж з'ехалі ў Польшчу. Па словах Давідовіча, ад Стрэліцы ў той час засталіся толькі гаспадарчыя пабудовы.

14 красавіка 2019 г. беларускія актывісты ўзнавілі крыж паўстанцам Кастуся Каліноўскага на кургане ў былым фальварку Стрэліца на Лідчыне.

МАЁНТАК КАСЦЯНЁВА

У XI ст. ва Усходняй Еўропе інтэнсіўна праходзіў працэс фармавання сярэднявечных адміністрацыйна-палітычных адзінак «земляў» ці «княстваў», паміж імі ішла барацьба за палітычныя прыярытэты і эканамічныя сферы ўплываў, за гандлёвыя шляхі і новыя тэрыторыі, што адлюстравана на старонках летапісаў. У памежных раёнах гарадзішчы з'яўляліся вартавымі памежнымі цвердзямі. Адным з такіх ўмацаваных паселішчаў на тэрыторыі гістарычнай Лідчыны было гарадзішча каля вёскі Касцянёва.

Археалагі Сяргей Піваварчык і Генадзь Семянчук пішуць пра гэтыя гарадзішча Касцянёва і недалёкае ад яго Кульбачына (на беразе ракі Астрынкі): *«Іх умацаваная плошча складае каля 1 га. Абарончыя збудаванні маюць вялікую магутнасць — вышыня валоў 4–5 м. Побач з гарадзішчамі знойдзены сляды селішчаў. Раскопкі выяўлены культурны пласт магутнасцю да 1,2 м. Аналіз рэчавых матэрыялаў паказвае, што помнікі ўзніклі ў канцы X — пачатку XI ст. Пляцоўкі гарадзішчаў былі забудаваны наземнымі зрубнымі дамамі (Кульбачына) і паўзямлянкамі (Касцянёва). Знаходкі на гарадзішчы Кульбачына на канечніках стрэл), дзідаў, бляхі ад тарчы дазваляюць сцвярджаць, што гэты помнік узнік як памежная вартавая цвердзь. Знаходкі жорнаў, прасліц, рыбалоўных кручкоў, касцяных праколак, касцей свайскай жывёлы сведчаць аб тым, што насель-*

ніцтва займалася сельскай гаспадаркай і промысламі. У верхніх пластах гарадзішча знойдзены пацеркі (шклянныя і з бурштыну), шклянныя бранзалеты, шпора з рапейкай. Гэта дае падставы гаварыць аб тым, што паселішча з другой паловы XII ст. пачынае змяняць сацыяльную функцыю і набываць рысы феадальнай сядзібы, што з'яўлялася вынікам феадалізацыі грамадства. На гарадзішчы Касцянёва таксама знойдзены наканечнікі стрэлаў, жалезныя вырабы (нажы, рэшткі замка, шыла), косці свойскай жывёлы. У XIII ст. абодва гарадзішчы загінулі ў агні. Знішчэнне іх хутчэй за ўсё звязана з падзеямі 1252 г., калі валынскія князі „пле-ниша всю землю Новогородъскую“».

Вядомы савецкі археолаг В. Сядоў атаясамліваў летапісны Вевярэск з гарадзішчам каля вёскі Касцянёва і лічыў, што назва старажытнага горада паходзіць ад гідроніма — ракі Вавёркі (левы прыток ракі Лебяды). Сядоў меркаваў, што горад загінуў у выніку нашэсця ў XIII ст., а частка ўратаваўшыхся жыхароў заснавала сучасную Ваверку за 18 км ад гарадзішча ля Касцянёва. Аднак наступныя археалагічныя пошукі на месцы гэтага гарадзішча выявілі знаходкі больш позняга часу — XV–XVII стст. Таму археолагі перасталі звязваць летапісны Вевярэск з гарадзішчам каля вёскі Касцянёва.

Дакладна вядома, што першым уладальнікам маёнтка Касцянёва (як часткай вялікага маёнтка Дзітва ці Рулевічы) быў Януш Касцевіч падляшскі ваявода, радуньскі намеснік, уладальнік Начы, дзяржаўца Ожскі і Пераломскі. Бясспрэчна, што менавіта ад першага ўладальніка Януша Касцевіча атрымала назву і яго маёмасць — Касцянёва, тэрыторыя якой на момант надання, верагодна, была толькі лесам і неапрацаваным полем.

Пра род Касцевічаў вядома не шмат. Бацька Януша Касцевіча — Станька Касцевіч, у 1481/85–1498 гг. — ковенскі стараста, з 1492 г. — гаспадарскі маршалак. Станька

Касцевіч упершыню згадваецца як каралеўскі дваранін у спісе палонных 1454 г. пасля бітвы пад Хацінам. Пасля гэтага ён выступае як сведка ў дакуменце 1464 г. Марціна Гаштаўта. Памёр каля 1498 г. Звесткі пра паходжанне адсутнічаюць. Браты Станькі — Алехна, згаданы ў некалькіх дакументах сярэдзіны XV ст. і, магчыма, Якуб. Паходжанне і імя жонкі таксама не высветлены. Станька Касцевіч меў сыноў Вацлава і Яна (Януша) і дачку Сусану, з ордэна францішканаў-тэрцыярыяў. Цікава, што акрамя Касцянёва, сям'я мела яшчэ і маёмасць з падобнай назвай Касцянёвічы ў Ашмянскім павеце.

Невядома калі Касцевічы страцілі маёнтак Дзітва разам з Касцянёва

Ян Кастравіцкі меў у заставе за 60 000 злотых вялікі маёнтак Дзітва, часткай якога былі Касцянёва і Паперня (як і Радзівонішкі, Ваверка, Дылева і г.д.). Маёнткамі Дзітва, Вялікае Мажэйкава і Ішчална на Лідчыне валодалі Вішнявецкія, ад Кацярыны Яўгеніі, Вішнявецкай з роду Тышкевічаў, Дзітва перайшла да Канстанціна Крыштафа Вішнявецкага, які 21 чэрвеня 1668 г. прадаў за 40 000 злотых Дзітву сынам Яна, навагрудскаму стольніку Самуэлю і лідскаму мечніку Габрыэлю Кастравіцкім. Дадам, што Вішнявецкія, здаецца, ніколі стала на Лідчыне не жылі і гэтыя маёнткі для іх былі толькі часткай вялічэзнай маёмасці.

Вядома, што на пачатку XVII ст. вялікім маёнткам Дзітва, ці Рулевічы над ракой Дзітва валодалі Тышкевічы. У дыярушы мсціслаўскага ваяводства Яна Тышкевіча ад 1625 г. пад назвай «Умовы са Швецыяй» знаходзім шмат падрабязнасцей, датычных перасылкі ў той час урадавай карэспандэнцыі паміж маёнткам Дзітва, дзе жыў ваявода і Варшавай, месцам знаходжання караля Жыгімонта II.

Для пераправы цераз Дзітву з даўніх часоў будавалі масты. Самы стары з іх ужо існаваў у 1392 г., ён быў пабудаваны на шляху з Жырмунаў да Васілішак, насупраць Ру-

левічаў. Мост на вялікай дарозе з Васілішак да Ліды ў Мыто вядомы з канца XV ст.

Трэба адзначыць, што Касцянёва ляжала на «Кара-леўскім тракце» — артэрыі, якая злучала дзве сталіцы — Вільню і Кракаў (потым Варшаву), на галоўнай дарозе ў нашым краі таго часу. Ужо ў першай палове XV ст. дарога Кракаў — Вільня ў ваколіцах Нёмана мела два варыянты: адзін — з Ваўкавыска наўпрост на Эйшышкі, другі — з-пад Свіслачы праз Дубну і Новы Двор на Васілішкі і Эйшышкі. Па першым варыянце тракт ішоў праз Шчучын і далей праз Касцянёва на Васілішкі, па другім — недалёка Касцянёва. Канешне ж гэта падвышала каштоўнасць Касцянёва для ўладальнікаў гэтай маёмасці.

У 1690 г. Касцянёвам ужо валодаў Стэфан Францкевіч, маёнтак налічваў 102 дымы. З падымнага рэестра 1729 г. даведваемся, што Касцянёва належала ўжо двум Францкевічам: *«Ян Стэфан Радзімінскі Францкевіч, стараста Трабскі з маёнтка Касцянёва, яго частка... пяцьдзесят дзевяць дымоў. Ян Марцін Радзімінскі Францкевіч, падстолі мазырскі з Касцянёва, яго частка пасля падзелу Галавічполя з Баярамі, дваццаць два з паловай дымы. Гурнофель, дваццаць адзін дым».*

Наступнымі вядомым нам уладальнікамі Касцянёва з'яўляліся Александровічы герба Косы. З гэтага роду былі лідскі кашталян Францішак Александровіч, які памёр пры канцы XVIII ст., а таксама гродскі пісар, а потым лідскі маршалак Міхал Александровіч, згодна з Урускім *«муж шляхетны і праведны, не было ў павеце такіх праблем, якімі б ён не займаўся».* Калі шведы наклалі на павет кантрыбуцыю і з-за ваеннага спусташэння землеўладальнікі не маглі яе выплаціць, ён заплаціў кантрыбуцыю гатоўкай, якую дастаў са сваёй скарбонкі, гэта пры тым, што і яго маёмасць была знішчана.

12 снежня 1756 г. у Лідзе, ён у прысутнасці земскага пісара Францішка Александровіча і лідскага гродскага пі-

сара Самуэля з Кастравіц Кастравіцкага падпісаў акт пераносу піярскага калегіюма з Воранава ў Ліду.

У 1784 г. Касцянёва ўсё яшчэ належыць Александровічам.

Вядома, што ўжо з XVI ст. Кастравіцкія мелі ўладанні на Лідчыне, а ў XVII ст. займалі розныя пасады ў ВКЛ, га-лоўным чынам у Менскім і Мсціслаўскім ваяводствах. Вядомы віленскі генеалаг Часлаў Малеўскі паведамляў, што ў Расійскай імперыі Кастравіцкія пацвердзілі сваё шляхецтва 21.01.1799 г. У канцы XVIII ст. яны валодалі на Лідчыне Перапечыцай, Мажэйкавым, Паперняй, Кавалямі і Касцянёвам.

Вышэй узгаданы Самуэль Кастравіцкі, лідскі лоўчы і гродскі пісар, купіў маёнтак Мажэйкава ў князя Агінскага, а Васілішкае староства — у Яна Сцыпіёна. Самуэль Кастравіцкі быў жанаты з Барбарай Сяклюдкай. Сужэнцы мелі трох сыноў — Казіміра, Ануфрыя і Ігната. Казімір — шамбелян каралеўскага двара, цыбарскі стараста, Ігнат — генерал-ад'ютант, кавалер ордэна св. Станіслава.

Скажу трохі пра сыноў Казіміра Кастравіцкага. Сын Казіміра Рамульд Кастравіцкі, маршалак Лідскага павета ў 1828–1843 гг., кавалер ордэна св. Уладзіміра 4 ст., уладальнік Мажэйкава, яго брат Самуэль — віца-маршалак, капітан артылерыі польскіх войск у адстаўцы, кавалер ордэна св. Станіслава, а трэці брат Геранім — маршалак Слонімскага павета, уладальнік маёнтка Падолле.

Кавалер ордэна св. Станіслава Ігнат Кастравіцкі, які потым стаў генералам артылерыі, ажаніўся з Александравічоўнай і стаў першым з Кастравіцкіх уладальнікам Касцянёва.

У 1792 г. суд павятовай канфедэрацыі па скарзе пана Караля Лясковіча, уладальніка Ваверкі, за звычайны судзедскі эксцэс асудзіў Ігнацыя Кастравіцкага, генерал-ад'ютанта Яго Каралеўскай Мосці і кавалера ордэна св. Станіслава, уладальніка Паперні, на некалькі тыдняў «вежы».

Кастравіцкі для адбыцця кары прыбыў у Ліду і звярнуўся да гродскага намесніка, каб той вызначыў месца, дзе можна адбыць «вежу». Калі намеснік адказаў яму, што ў Лідзе няма такога адпаведнага месца, дык Кастравіцкі зрабіў так жа, як і іншыя прыгавораныя рабілі ў такіх выпадках — за ўласныя грошы наняў пакой у кляштары лідскіх піяраў і там адбыў «вежу». Традыцыя адбыцця пакарання «ў вежы» калегіюма піяраў (насамрэч у кляштарным пакоі), з'явілася з моманту адкрыцця калегіюма і пратрымалася да ўпадку Рэчы Паспалітай.

Цікава, што пасля 1815 г. на Лідчыне ў Касцяневе пасяліўся адстаўны капітан Тадэвуш Касцюшка — пляменнік знакамітага генерала Тадэвуша Касцюшкі. Тадэвуш-пляменнік — сын Юзафа Касцюшкі і Францішкі з Свідэрскіх, 15-ці гадовым хлопцам у лістападзе 1794 г. уступіў жаўнерам у войска паўстанцаў, але паўстанне, якім кіраваў ягоны дзядзька, ужо дагарала. Паўторна, старшым сяржантам, уступіў у польскі легіён у 1806 г. У 1807 г. атрымаў чын падпаручніка і быў паранены пры асадзе Гданьска. У 1808 г. стаў паручнікам 5-га палка пяхоты Варшаўскага княства. У 1809 г. ваяваў супраць Аўстрыі і ў 1811 г. стаў капітанам. У 1812 г. ваяваў пад Дынабургам у 2-й брыгадзе Міхала Радзівіла. У 1813 г. трымаўся ў пякельна доўгай абароне Гданьска. У 1815 г. перайшоў у 6-ты полк пяхоты Кангрэсовага Варшаўскага каралеўства і ў тым жа годзе ў Млаве напісаў вялікаму князю Канстанціну рапарт аб адстаўцы з-за слабага здароўя і хатніх праблем. Памёр капітан Касцюшка ў Пінску. Відавочна, што генерал Кастравіцкі быў баявым сябрам беднага капітана — пляменніка вялікага Касцюшкі.

Пасля напалеонаўскіх войнаў Ігнат Кастравіцкі перасяліўся ў Вену. У Касцянева застаўся яго сын Самуэль (1788–1859), які быў жанаты з Ганнай Залескай. Пасля смерці бацькі Самуэль таксама эміграваў у Вену, дзе нарадзіліся яго

дочкі Мяланні і Юлія, а таксама сын Люцыян (1816–1867), які потым вучыўся ў знакамітай французскай вайскавай школе Сен-Сір.

Адзін з апошніх на Лідчыне Кастравіцкіх — Ян (ці Ян Люцыян) Кастравіцкі пісаў: *«Наш прадзед Самуэль, бацька Мяланні, Юліі і Люцыяна, быў сынам генерала артылерыі Ігната Кастравіцкага, удзельніка маскоўскай кампаніі Напалеона. На Лідчыне ён валодаў маёнткамі Кавалі, Паперня і Касцянёва, таксама валодаў і нейкім маёнткам на Палессі. Жаніўся з паннай Залескай з Валыні. Праўдападобна, з-за падзей 1812 г. Ігнат Кастравіцкі выехаў у Вену і набыў там палац.*

Усе дзеці Самуэля атрымалі стараннае выхаванне і адукацыю, сын Люцыян вучыўся ў Французскай вышэйшай вайскавай школе, а дочкі былі прынятыя ў двор жонкі Напалеона Марыі Людвікі, якая пасля 1814 г. разам з сынам Напалеона, герцагам Рэйхштацкім, вярнулася да сваіх бацькоў у Аўстрыю. Вядома, што Мяланні і Юлія былі вельмі прыгожымі дзеўчынамі».

Абедзвум сваім дочкам Самуэль Кастравіцкі даў добрае выхаванне, веданне моў, гісторыі, літаратуры, музыкі і жывапісу. Сёстры былі прыняты ў аўстрыйскі двор, дзе аказаліся ў атачэнні жонкі Напалеона Марыі Людвікі, маці сына Напалеона, князя Рэйхштацкага (1811–1832) (так званага «Арляняці»). Ва ўзросце 18 гадоў, пры невядомых акалічнасцях, Мяланні Кастравіцкая зацяжарыла і была адаслана ў Італію, дзе нарадзіла сына, імя якога не вядома. Дзіцё выходзілася за кошт Кастравіцкіх, але пад апекай Ватыкана. Меланні потым вярнулася ў Вену і жыла ва ўспадкаваным ад бацькі палацы, пад канец жыцця яна стала манахай. Ёсць меркаванне, што слынным французскім паэтам П'ём Апалінэрам (Кастравіцкі), быў сынам гэтага таямнічага сына Мяланні і Анжалікі Кастравіцкай (дачкі Міхала), якая паходзіла з іншай лініі Кастравіцкіх. Такім чынам, П'ём Апалінэр, верагодна, з'яўляецца ўнукам

«Арляняці» і Мяланні Кастравіцкай і таксама праўнукам Напалеона.

Адзін з апошніх уладальнікаў Касцяняёва, сын Люцыяна — Марцін Кастравіцкі, у 1903 ці 1904 г. раскажаў свайму сыну Яну Люцыяну пра радавод сям'і: *«Цётка бацькі і мая бабуля Мялання Кастравіцкая, тады ўжо старая, жыла ў Вене ва ўласным доме па адной з галоўных вуліц горада, назву якой я не памятаю. Але гэта быў палац сям'і Кастравіцкіх, і жыла там графіня Кастравіцкая. Бацька быў трошкі здзіўлены, бо наша сям'я не мела ніякага тытула. ... пасля смерці майго бацькі, атрымаў ад яго сястры (сваёй цёткі) шэраг сямейных дакументаў і сярод іх т. з. генеалагічнае дрэва. Яно было намалёванае на пергаменце сотню гадоў таму, дакумент меў дату але я яе ўжо не памятаю. Дакумент быў падпісаны царыцай Кацярынай і Рапніным і пацвярджаў права на шляхецтва і герб Байбіза.*

Калі мой бацька наведаў сваю цётку ў Вене, тая была ўжо ў манаскім строі — у чорным габіце з вялікім крыжам з масіўным ланцугом на грудзях. Бацька некалькі дзён пагасцяваў у цёткі, наведаў могілкі з сямейным склепам Кастравіцкіх. Там былі пахаваны бацькі Мяланні і яе сястра. Там жа была пахавана Фанні Эльслер (Fanny Elssler) — вядомая венская балерына.

Дом-палац у Вене, дзе жыла цётка майго бацькі быў багата мэбляваны, цётка мела шмат служкаў: парц'е, камердынер, некалькі асоб жаночай службы, яна была замужняя асоба. Магчыма, бацька атрымаў ад цёткі нейкую карысць для свайго маёнтка.

Цётка падаравала свайму пляменніку некалькі партрэтаў сябе, свайго бацькі і сваёй сястры, а таксама яе дзеда і яшчэ кагосьці з нашых продкаў у латах і з паголенай галавой. Партрэты былі добрага пэндзля, я магу пра гэта меркаваць, бо потым некалькі гадоў вывучаў мастацтва. Сярод карцін быў абраз св. Францішкі добрай работы...

Акрамя карцін, бацька атрымаў некалькі старасвецкіх куфраў дзіўнага выгляду: абабітых скурай і акутых жалезам і меддзю. У куфрах захоўвалася шмат карэспандэнцыі і старых дакументаў, некалькі тэчак з гравюрамі, малюнкамі, акварэлямі і вялікая колькасць партрэтаў, якія былі, хоць і не ў рамках, але нацягнутыя на дошкі. На некаторых з іх на адвароце меліся надпісы: «Рымскі кароль» ці «Герцаг Рэйхштацкі». Таксама ў куфрах ляжалі копіі абразоў з Сікстынскай капліцы, з якіх найлепшым з'яўляўся малюнак галавы св. Пятра. Захоўвалася ў куфрах і карункавая вопратка, шалі і нават жаночыя танцавальныя пантофелькі... Мяланія сказала, што хоча прыбраць з сваіх вачэй усё, што злучае яе са светам, што нагадвае ёй не толькі пра добрае, але і пра злое. ... Пасля яе смерці мы даведаліся, што свой венскі палац цётка запісала касцёлу.

Гэтыя дары бацька прывёз дахаты, партрэты былі развешаны па пакоях маёнткавага дома ў Касцянёве, а куфры пастаўлены ў адмысловы замкнуты склад на паддашку.

Маёнтак Касцянёва быў маёмасцю майго дзядзькі Самуэля, брата бацькі, які стала жыў у Рызе і працаваў там галоўным архітэктарам, а мае бацькі з дзецьмі ў Касцянёве бавілі вакацыі».

Падчас візіту ў Францыю, рускага цара (Аляксандра І ці Мікалая І) ён прыехаў у Французскую вайсковую акадэмію Сен-Сір, дзе даведаўся пра брата Мяланні і Юліі Люцыяна Кастравіцкага. Цар загадаў этапаваць яго у Беларусь. Люцыян пехатой, пад канвоем прыйшоў на радзіму, але замест турмы, патрапіў пад амністыю. Тым не менш, выезд у Еўропу яму быў назаўсёды забаронены.

Праблемы дзяцей — Меланні і Люцыяна, прывялі да таго, што Ганна Залеская кінула сям'ю і з'ехала на Валынь. Толькі праз шмат гадоў яна прыехала ў Вену, каб там памерці.

Яе муж Самуэль Кастравіцкі ў Вене пазнаёміўся з слынным балерынай Фанні Эльслер, якая выступала на лепшых еўрапейскіх сцэнах таго часу. Каханне паміж імі захоўвалася ўсё жыццё, і калі балерына памерла, дык яе пахавалі ў сямейным венскім склепе Кастравіцкіх.

Былы навучэнец акадэміі Сен-Сір Люцыян Кастравіцкі пасля вяртання на радзіму, ажаніўся з лідскай падкамаранкай Юзэфай Сяклюдкай. Яны мелі чацвёрта дзяцей: Вінцэнта, Самуэля, Марціна і Ганну. Сям'я жыла не ў Касцянёве, а ў Паперні. Кастравіцкім у той час належала: Паперня з 3000 га зямлі, якая была галоўнай сядзібай, Ваверка з 6000 га, Кавалі з 3000 га, Касцянёва з 3750 га. Трошкі раней, як пасаг за Казіміру Кастравіцкую, якая выйшла замуж за Аляксандра Брахоцкага, ад Кастравіцкіх адышло Малое Мажэйкава. Такім чынам, у першай палове XIX ст. зямельныя ўладанні Кастравіцкіх складаліся з 17 000 га зямлі. Трэба сказаць, што ў другой палове XVIII ст. Кастравіцкія былі калятарамі Маламажэйкаўскай царквы і пра калятара гэтай царквы, шамбеляна каралеўскага двара і цыбарскага старасту Казіміра Кастравіцкага нават складзена «чорная легенда», якую я падрабязна прааналізаваў у сваёй кнізе пра гэтую царкву¹.

З 1832 па 1850 г., Люцыян Кастравіцкі прадаў Кавалі, Ваверку і Паперню — 2/3 сваёй маёмасці і ўсе грошы перавёў сёстрам Мяланні і Юліі. Чаму Люцыян, маючы сваіх дзяцей, перавёў грошы сёстрам (хоць па тагачасных законах, наадварот, ён як мужчына, ён павінен быў успадкаваць 3/4 маёмасці сям'і), з'яўляецца тайнай. Потым самі Кастравіцкія лічылі, што грошы былі патрэбны на выхаванне ўнука Напалеона. Паступова ў Люцыяна Кастравіцкага засталося толькі Касцянёва.

¹ Гл: Лаўрэш Л. Л. Маламажэйкаўская царква: гістарычны нарыс. Гродна, 2017. С. 47–57.

З-за няпростага лёсу Люцыян Кастравіцкі меў шмат дзіўных звычак. Напрыклад, ён заўсёды насіў 1000 рублёў — вялікія па тым часе грошы. Гэтыя 1000 рублёў Кастравіцкі разам з нейкімі дакументамі трымаў у адмысловым скураным ворку на плячах пад бялізнай і таму заўсёды меў выгляд гарбуна. Калі яму даводзілася выкарыстаць частку грошай і «капітал на спіне» памяншаўся, Люцыян Кастравіцкі моцна нерваваўся, покуль зноў не папаўняў гэты запас да звычайнай сумы ў 1000 рублёў. Родныя разумелі, што гэты надзвычай інтэлігентны чалавек усе сваё жыццё быў гатовы пакінуць родны кут, гатовы да дэпартацыі ў Сібір. Засталося таямніцай якія дакументы Люцыян насіў з сабой за плячыма, падчас самазабойства нікога з родных каля яго не было, а паліцыянт, якія забралі цэла нябожчыка, знялі з яго скураны ворак і ніколі не вярнулі не толькі грошы, але і паперы.

Дзеці Люцыяна мелі наступны лёс: сын Вінцэнт абраў вайсковую кар’еру ў расійскай арміі, Самуэль вывучаў архітэктур у Дэрпце, дзе пазней стаў галоўным архітэктарам, Марцін стаў электратэхнікам.

Пасля смерці Люцыяна ў Касцяневе нядоўга жыў Марцін Кастравіцкі (1855–1905), але неўзабаве ён разам з жонкай пераехаў у Варшаву. Наступным гаспадаром Касцянева стаў яго старэйшы сын Станіслаў (1881–1918), а пасля яго малодшы сын Ян Люцыян (1889–1967), які быў апошнім уладальнікам маёнтка. Дарэчы дзедам Яна Люцыяна з боку маці быў уладальнік Бердаўкі Захватовіч, якому пасля паўстання 1863 г. загадалі прадаць свой маёнтак на працягу 48 гадзін.

Згодна з сямейным паданнем Кастравіцкіх, Александровічы мелі ў Касцяневе вялікі двухпавярховы палац з лістоўніцы, які быў знішчаны ў часы Паўночнай вайны. З уцалелага бярвення была пабудавана афіцына, якая стаяла да Другой сусветнай вайны. Таксама з часоў Александрові-

чаў захаваўся мураваны будынак, які датаваўся XVII ст. Гэты будынак згарэў, але быў адноўлены ў канцы XIX ст. Згодна з паданнем, яго будавалі масоны і ён павінен быў стаць месцам збору ложы. Па іншым паданні, Аляксандравічы пабудавалі яго як жылы дом, пасля чаго стары палац стаў афіцыйнай.

Мураваны будынак стаяў паблізу былога палаца і перпендыкулярна яму. Ён ўяўляў сабой прастакутнік даўжынёй 24 м. З тыльнага боку месціўся ўезд у шырокі калідор піўніцы, а з другога, супрацьлеглага, знаходзіўся ўваход у калідор жылога паверху. Пляцоўка за домам з боку парку ляжала на 1 метр ніжэй, чым пляцоўка перад домам. Сцены дома былі выкананы з вялікіх, абчэсаных з аднаго бока камянёў, абліцаваных знутры цэглай. Таўшчыня сцен перавышала 1 метр. У сценах знаходзілі шмат дымаходаў, у якіх не было слядоў сажы, гэта маглі быць часткі старой сістэмы абагрэву гарачым паветрам. На такую думку наводзілі рэшкі вялікай печы ў піўніцы. Адбудаваны дом накрылі ламаным гонтавым дахам. З фронту палаца быў дабудаваны ганак з чатырма калонамі.

Ян Люцыян Кастравіцкі пісаў: *«Люцыян Кастравіцкі жыў у часовым доме, а руіны старога дома чакалі, покуль яго сын Самуэль закончыць курс архітэктуры ў Дэрпцкім універсітэце і пачне працаваць па прафесіі. Самуэль адбудоваў стары дом і пакрыў яго мансардавым, ламаным дахам. Пра тое, як доўга гэты дом быў закінуты, казалі дрэвы, якія раслі сярод руінаў, яны дасягалі ўжо 40 – 50 см дыяметрам. Дом стаяў так, што з галоўнага фасада ўваход вёў у жылыя пакоі, а з задняга фасада – у піўніцы, якія былі пад усім домам. Старыя піўніцы дома захаваліся без пашкоджанняў і паслужылі фундаментам пры адбудове. Складзенні паднябенняў піўніц, выкананыя з цэгля, мелі вышыню ў 3 м. Вокны піўніц месціліся высока і былі закратаваныя жалезам. У цэнтры піўніц мелася аблямаваная каменем старая студня.*

Сцены адбудаванага дома былі выкананы з вялікіх камянёў і мелі таўшчыню ў 1,5 метра. Па сярэдзіне дом ішоў калідор і па абодва бакі ад яго былі 22 пакоі, вышыня столёў у пакоях – 3 – 3,5 м.

Мясцовая легенда казала, што ранейшы дом будаваўся для масонскай ложы (людзі казалі для «збору»), і таму можна зразумець сэнс расказу пра тое, што з гэтага дома «перакідвалі кельні» (масонскія знакі) ў Шайбакпольскі дом, які знаходзіўся на адлегласці за некалькі кіламетраў і тады яшчэ будаваўся. Верагодна, у Шайбакполі павінна была паўстаць новая ложа...».

Ян Люцыян Кастравіцкі пераказваў сямейную легенду аб тым, што ў свой час масоны выклалі ўвесь род Кастравіцкіх — усе дзяўчаты гэтага роду павінны былі мець пазашлюбных дзяцей. Вядома, што ў 1817 г. ложа «Паходня Поўначы» звярнулася да літоўскай правінцыяльнай ложы «Дасканалая Еднасць» з лістом, у якім даводзіла апошняя, што чаладнік ложы Самуэль Кастравіцкі перастаў удзельнічаць у пасяджэннях і браты даведаліся, што ён нават пачаў насміхацца з масонаў. Было вырашана схіліць яго да супакаення. Выкліканы на сход, Кастравіцкі сказаў, што не можа належаць да масонаў, бо рымскі папа забараніў гэта, а калі ён уступаў у ложу, дык не ведаў пра забарону. Потым, у сваім пісьмовым адказе масонам, Кастравіцкі паведаміў, што, як рыма-католік, не можа быць масонам. Самуэль Кастравіцкі ў 1820 г. быў выкраслены са спісу менскай ложы вольных муляраў з забаронай прымаць удзел у сходах.

Ян Люцыян Кастравіцкі пісаў, што яго аднакласнік Станіслаў Садкоўскі быў гадаванцам вядомага віленскага мецэната і адваката Урублеўскага, які быў, бадай што апошнім віленскім «шубраўцам»¹: *«Ён прывёў мяне у дом мецэната. У размове з намі, Урублеўскі сказаў мне: „Ведаеш,*

¹ Шубраўцы — сябры літаратурна-грамадскага таварыства ліберальна-

*што твае продкі былі вядомымі масонамі?“ Праз пэўны час
упісаў мяне ў спіс „шубраўцаў“ і раскажаў пра мэты і абавяз-
кі сяброў гэтага таварыства».*

Але вяртаемся да апісання дома ў Касцяняве.

Ян Люцыян Кастравіцкі пісаў: *«Калі дзед Люцыян пра-
даў маёнткі Кавалі і Паперню, ён пакінуў дом у Паперні, які
насамрэч быў не домам, а сапраўдным палацам, і пасяліўся ў
Касцяняве. Руіны старога жылога дома маёнтка Касцянява,
знаходзіліся на другі бок дарогі Васілішкі – Шчучын ад ча-
совага дома. Руіны атачаў лес, і да старога дома вяла шы-
рокая, ліпавая алея. Ліпы былі пасаджаны так густа, што
ўтваралі сапраўдную сцяну, праз якую можна было толькі з
цяжкасцю праціснуцца. Ліпы стваралі сапраўдны тунэль і
калі цвілі, стваралі вельмі моцны пах».*

Сядзібны дом меў вялікія сені. Управа ад прасторных
сеняў быў уваход у сталовую, за сталавай месціліся яшчэ
два малыя пакоі. Улева з сеняў меўся ўваход у чатыры жы-
лыя пакоі. Усе пакоі франтальнай часткі палаца разам з се-
нямі ўяўлялі сабой адну суцэльную анфіладу. Большасць
гэтых пакояў яшчэ мела дзверы ў цэнтральны калідор,
у які трэба было сысці з пакоя ўніз па прыступках. З сеняў,
напрост, таксама па прыступках, можна было ўвайсці ў вя-
лікі салон, які меў форму квадрата. Управа ад салона мес-
ціліся дзве гасцінныя, а за імі буфетны пакой, кухня і
г. д. Улева з салона меўся ўваход у бібліятэку, за якой ішлі
жылыя пакоі.

Да Першай сусветнай вайны дом меў багаты інтэр'ер і
каштоўную мэблю, якую часткова вывезлі ў Вену. Асаблівай
каштоўнасцю ў доме лічыўся фатэль, выкананы з разьбяно-
га дубу, ён быў такі шырокі, што маглі сесці адразу два ча-

асветніцкага кірунку, якое існавала ў Вільні ў 1817–1822 гг. Падобна,
Урублеўскі жадаў аднавіць дзейнасць таварыства.

лавекі. Стаяў фатэль на дзвюх разьбяных калонах, а над яго спінкай мелася тарча ў гербам Кастравіцкіх, сядзенне і спінка былі абабіты аксамітам. Таксама цікавымі былі: камод на тры шуфлядкі з ладна выгнутай пярэдняй часткай, інкруставанай каштоўным дрэвам і бронзай, канапа з чырвонага дрэва, якая стаяла на бронзавых ільвіных нагах, столік чырвонага дрэва для жаночага рукадзелля з устаўкамі з эбенавага дрэва, вялікі круглы стол, крэсла з эбенавага дрэва і іншае. Мелася тут і некалькі цікавых гадзіннікаў, сярод іх насценны, васьмігранны, памерам 90 x 90 см. Гэты загарак біў гадзіны такім нізкім тонам, як быццам быў вежавым гадзіннікам. Іншы гадзіннік у доме меў алебастравы корпус, аздоблены пазалочанай бронзай, ён стаяў на падстаўцы ў форме століка. Апрача гэтых, у палацы былі яшчэ два гадзіннікі, а менавіта, гадзіннік з пазалочанай бронзы на чатырох ножках і шафны гадзіннік. Сярод іншых цікавых рэчаў меліся розныя вялікія каштоўныя падсвечнікі.

У адбудавааным доме было багата рознага посуду: парцелянавыя сервізы, адзін з іх з англійскага фаянсу пачатку XVIII ст., сталовы крышталі і срэбра. Меліся цікавыя дамскія шкатулкі, адна з іх чырвонага дрэва, з вечкам, інкруставаным злотам, перажыла ўсе ваенныя завірухі. На вечку была гербавая тарча з надпісам «Марыя Кастравіцкая, 1782, чэрвень, 15.»

Кастравіцкія валодалі значнай калекцыяй жывапісу. Да самых каштоўных належалі сямейныя партрэты, сярод іх партрэты: мсціслаўскага стражніка Габрыэля Кастравіцкага, намалёванага ў вобразе рыцара ў латах, палкоўніка гусарскай харугвы часоў каралёў Міхала Карыбута Вішнявецкага і Яна III, шамбеляна Ануфрыя Кастравіцкага, генерала Ігната Кастравіцкага, Люцыяна Кастравіцкага, Марыі з Залескіх а таксама невядомых асоб венскага двара першай паловы XIX ст.

Да гэтай групы належалі і чатыры жаночыя партрэты: маладой, прыстойнай асобы ў вячэрнім строі з дэкальтэ і

другі — больш старой жанчыны ў строі манашкі з крыжам на шыі. Гэта былі партрэты Мясланні Кастравіцкай у розным узросце. Трэці партрэт — выява ў профіль маладой дамы, апранутай у цёмна-ліловую сукню ў паскі. Гэта быў партрэт сястры Мясланні — Юліі Кастравіцкай. Чацвёртым партрэтам быў партрэт сlynнай танцоркі Фанні Эльслер. Усе гэтыя карціны мелі вялікія памеры і з'яўляліся працамі добрых майстроў. Сярод сямейных партрэтаў меўся таксама выкананы вугалем партрэт Самуэля Кастравіцкага — бацькі Мясланні і Юліі.

Паколькі дом Кастравіцкіх у архітэктурным сэнсе не ўяўляў цікаўнасці, таму знаўцы з пабудовы двара вылучалі так званы «белы домік», пабудаваны ў класічным стылі тагачасных сядзібных дамоў. Калі быў пабудаваны гэты мураваны дом, невядома, магчыма ў другой палове XVIII ст. Ён меў атынкаваныя, белыя сцены і высокі гонтавы дах. Над галоўным уваходам быў порцік на двух калонах, якія трымалі паўбочкавы дашак.

У сенях «белага доміка», насупраць уваходных дзвярэй стаяў вялікі камін, які замыкаўся жалезнымі дзвярыма. Усе пакоі доміка — сталовая, кабінет і два салоны, былі абабіты ўзорыстай тканінай і ўпрыгожаны печкамі з каляровай кафлі, кафля гэтая, верагодна, паходзіла з руін палаца Аляксандравічаў і датавалася XVII ст. У кабінёце кафлі печкі мелі раслінны чырвоны арнамент на бледна-блакітным фоне, у будуары былі кафлі крэмавага колеру з раслінным арнаментам белага і блакітных адценняў. Таксама з руін палаца Аляксандравічаў паходзілі і металічныя часткі печак. Падлогі ў пакоях былі зроблены з лакаванага дрэва, а ў салонах з паркету. У часы, калі Кастравіцкія жылі ў Паперні ці Вене, «белы домік» служыў кватэрай для эканомай маёнтка. Да нашага часу «белы домік» не захаваўся.

Ад двара Аляксандравічаў да нашага часу засталася ўязная брама. Яна стаяла ў канцы доўгай каштанавай алеі

ці нават тракту, які зігзагам праходзіў праз сядзібу і далей бег па грэблі над ставам, абсаджаным старымі вербамі і вольхай. Гэты тракт злучаў мястэчкі Шчучын і Васілішкі. Брама складалася з двух моцных атынкаваных квадратных калон. Абедзве калоны мелі багата прафіляваныя гзымсы. На абодвух калонах былі выявы герба Байбіза.

Палац атачаў вялікі парк галоўнай аздобай якога была ліпавая алея даўжынёй да 1 км, ліпы мелі вышыню да 50 м. Па распілах ліп бачна, што дрэвы мелі ўзрост каля 340 гадоў. З аднаго боку ад алеі рос сад, а з другога парк. На самым ускрайку парку раслі некалькі дубоў, па ўзросце яшчэ старэйшых за алею. З паўднёва-ўсходняга боку парк абсаджаны бэзам, з боку вёскі Касцянёва — жоўтай акацыяй.

Уладальнік маёнтка Марцін Кастравіцкі памёр у 1905 г., і пасля яго засталіся венскія дакументы ў куфрах. Але яго сын Ян Люцыян Кастравіцкі працяглы час не меў доступу да дакументаў, бо ў маёнтку Касцянёва, дзе захоўваліся гэтыя паперы, гаспадарыла яго мачыха. Толькі пасля пачатку вайны 1914 г., мачыха выехала на сваю радзіму, на Любельшчыну, і Ян разам з братам атрымалі доступ да дакументаў. Але браты не мелі часу чытаць паперы і толькі з куфраў пераклалі дакументы, малюнкi і карціны ў скрыні і запакавалі іх.

У 1914 г. маёнтak Касцянёва складаўся з 4-х фальваркаў агульнай плошчай у 1600 га раллі і 1340 га лесу.

Пачалася Першая Сусветная вайна.

У 1915 г. у маёнткавым доме Касцянёва стаяў штаб рускага корпуса, і таму Яна Люцыяна Кастравіцкага з жонкай выселілі ў адзін з малых пакояў. Яго брат прыняў на сябе адміністраванне маёнтка Стрэліца, які належаў іх сваяку Сяклюцкаму, бо Сяклюцкія пакінулі дом і перасяліліся на Любельшчыну, дзе жыла мачаха Яна Кастравіцкага (гаспадар Стрэліцы быў жанаты з сястрой

мачахі Яна). Менавіта ў той час, калі ў Касцянёва стаяў рускі штаб, увесь архіў разам з багатай бібліятэкай Кастравіцкіх быў вывезены ў маёнтак Стрэліца, які ляжаў ўдалечыні ад вялікіх дарог, сярод багністых лугоў і лясоў. Тут, у Стрэліцы Сякляцкіх і былі закопаны куфры з паперамі Мяланні Кастравіцкай: яе лісты, дакументы, некалькі тэчак з гравюрамі, малюнкамі, акварэлі і вялікая колькасць партрэтаў намаляваных алейнымі фарбамі, на адваротным баку гэтых партрэтаў меліся надпісы «Кароль рымскі» ці «Герцаг Рэйхштацкі» і іншыя сямейныя дакументы. Але адступаючыя рускія войскі палілі маёнткі, і хутка стала зразумела, што ў Стрэліцы таксама небяспечна. Высокапастаўленыя рускія афіцэры казалі, што яны спыняць нямецкі наступ на Нёмане, і таму мастацкія зборы і архівы, якія належалі абодвум маёнткам — Касцянёву і Стрэліцы, былі перавезены ў маёнтак Сеньжыцы на Наваградчыне, а тое, што вывезці не ўдалося, брат Яна Кастравіцкага аднаасобна вывез у лес і закапаў.

У канцы лета 1915 г. рускія войскі сілком пагналі Яна Люцыяна Кастравіцкага ў бежанства, а потым, нягледзячы на звальненне ад службы па стане здароўя, яго мабілізавалі ў армію. Ягоны брат застаўся ў Стрэліцы, дзе і памёр падчас нямецкай акупацыі. Таму ніхто не ведае, куды зніклі ўсе каштоўныя мастацкія зборы і архівы двух маёнткаў. Магчыма, са сховішча ў Сеньжыцах усе рэчы вывезлі немцы, але архіў, закопаны недзе пад Стрэліцай, гэтак і не быў знойдзены.

Калі Ян Кастравіцкі ў 1918 г. вярнуўся з Расіі, жылы дом у Касцянёве стаяў цалкам разгромлены — без вокнаў і дзвярэй, і толькі адзін пакой знаходзіўся ў адносна добрым стане — падчас вайны ў ім жыў нямецкі капрал, які кіраваў гаспадаркай (насамрэч ён быў не немец, а паляк з пад Познані).

Апошні ўладальнік суседняга маёнтка Малое Мажэйкава Андрэй Брахоцкі пісаў: «... у Кастравіцкіх застаўся толькі маёнтак Касцянёва, які ў мае дзіцячыя гады меў каля 2 000 га. Гаспадарыў там Ян Люцыян Кастравіцкі – меў ён вялікія, але нерэальныя планы. Гэта давяло да таго, што калі я вярнуўся ў Малое Мажэйкава (у 1932 г. – Л. Л.), Касцянёва мела ўжо меней за 100 га, а ўладальнік кудысьці эміграваў, пакінуўшы тое, што засталася ад маёнтка, жонцы з двума малымі сынамі».

Трэба сказаць некалькі слоў пра сямейны склеп Кастравіцкіх на могілках Ішчалны. Ян Люцыян Кастравіцкі ў 1920-я гг. хаваў тут свайго маленькага сына і пакінуў наступнае апісанне: «Пасля таго, як была адсунута пліта, якая замыкала ўваход, я убачыў досыць вялікія лёхі. Найпрост ад увахода, на цаглянай падлозе былі бачны падэшвы скураных ботаў з халявамі, з якіх выглядалі косткі ног а далей ляжаў цэлы шкілет з чэрапам. Шкілет дзе-нідзе быў пакрыты кавалкамі сукна і нейкай срэбнай стужкай. Труны не было, яна збуцвела і рассыпалася ў прах, які быў бачны паміж костак шкілета. Па левым баку ад шкілета дзедзяная замкнутая труна яго жонкі і маёй бабулі, якая добра захавалася. Імя бабулі было бачна на таблічцы, якая абавіралася аб ніз гэтай дубовай труны. З правага боку было вольнае месца, але я не жадаў далёка заходзіць і таму маленькую труну майго сына я паставіў каля ног яго прадзеда».

У 1930–2002 гг. у доме Кастравіцкіх знаходзілася Касцянёўская школа.

З успамінаў былога дырэктара школы Родзевіч Соф'і Андрэеўны: «Да верасня 1939 г. тут была польская школа, пазней – руская. Дырэктарам школы ў 1939 г. быў Маггер Люцыян Аляксандравіч. У гады вайны школа была зачыненая, аднавіла сваю працу толькі ў 1945 г. Дырэктарам школы ў

пасляваенныя гады была Каскевіч, пазней — Эсфіра Аляксандраўна Болтач».

— У час існавання школы, — успамінае настаўніца біялогіі Шостак Ганна Міхайлаўна, — у парку можна было праводзіць экскурсіі і ўрокі біялогіі. Тут багаты і разнастайны раслінны свет, шмат першацветаў. А нарцысы растуць па ўсім парку. Многа птушак. А ў той год, калі закрывалі нашу школу, гракі чамусьці не прыляцелі. Мо, адчувалі, што дрэвы старыя і віць гнёзды на іх небяспечна. З тых пор і не гняздуюцца тут.

Да гэтага часу засталіся 5 злучаных паміж сабой каналамі сажалак, у якіх гаспадары маёнтка займаліся вырошчваннем экзатычных відаў рыб, у тым ліку і стронгі. Сажалкі напаўняюцца вадой з крыніц, побач працякае рэчка Касцянеўка.

У 2011 годзе я разам сынам, тады яшчэ студэнтам, уважліва вывучаў дом у Касцяневе і, канешне ж, не мог не звярнуць увагі на вялікія падзямеллі пад домам. Чамусьці, закінутая сядзіба пашырала вакол сябе невытлумачальную трывогу і неспакой, як быццам не хацела пускаць мяне ў свае муры і заклікала з'ехаць. Потым я больш нідзе і ніколі не меў такога адчування...

МАЁНТАК ПАПЕРНЯ

Вядома, што рэчка Ваверка цякла з малога возера, якое знаходзілася каля вёскі Навасады і ўпадала ў Лебяду насупраць Бешанкаў. Перад Лебядой раней мелася вялікая грэбля, якая стварала вялікі стаў. У гэтым месцы здаўна

знаходзіўся маёнтак Малая Ваверка, якім у XVIII ст. валодалі князі Вішнявецкія. Інвентар Дзітвянскага ключа, да якога належала Малая Ваверка, напісаны ў 1653 г., паведамляе: *«Пад тым фальваркам вялікі стаў, на якім паперня і млын, выплачана за іх паўтараста злотых»*. Праз нейкі час ад гэтай паперні атрымаў назву двор і вёска Паперня.

У сярэдзіне XVIII ст. князь Крыштаф Вішнявецкі (1635–1686), будучы Падляскі, Брацлаўскі і Белзскі ваявода, заклаў маёнтак Паперня Яну Кастравіцкаму, Мсціслаўскаму скарбніку. У 1668 г. сыны Яна Кастравіцкага Габрыэль і Самуэль выкупілі княскія землі. Такім чынам Паперня ад князёў Вішнявецкіх перайшла да Кастравіцкіх герба Байбуза.

Ад Навагрудскага стольніка Самуэля Кастравіцкага, Паперня перайшла яго сыну Вацлаву Кастравіцкаму, а затым унуку, гродскаму пісару а потым лідскаму лоўчаму Самуэлю Кастравіцкаму, жанатаму з Барбарай Сяклюдцай. У ваверскім касцёле захаваўся абраз Маці Божай з дзіцём, падораны Самуэлем і Барбарай. На срэбнай сукенцы — родавыя гербы Кастравіцкіх «Байбуза» і Сяклюдцаў «Кушаба». Барбару Сяклюдцакую пахавалі ў віленскім касцёле Святога Духа, дзе можна знайсці мемарыяльную табліцу, якую ўсталяваў яе сын ад першага шлюбу Канстанты Рыла.

Пасля Самуэля Кастравіцкага Паперня належала яго сыну Ігнату, каралеўскаму генерал-ад'ютанту, удзельніку кампаніі Напалеона.

Наступным уладальнікам Паперні быў сын Ігната Самуэль Кастравіцкі. Ён атрымаў у пасаг за жонку Залескую з Валыні статак чыстакроўных арабскіх коней, для якіх пабудаваў у Паперні цікавы будынак стайні, аздоблены порцікам на калонах, архітэктурна стайня гарманіравала з жылым домам.

Праз нейкі час у Паперні жывіў сын Самуэля Люцыян Кастравіцкі. Каля 1860 г. ён прадаў Паперню Слізням. У акце продажу маёнтка было запісана, што ў выпадку, калі Слізні

ў сваю чаргу вырашаць прадаць гэтую маёмасць, дык Ка-
стравіцкія будуць мець прывыртэтнае права выкупіць Па-
перню (1000 га раллі і лясоў) за тыя ж грошы, за якія яны
яе прадалі – за 200 000 рублёў золатам. Гэта ўмова павін-
на была быць дзейнай на працягу 100 гадоў пасля прода-
жу маёнтка.

Новы ўладальнік маёнтка цешыўся ім не доўга.
За падтрымку паўстання 1863 г. Слізня прымусілі прадаць
Паперню расійцам Петуховым. У 1910-х гг. уладальнік
Паперні каледжскі дарадца Аляксандр Віктаравіч Петухоў
працаваў членам Віленскага акруговага суда (на вызных
сесіях бываў і старшынём суда) і жыў у Вільні па адрасе:
вуліца Манастырская, свой дом №15. Але яго жонка, хоць
і была запісана па віленскім адрасе, насамрэч жыла ў
сваім маёнтку, бо ў той час Кацярына Пятроўна Петухова
ўваходзіла ў папярочны савет Лідскай вучэбнай да-
чыны гімназіі. Верагодна, у гэтай гімназіі вучылася дачка
Петуховых.

Той жа сусед Паперні Андрэй Брахоцкі пісаў: *«Паперня
перайшла ў рускія рукі і... там гаспадарыла пані Петухова,
яе дзейнасць у асноўным, палягала ў спусташэнні і прода-
жы маёнтка па кавалках».*

На пачатку Першай сусветнай вайны Петуховы прадалі
маёмасць нейкаму Клімовічу. Для абедзвюх гэтых сям'яў
маёнтак быў толькі крыніцай хуткіх даходаў і таму пры іх
гаспадаранні палац ператварыўся ў руіны, а каштоўны
парк быў выцераблены і прададзены на драўніну. У 1913 г.
ад парку засталіся рэшткі маладых дрэў, а жылой застава-
лася толькі малая частка палаца. Ян Люцыян Каствавіцкі
наведаў Паперню ў 1913 г., але тагачасная ўладальніца
маёнтка Петухова пусціла яго толькі ў салон і не дазволіла
агледзець цалкам спустошаны палац.

Вядома, што да зруйнавання палац меў форму праста-
кутніка, у цэнтральнай частцы ён быў двухпавярховы, а па
краях аднапавярховы. Да цэнтральнай, двухпавярховай

Сядзібны дом у Паперні з боку сада, 1958 год

часткі, прылягаў порцік на чатырох іанічных калонах. На трыкутным шчыце порціка, сярод упрыгожання з тынкоўкі ў выглядзе расліннага арнаменту, вылучаўся герб Байбуза. Акрамя гэтага, шчыт порціка ўпрыгожвалі дзве каменныя вазы, устаноўленыя сувосева з крайнімі калонамі. Над галоўнымі ўваходнымі дзвярыма быў невялікі балкон. Палац меў вялікія прастакутныя вокны, упрыгожаныя аблямаваннем і трыкутнымі вальмамі. З боку парку, сіметрычна ўваходнаму порціку, меўся рызаліт з тэрасай.

За ўваходнымі дзвярыма ў палац знаходзіўся хол-салон з падлогай з керамічнай кафлі. З салона ўлева і ўправа багата дэкараваныя дзверы вялі ў жылыя пакоі з ляпнінай на столі і падлогамі з каштоўнага дрэва. Чвэрць салона месцілася ў рызаліце і была аддзелена ад астатняга хола двума іанічнымі калонамі. Сцены салона ўнізе былі пакрыты драўлянымі панелямі, вышэй панелей мелася ўпрыгожванне з стукі (штучнага мармуру). Шырокі

фрыз абягаў салон каля столі, падзеленай на кесоны. Вельмі цікава выглядалі дзве круглыя печкі з ліловай кафлі, увенчаныя шырокімі белымі вазамі, падобнымі на тыя, якія стаялі на порціку. З салона праз зашклёныя дзверы можна было выйсці на тэрасу, за якой рос прыгожы парк. Заўважу, што падобныя будынкi ў стылю класіцызма з'явіліся ў Беларусі дзякуючы італьянскаму архітэктару Карла Спампані (каля 1750 — 1783 гг.). І насамарэч, сын апошняга ўладальніка маёнтка Ішчална Караль Лясковіч пісаў, што жылы дом у Ішчалне праектаваў той самы архітэктар, які праектаваў і будаваў палац у Паперні, *«падобна, гэта быў італьянец, прозвішча яго страчана»*. Верагодным фундатарам палаца быў Ігнат Кастравіцкі.

Парк у лепшыя гады займаў некалькі дзесяткаў гектараў і, падобна, быў цалкам агароджаны плотам з ажурнай цэгля з высокімі, мураванымі і атынкаванымі слупамі. Да ўязной брамы вяла алея са старых клёнаў. Перад палацам — паміж брамай і стайняй — меўся вялікі, на некалькі гектараў, траўнік, які паступова паніжаўся да вялікага става (30—40 га). Паміж палацам і ставам раслі бярозы, яны не перашкаджалі бачыць з палаца супрацьлеглы бераг става і лес за ім. Над ставам стаяў дастаткова вялікі мураваны млын. На гэтым месцы калісьці была фабрыка паперы, ад якой і атрымала назву мясцовасць.

У 1920-я гг. архіўныя дакументы з маёнтка Паперня тагачасныя гаспадары прадалі лепшаму гісторыку Лідчыны XX ст. Міхалу Шымялевічу і, у тым ліку і дзякуючы гэтаму чалавеку, мы ведаем гісторыю Касцяняёва і Паперні.

ВЯЛІКАЕ МАЖЭЙКАВА

Пра раннюю гісторыю яшчэ адзінага Мажэйкава я пісаў у сваіх ранейшых кнігах¹.

Ёсць звесткі, што на пачатку XVI ст. сядзіба, якая аб'ядноўвала Вялікае і Малое Мажэйкава, належала Міхалу Гагіну, мазырскаму намесніку, які прыняў удзел у здрадзе Міхала Глінскага. Таму кароль Жыгімонт Стары перадаў маёмасць Мажэйкава і Дзікушкі Івану Тышкевічу. Наданне Тышкевічу маёмасці ў Жалудоцкім павеце было кампенсацыяй за знішчаную Глінскім і страчаную з-за Масквы маёмасць у Кіеўскім павеце.

Унучка Івана Тышкевіча — Аляксандра (†1593 г.) выйшла замуж за Аляксандра Хадкевіча (†1578 г.) — старасту гарадзенскага, і такім чынам сядзіба перайшла да Хадкевічаў.

Вялікі літоўскі гетман Караль Хадкевіч (1560–1621), палкаводзец у войнах з Масквой і Турцыяй, пераможца ў бітве са шведамі пад Кірхольмам, які загінуў пад Хацінам, меў Вялікае Мажэйкава як адну са сваіх рэзідэнцый.

¹ Лаўрэш Л. Л. Маламажэйкаўская царква: гістарычны нарыс. Гродна, 2017; Лаўрэш Леанід. Там дзе з Богам гавораць... Гісторыя цэркваў на Лідчыне. Полацк, 2026.

Восенню 1659 г. Вялікае Мажэйкава было цалкам знішчана рускім войскам князя Хаванскага. Нейкі час маёнтак належаў князям Вішнявецкім, але 12 студзеня 1665 г. князь Дзмітрый Юры Карыбут Вішнявецкі, бэлзскі ваявода, прадаў за 210 000 злотых Мажэйкава, Лебяду, Сурмілішкі і іншыя фальваркі ў Лідскім павеце панам Аляксандру і Тэадоры (з Сапегаў) Нарушэвічам. Гэтак маёнтак перайшоў да Нарушэвічаў. Каля 1666 г. падканцлер Вялікага Княства Літоўскага Аляксандр Кшыштаф Нарушэвіч (†1668 г.) перапісаў Вялікае Мажэйкава разам з Дзікушкамі і Лябёдкай сваёй жонцы Тэадоры Аляксандры з Сапегаў. Іх дачка Мар'яна Тэкля (1662–1725) у 1710 г. выйшла замуж за абознага Вялікага Княства Літоўскага Ежы Караля Хадкевіча (1646–1691), сужэнцы мелі сына Яна Караля Хадкевіча (1686–1712). У 1725 г. маёнтак у спадчыну атрымлівае ўнук Мар'яны Тэклі, берасцейскі ваявода Адам Тадэвуш Хадкевіч (1711–1745), які быў жанаты з Евай Разаліяй (1715–1769). Вялікае Мажэйкава зноў вяртаецца да Хадкевічаў.

Ці доўга маёнтак належаў Хадкевічам, невядома, але ўжо сын Адама і Разаліі — Ян Мікалай Хадкевіч (1738–1781) — жыў у Турцы на Наваградчыне. Ян Мікалай Хадкевіч стаў уладальнікам Мажэйкава ў 1774 г. пасля смерці другога мужа Разаліі Евы, земскага падскарбія Якуба Гутэн-Чапскага. У 1781 г. удава Яна Мікалая Хадкевіча Людвіка Марыя Жавуская пачала па частках распрадаваць свае землі. На пачатку яе гаспадарання на захадзе мяжа маёмасці Хадкевічаў праходзіла ў 2 км ад маёнтка Ішчална, а на ўсходзе пачыналася недалёка ад Ліды. Галоўнай сядзібай гэтых уладанняў з'яўлялася Вялікае Мажэйкава. Маёнтак быў вельмі стары, бо нават шырокі, высаджаны двума радамі бяроз так званы тракт Баторыя (тагачасная дарога Ліда — Гародня) абмінаў яго вакол, каб потым вярнуцца да першапачатковага кірунку.

Да нашага часу захаваліся рэшткі галоўнай брамы падворка. Мясцовае паданне цвердзіць, што каменныя ядры,

якія былі ўмураваны ў агароджу двара, з'яўляліся ваеннымі трафеемі гетмана Караля Хадкевіча, здабытымі падчас войнаў. Перад брамай, на абодва бакі тракту, раней меліся два ставы, якія, паводле легенды, капалі дзве тысячы татараў ці туркаў, узятыя ў палон гетманам.

Апошняя адбудова сядзібы ў стылі класіцызму пачалася на пачатку XVIII ст. пры Адаме Тадэвушу Хадкевічу. Комплекс аб'ядноўваў сядзібны дом, ад пачатку з трох бакоў акружаны пладовымі садамі, вялікі парк, мураваную агароджу, афіцыну для гасцей і гаспадарчыя пабудовы: сабакарню, лядоўню, дзве афіцыны – левую і правую, ляпус, вялікі склад, альтанку, капліцу, фантан, млын, дзве сажалкі (у 1890 г. побач з сядзібай з'явілася вінакурня).

З інвентара маёнтка Вялікае Мажэйкава 1793 г. даведваемся, што: *«На ўездзе на дзядзінец – брама на мураваных слупах з падвойнымі варотамі з габляванай дошкі, ўверсе са штыкетам, на завесах і круках жалезны... дзядзінец агароджаны штыкетам на атынкаваным падмурку з слупамі з цэглы, слупы пакрыты дахоўкай і з каменнымі шарамі ўверсе – такія ж слупы стаяць ад адной да другой афіцыны»*. Далей інвентар апісвае сядзібны дом, яго ўладкаванне і мэблю, капліцу, фальваркі маёнтка, млыны і корчмы.

У інвентары 1802 г. чытаем: *«Палац стаіць фронтам уздоўж вуліцы, праз лес ад яго праходзіць Віленскі тракт. Паміж калонаў стаіць уязная брама ў драўляных кратах, на жалезных завесах і гаках. Палац і афіцыны агароджаны плотам з мураванымі калонамі. Уваход у палац праз ганак з чатырма калонамі, дзверы ў прысенне падвойныя, фасаваныя, на шрубках, замок з антабам і жалезным запорам...»*.

Далей, як і ў папярэднім інвентары, ідзе апісанне сядзібнага дома (палаца), афіцын, капліцы, будынка садоўніка, саду. Сядзібны дом Вялікага Мажэйкава быў будынкам прастакутнай формы на высокім падмурку з высокім ламавым гонтавым дахам. Гэты мураваны атынкаваны двухпавярховы жылы дом з калонамі ствараў уражанне чагосьці

сярэдняга паміж вялікім шляхецкім дваром і палацам. Насупраць палаца меўся вялікі, роўны майдан без ніякіх упрыгожванняў, які выдатна падыходзіў для вучэнняў кавалерыйскай харугвы. На абодвух баках майдана стаялі дзве доўгія афіцыны (знешне падобныя на сядзібны дом) з лістоўніцы з падвойным дахам. У сярэдзіне кожнай з іх меліся стайні да 20 коней, а па тарцах па дзве двухпакаёвыя афіцэрскія кватэры. Пасля Першай сусветнай вайны засталася толькі адна з афіцын, бо палац і другая афіцына ў 1915 г. былі спалены казакамі. Таксама засталася ўзвышша ад ранейшага пад'езда пад дах ганка, які ляжаў на мураваных і атынкаваных калонах.

За палацам знаходзіўся 10-гектарны парк, які складаўся з некалькіх участкаў, альтанак і пастрыжаных алей агульнай даўжынёй каля 2 км. Алеі былі пасаджаны такім чынам, каб вярхі грабаў і ліп стваралі закрытае скляпенне. Андрэй Брахоцкі, сусед з Малога Мажэйкава, пісаў: «За палацам меўся вялікі парк з кіламетрамі алей, пасаджаных такім чынам, што іх верхнія галіны сыходзіліся і рабілі над алеяй скляпенне. Быў гэта малы Шэрбур¹, але мажэйкаўскія алеі былі нават прыгажэйшымі за Шэрбурскія».

У парку меўся вялікі і дасканалы разарый, а ў канцы парку стаяла вялікая мураваная грэка-каталіцкая капліца, пабудаваная Евай Разаліяй каля 1769 г. і перабудаваная як рымска-каталіцкая на пачатку XX ст. па праекту архітэктара Станіслава Раствароўскага. У Кракаве, у архіве Хадкевічаў, у інвентары маёнтка Вялікае Мажэйкава ад 1793 г. захавалася апісанне гэтай грэка-каталіцкай капліцы са спісам начыння капліцы: «Капліца ў канцы парку, насупраць

¹ Парк знаходзіцца ў самым цэнтры горада Шэрбур. Гэта адзін з грамадскіх паркаў, пабудаваны ў 1885 г. па плане біёлага Эмануэля Лье. Батанічны сад XIX ст. займае каля гектара французскай зямлі. Ён зачароўвае разнастайнасцю і арыгінальным спалучэннем экзатычных раслін.

Маёнтак Вялікае Мажэйкава, Напалеон Орда

палаца, мураваная з цэгля і атынкаваная, пад гонтавым дахам, з фацыятай. Уваход праз падвойныя дзверы на за-
весах і з клямкай жалезнымі, з унутраным жалезным зам-
ком. Столь з дошак, падлога з цэгля, шэсць вокнаў у драў-
ляных рамах».

Усе гаспадары маёнтка былі аматарамі палявання, і да
нашых часоў захаваліся мураваная сабакарня, сабакарня і
сядзібная лядоўня, якія знаходзяцца ў паўночным баку
сядзібнага саду, што мяжуе з сучаснай вуліцаю Леніна. Над
дзвярамі лядоўні захавалася дата «1790». Усе гістарычныя
каштоўнасці Вялікага Мажэйкава з піетэтам і найвялікшай
стараннасцю ўтрымліваліся да 1939 г. апошнімі ўладальні-
камі Верашчакамі.

...Але вернемся да ўладальнікаў маёнтка.

Род Хадкевічаў згас у дваццатых гадах XIX ст., і стара-
даўняя латыфундыя перайшла да графаў Грабоўскіх.
У 1833 г. Вялікае Мажэйкава было прададзенае графу Ка-

ралю Рафалу Грабоўскаму, пружанскаму падкамораму, жанатаму з Цяльшэўскай. Ён быў сынам Стэфана Грабоўскага, генерала літоўскіх войскаў і прыяцеля Караля Прозара. Стэфана Грабоўскага не трэба блытаць з іншым генералам Грабоўскім, першым мужам марганатычнай жонкі караля Станіслава Аўгуста – Альжбеты з Шыдлоўскіх.

Караль Рафаіл Грабоўскі (23.01.1778–29.11.1857) гербу Окша, падкаморы Пружанскага павета і ўладальнік велізарнага маёнтка Вялікае Мажэйкава, пахаваны каля касцёла ў Ішчалне. У свой час ён пабудаваў уніяцкую Праабражэнскую мураваную царкву ў вёсцы Дзікушкі, якая была асвечана ў 1840 г. як праваслаўная і стаіць да нашага часу.

Рафал Грабоўскі меў сына і 4 дачок, а менавіта:

1. Францішку Верашчаку;
2. Тэадозію Аскерка;
3. Марыю Скарбак-Важынскую (памерла ў XIX ст., пакінула аднаго сына і тры дачкі, яе патомства сышло з гэтага свету бяздзетным);
4. Канстанцыю Скірмунт, памерла бяздзетнай у 1916 г.;
5. Станіслава Грабоўскага.

Адзіны сын Станіслаў Грабоўскі ніколі не быў жанаты і пасля смерці бацькі доўгія гады гаспадарыў у Вялікім Мажэйкаве. Прыкладна з 1880 г. ён апекаваўся сваімі сіротамі-пляменніцамі Скарбак-Важынскімі і іх маёнткам Ішчална. Такім чынам, ён практычна валодаў двума маёнткамі.

Уладальнік маёнтка Лаздуны Гіпаліт Корвін-Мілеўскі пісаў пра жонку Караля Рафала Грабоўскага і яго сына: *«Штотыдзень (у Вільні — Л. Л.) прымала, на пачатку без танцаў, а праз два гады з танцамі, пані Грабоўская, удава вельмі заможнага абшарніка з Лідскага павета. Па походжанні — зусім сціплая шляхцянка, яна захавала свае парэфіяльныя манеры, курыла не цыгарэты, а люльку на доўгай трубцы і таму аддавала перавагу менш элегантнаму таварыству, чым тое, якое збіралася ў дамах, якія я наведваў.*

Маці адзінага сына Станіслава, спачатку ўпартага земля-роба, а потым, праз 40 гадоў, упартага парыжаніна, які, старым халасцяком памёр у Парыжы ў канцы Сусветнай вайны, і чатырох дачок – старэйшая ў 1865 г. выйшла за-муж за згаданага вышэй пана Аляксандра Аскерку, а пасля таго, як яго выслалі ў Сібір, суправаджала мужа туды і па-мерла; тры малодшыя – Касыльда (Канстанцыя – Л. Л.), Францішка і Марыя – выйшлі замуж на Сымона Скірмунта, дзядзьку сучаснага пасла ў Лондане, Верашчаку (пляменніка Міцкевічавай Марылі) і Баляслава Важынскага, які таксама быў з Лідскага павета, блізкага сваяка маёй маці». Пра «упартага парыжаніна» Станіслава Грабоўскага я раскажу трохі трохі ніжэй.

На пачатку XX ст. маёнтак Вялікае Мажэйкава меў ка-ля 10 000 гектараў і цягнуўся бесперапынным пасам шы-рынёй ад паловы да двух кіламетраў і даўжынёй каля трыццаці кіламетраў ад лесу і фальварка Жукі пад мяст-эчкам Васілішкі, праз Вялікае Мажэйкава, далей праз шматлікія фальваркі да Шаўдзюноў на беразе Нёмана. Далей землі маёнтка перакрочвалі праз Нёман, і за ра-кой Вялікае Мажэйкава мела яшчэ 200 га лесу – каля ля-соў Яворскай Руды, якая належала маёнтку Жалудок. У Вялікім Мажэйкаве меліся вінакурны завод, два млыны і выдатны лес, які не ведаў сякеры. На добрай зямлі ма-ёнтка аграрная культура стаяла на высокім узроўні. Да Першай сусветнай вайны гаспадарка грунтавалася на вы-рошчванні збожжа, якое па меры абмалоту з аднаго фальварка перавозілася ў наступны, покуль усё збожжа не збіралася ў вялікім збожжавым амбары ў Шаўдзюнах над Нёманам. Узімку ў залежнасці ад ураджаю цесляры будавалі адну, дзве ці тры баркі-віціны і ўвесну па Нё-мане шматвяковым шляхам збожжа везлі ажно да Кара-ляўца (Кёнігсберга), дзе яго заўжды прадаваў адзін і той жа гандлёвы агент Грабоўскага. Пачынаўся абмен тэле-грамамі, агент штодзённа перадаваў кошты на зерне, і

нарэшце з Мажэйкава прыходзіла каманда: «Прадаць!» І тады збожжа прадавалася разам з баркамі. У 1930-я гг. у Шаўдзюнах яшчэ жылі сяляне — патомныя рачнікі, якія шмат разоў вадзілі баркі са збожжам па Нёмане.

Станіслава Грабоўскага сяляне памяталі як добрага пана, але казалі, што ён часцяком упадаў у злосць. Адміністрацыя, эканомы і лясная варта памяталі яго строгім, але справядлівым, а ў дачыненні да непрыстойных ці непаслухмяных — часам нават жорсткім. Ён паважаў добрых гаспадароў і меў два замілаванні: паляванне і лес. Некалькі разоў бывала, што, сам маючы 5 000 га лесу, купляў дровы ў суседзяў, бо шкадаваў свой лес. У выніку яго спадкаемцы атрымалі нецярэблены лес — шмат было дрэваў з дупламі ці нават зусім спаракхнелых. Шмат было соснаў у 5—6 кубаметраў драўніны і вышынёй ствала ў 30 метраў. Мокрыя нізіны параслі елкай, бярозай, алешынай.

У сваім доўгім, размераным жыцці Станіслаў Грабоўскі меў толькі два засмучэнні: першы раз — калі праз ягоныя лясы будавалася шаша Гародня — Ліда і на працягу трох кіламетраў у яго лесе выцерабілі дваццаціметровую прасеку. А другі раз — калі праводзілі чыгунку Ліда — Ваўкавыск і таксама выцялі кавалак лесу. У другі раз эканом маёнтка атрымаў загад прыкласці любыя высілкі, каб чыгуначная станцыя, якая потым атрымала назву Скрыбаўцы, не будавалася на землях маёнтка Вялікае Мажэйкава. І таму станцыя зараз стаіць больш далёка ад маёнтка, чым першапачаткова планавалася.

Сусед з Ішчалны Караль Лясковіч пісаў: « (Станіслаў Грабоўскі) любіў лес і не быў ласы на грошы. Яго лясы былі вялікім рэзервам дасканалага старога дрэва. Купцы лесу — яўрэі з цікаvasцю глядзелі на гэтыя лясы і моцна жадалі, выцерабіўшы іх, напоўніць свае гаманцы. Неаднаразова прыязджалі на перамовы, пасля якіх граф Грабоўскі кожны раз выязджаў з ім аглядаць масівы лесу, і кожны раз спакой

лесу настройваў яго на сузіранне вечнасці, і ён адмаўляўся... Лес, не крануты сякерай, заўсёды аказваў на яго больш моцнае ўздзеянне, чым выгляд грошай. Таму купцы заўсёды адязджалі ні з чым і чарговы раз уздымалася яго слава добрага гаспадара».

Станіслаў Грабоўскі стала гаспадарыў шмат гадоў, але ў 1900 г., выгадаваўшы пляменніц з Ішчалны, выправіўся ў Парыж, дзе яму так спадабалася, што пражыў там да 1905 г. Чым там займаўся — невядома, аднак шмат грошай не выдаткаваў, вось толькі да яго замілаванняў дадалося яшчэ адно — фатаграфія. Вялікая колькасць фотаздымкаў была зроблена ім з сапраўдным артыстызмам. Дахаты Грабоўскі вярнуўся ў 1905 г. і патрапіў якраз на «рэвалюцыю» — як толькі вылез з брычкі, праехаўшы з Ліды трыццаць кіламетраў да маёнтка (чыгункі Ліда — Ваўкавыск яшчэ не было), дык у першы ж дзень натоўпы сялян патрабавалі ад яго «хлеба, солі, зямлі, волі!». Таму граф загадаў замяніць коней і адразу ж выехаў у Ліду, а далей у Парыж. І больш ніколі ў Вялікае Мажэйкава не вяртаўся.

Жывучы ў Парыжы, Станіслаў Грабоўскі ўвёў навіну — кожны год перад Вялікаднем у Мажэйкаве забівалі дваццаць свіней. З іх рабілі «літоўскія вяндрліны», шынкі, сухія каўбасы і некалькі вялікіх кавалкаў найлепшага сала. Усё гэта клалася ў прыгожа зробленыя скрынкі з альховага дрэва і экспрэс-поштай дасылалася Грабоўскаму ў Парыж. З кім усё гэта спажывалася, было невядома, бо сваякі ведалі, што, акрамя мадам Валес, у Парыжы ён ні з кім больш не быў знаёмы.

У Парыжы ён дачакаўся Першай сусветнай вайны і ўдалечыні ад маёнтка, які занялі немцы, з ласкі сваёй былой дамы сэрца жыў вельмі сціпла і памёр у 1917 г. Яго дама сэрца мадам Валес атрымала запіс на 300 000 франкаў, бо Грабоўскі, як педант і аматар парадку ва ўсім, пакінуў у Парыжы тастамент. Сярод ягоных папер у Вільні засталася шмат фотаздымкаў, якія захоўваліся яшчэ ў 1930-я

гг. Па здымках можна было здагадацца, што ў свой час ён таксама вельмі цікавіўся зоркай сцэны Мечыславай Цвіклінскай.

Маёнтак Вялікае Мажэйкава ў часе Першай сусветнай вайны пацярпеў адносна мала. Згарэлі два дальнія фальваркі: Станіславава і Лябёдка. У самым Вялікім Мажэйкаве не знайшлося 100 рублёў, якія патрабавалі казакі за тое, каб яны не спалілі двор. Ніхто з прыслугі не меў грошаў ці не пажадаў адкупіцца, і стары, пабудаваны з лістоўніцы дом, які памятаў яшчэ гетмана Хадкевіча, згарэў. А разам з ім згарэла шмат каштоўных карцін, абразоў, скульптур, вялікая бібліятэка і — што самае дрэннае — большасць так званага Празароўскага архіва, які датычыў паўстання пад кіраўніцтвам Касцюшкі. Пра гэты архіў пісаў гісторык Мар'ян Дубецкі. Нейкая частка архіва знаходзілася ў Вільні, дзе была знішчана падчас Другой сусветнай вайны.

Трэба сказаць яшчэ некалькі слоў пра архіў Вялікага Мажэйкава. У 1840 г. частка дакументаў з архіва ў Хойніках, якім валодаў абозны ВКЛ Караль Прозар, была перададзеная Грабоўскаму для капіявання. У Хойнікі дакументы больш не вярнуліся. Магчыма, таму, што пасля паўстання ў 1864 г., у якім удзельнічалі прадстаўнікі роду Прозараў, засцерагаючыся арыштаў, яны самі пачалі знішчаць паперы свайго архіва і лічылі, што ў Мажэйкаве дакументы будуць у небяспецы. Трэба адзначыць, што недзе з 1910 г. захавальнікам архіваў Вялікага Мажэйкава і Ішчалны працаваў лепшы лідскі гісторык XX ст. Міхал Шымялевіч.

Пасля таго як у 1915 г. прыйшлі немцы, з'явілася магчымасць адбудовы згарэлых фальваркаў, бо прускі маёр, які ад імя акупацыйнай улады гаспадарыў у Мажэйкаве, быў перакананы, што маёнтак стане ягонай уласнасцю, і рабіў усё, што мог, каб аднавіць гаспадарку. Маёр падрыхтаваў матэрыял для адбудовы згарэлага дома і для гэтага

нават аднекуль знайшоў фотаздымкі сядзібы, запусціў вінакурню і прыдбаў сельскагаспадарчыя машыны. Падчас краязнаўчай экспедыцыі летам 1999 г. я з сябрамі бачыў і трымаў у руках фотаздымак сядзібнага дома з агароджай пачатку XX ст., які захоўваўся ў жыхароў Вялікага Мажэйкава. Пэўна, гэта быў адзін з тых здымкаў, якія здабыў нямецкі маёр. На жаль, потым гэты здымак мясцовыя жыхары прадалі нейкаму калекцыянеру.

Сын апошняга гаспадара суседняй Ішчалны пісаў: *«Падчас вайны маёнтка (Ішчална) страціў падрыхтаваны запас будаўнічых матэрыялаў (былі назапашаны, каб пабудаваць новую плябанію, а ў былой плябаніі зрабіць прытулак для старых). У 1915 г. Лідскі павет быў заняты немцамі. У Вялікім Мажэйкаве атабарыўся нямецкі маёр, прадстаўнік Liegenschaft – арганізацыі, якая кіравала кінутымі маёнткамі. Уладальнік Вялікага Мажэйкава да таго часу памёр у Парыжы, і інфармацыя пра гэта была атрымана праз Чырвоны Крыж. Маёр, анемечаны паляк з Познані, прафесійны аграрнік, верыў у нямецкую перамогу і вырашыў зрабіць усе, каб гэта маёмасць у перспектыве стала ягонай. Таму гаспадарыў у гэтым маёнтку як сапраўдны «добры бацька». Сцягнуў сюды з Ішчалны ўсе назапашаныя будаўнічыя матэрыялы і пачаў мадэрнізацыю на заходні капыл. Пабудаваў вялікую мураваную абору і вялізарную стадолу, адрамантаваў усе гаспадарчыя будынкі. Раллю трымаў ва ўзорным стане.*

Дзякуючы яму Вялікае Мажэйкава стала адзіным маёнткам у ваколіцы, які выйграў ад нямецкай акупацыі. Прайграная вайна, вяртанне дахаты і юрыдычнае наданне гэтага маёнтка спадкаемцам было для маёра адной з найвялікшых страт у жыцці».

Пасля смерці графа Станіслава Грабоўскага спадкаемцам застаўся маёнтка Вялікае Мажэйкава ў Лідскім павеце, дамы і пляц у Вільні, нейкія дэпазіты і тастаменты.

У падзеле маёмасці прынялі ўдзел Верашчакі (бо сястра Грабоўскага Францішка выйшла замуж за Стэфана Верашчаку) і Аскеркі (яго сястра Тэадозія з Грабоўскіх была замужам за Аляксандрам Аскеркам). Вырашылі падзяліць маёнтак на 36 частак. 15/36 перайшло да Верашчакаў а 21/36 да нашчадкаў Тэадозіі Аскерка. Гэта частка адышла да яе трох замужніх дачок, якія атрымалі свае часткі ў залежнасці ад колькасці дзяцей. Найбольшай частка, 9/36, дасталася Марыі Мінейка з Аскеркаў, якая мела чацвёрта дзяцей. Зоф'я Раствароўская з Аскеркаў, якая мела дваіх дзяцей, атрымала 7/36, а Аляксандра Ваньковіч, як адзіная дачка Ядвігі Горват з Аскеркаў, успадкавала 5/36 маёмасці. Гэтыя прапорцыі падзелу адносіліся як да нерухомасці, так і да рухомасці, якой дарэчы, было няшмат.

Калі гаспадарка для спадкаемцаў стала супольнай, кіраўніцтва раздзелам маёмасці ў свае рукі ўзялі Францішка Верашчакі і Уладзіслаў Мінейка. Трэба было выселіць адсюль вайскоўцаў і аплаціць немалы падатак за спадкі. Каб паменшыць агульную плошчу і ўнікнуць забірання часткі зямлі для вайсковых асаднікаў, трэба было самім аддаць пэўную частку зямлі на парцэляцыю.

Каб мець жывыя грошы, прадалі частку лесу ў Шаўдзюнах. І тут новыя гаспадары першы раз памыліліся. Справа адбылася падчас нестабільнасці валюты, яшчэ да ўвядзення польскага злотага. Самі пакупнікі прапанавалі заплаціць доларамі, але новыя гаспадары адмовіліся, бо палічылі: калі нам прапануюць долары, дык маюць нейкі інтарэс, і згадзіліся толькі на польскія маркі. Гаспадары ўзялі вялікі задатак, якім адразу заплацілі падатак за спадкі, а праз год, з-за інфляцыі, на астатнія грошы ў марках, узятыя за прыгожыя шматкубовыя сосны, якія былі ўжо падрыхтаваныя да сплаву, можна было купіць толькі пачак запалак.

Вось як на пачатку 1920-х гг. апісваў маёнтак Вялікае Мажэйкава Андрэй Раствароўскі, маці якога, з Аскерак, была сярод спадкаемцаў: *«Улетку выехаў у Вялікае Мажэй-*

кава. Высадзіўся на станцыі Скрыбаўцы... Са станцыі ехаў па рэйках на па-нямецкай коннай вузкакалейцы Скрыбаўцы — Васілішкі на ўласнай ваганетцы, якую цягнуў адзін конь. Дарога не была далёкай, каля трох кіламетраў. Калі пераедзеш чыгунку і выедзеш з лесу, ужо бачна вялікая і моцна засаджаная дрэвамі тэрыторыя маёнтка. Прыгожа пабудаваныя будынкі атачалі падворак, трохі збоку стаялі вінакурня і ферма. З боку падворка мелася характэрная для гэтых ваколіц «сушылка сыроў». І, нарэшце, атачонае ўласным мурам з брамай сядзіба. Адразу за брамай, на невялікім, пэўна, штучна насыпаным гетманам узвышышы стаяў калісьці дом — зараз руіны і ўваход у лёхі. З двух бакоў дома стаялі дзве афіцыны з лістоўніцы, крытыя ламаным гонтавым дахам. Пасярэдзіне абедзвюх былі стайні, а па чатырох кутах — жылыя пакоі. Згодна з мясцовай традыцыяй у афіцынах стаяла «падручная харугва» гетмана. Ад брамы да двара вяла алея чатырохсотгадовых елак, уздоўж афіцын таксама раслі елкі. За домам пачынаўся сад. Былі там шэрагі грабаў трохметровай вышыні, якія змыкаліся ўверсе, лабірынты, альтанкі, а на пустых месцах раслі пладовыя дрэвы. У канцы, каля мура была капліца. Яе рысунак у свой час выканаў мой бацька. Да 1905 г. забаранялася будаваць капліцы і касцёлы. Таму спачатку «будаваліся» руіны, а потым пісалася паданне аб дазvole адбудаваць «руіны». Пры адпаведных стараннях і праз хабар можна было такі дазвол атрымаць....

Збоку, каля муроў стаяў дом адміністратара, там ужо быў тэлефон. Зараз дом займае пастарунак паліцыі. Адно з афіцын займалі «арыстакраты» дваровай службы: пан Якубоўскі, механік, стальмах, садавод. У другой афіцыне на адным канцы — тры пакоі з кухняй займалі Верашчакі, другі — чатыры пакоі з кухняй былі зарэзерваваны для нас, г. зн. для Мінейкаў, Ваньковічаў, Раствароўскіх. Трэбы было аб'ехаць вёскі, разабрацца ў сітуацыі і выбраць аб'ект, які б нам найбольш адпавядаў. Іншыя дзедзічы не мелі такіх

праблем, бо два вялікія аб'екты: Вялікае Мажэйкава і Дзікушкі з прыгожымі мураванымі гаспадарчымі будынкамі — адразу перадаваліся Мінейкам і Верашчакам. Астатнія аб'екты не мелі такой каштоўнасці, бо пераважна не мелі будынкаў...

Мы выбралі Скабейкі, невялікі фальварак, які ляжаў каля лесу і меў такія-сякія будынкі, а таксама некалькі дзясяткаў стагадовых ліп і ясеняў...

Пасля доўгіх карагодаў і «прымерах», бо ніхто не меў гатоўкі для выплаты, а верагодны атрымальнік грошай не жадаў чакаць, падзел быў прыняты і зафіксаваны. Фальваркі Жукі, Лябёдка, Станіславова пайшлі на парцэляцыю... Верашчакі, маючы 15/36 ад спадкаў, атрымалі Вялікае Мажэйкава, Марніцішкі і вялікую плошчу лясоў. Мінейкі за свае 5/36 узялі Раманаўцы і частку Баярскага бору. Раствароўскія з 7/36 атрымалі Скабейкі, большую частку Баярскага бору і частку Вялікага бору — Жукі, Тамашоўцы і Валокі II».

У выніку атрымаўся наступны падзел маёмасці:

Стэфан і Міхал Верашчакі — Вялікае Мажэйкава, 1 600 га.

Марыя Мінейка — Дзікушкі, 1 000 га.

Зоф'я Раствароўская, Скабейкі — 800 га.

Александра Ваньковіч, Раманаўцы — 600 га.

Рэшта, каля 500 га, як супольная маёмасць была ліквідавана.

У 1930-х гг. Вялікае Мажэйкава Верашчакаў мела вытворчасць спірту, тартак, паравы млын і электрычнае асвятленне, электроўня працавала на вадзяным млыне ў Ішчалнянах.

Сусед Караль Лясковіч пісаў: «Апошні ўладальнік Вялікага Мажэйкава сп. Міхал Верашчака па прамой лініі, па мячу быў сваяком Марылі Путрамант з Верашчакаў — вялікага кахання Адама Міцкевіча. Слынным Туганавічы, як

пасаг, перайшлі да ягонай сям'і. Ёх апошняя гаспадыня запісала Туганавічы Віленскаму ўніверсітэту, гэта быў ужо невялікі маёнтак.

Міхал Верашчака вызначаўся спакойным характарам і клопатам аб сваіх працоўных. Быць уладальнікам Вялікага Мажэйкава лічылася вялікім гонарам, бо гэта быў цэнтральны, дзедзічны фальварак і да таго ж ён меў спіртзавод, які даваў добры прыбытак. Не было такога выпадку, каб нехта з рабочых, нанятых Верашчакам, кідаў працу і шукаў іншай пасады. Да таго ж тут мелася добрая апека над пенсіянерамі і члены сям'і працоўных маглі лёгка ўладкавацца на працу на розныя прадпрыемствы ў мястэчку. Кіраўніцтва лясамі і прадпрыемствамі Вялікага Мажэйкава знаходзілася ва ўмелых руках кузэна Верашчакаў Тадэвуша Шыманскага».

Сын гаспадыні Скабеек Андрэй Раствароўскі успамінаў: «Мы яшчэ жылі ўсе разам у Вялікім Мажэйкаве (напачатку 1920-х гг. — Л. Л.), але кожны клапаціўся і, як мог, будаваў сваю сядзібу. Верашчакі казалі, што ўсё добра і гэтак, і калі рэшта сваякоў пакіне афіцыну, дык будзе ажно зашмат пустога месца. Цёця Мінейка лічыла, што часы яшчэ няпэўныя, можа яшчэ адбыцца зямельная рэформа і не варта выдаваць грошы на новыя апартаменты, таму свае грошы патраціла, купіўшы супольна дом у Варшаве на Рынку Старога горада №23. Такія ж думкі мелі і Ваньковічы, яны для пачатку пабудавалі малы домік як для эканомы і толькі праз нейкі час пабудавалі нармальны жылы дом. Мы думалі інакш і жадалі як найхутчэй пабудаваць дом, каб жыць з камфортам. Мама і сястра Ружа загадзя разбілі два сады (Ружа для гэтага нават закончыла курсы ў Варшаве і Кракаве) і пачалі высаджваць дрэвы і кусты, высадзілі фруктовы сад і ружарыюм. Залажылі цяпліцы. Адначасова, з бацькам заняліся пабудовай дома. Тата (Тадэвуш Раствароўскі — вядомы віленскі архітэктар. — Л. Л.) зрабіў праект будоўлі. Будоўля доўжылася адзін год. Але і

праз год маглі жыць толькі ў адным мансардным пакоі, бо дом яшчэ не быў закончаны. Таму ўвесь вольны час я прысвячаў будаўніцтву і хутка разабраўся ва ўсіх таямніцах гэтага рамяства».

Пра былую частку маёнтка Малога Мажэйкава — **Скабейкі** — мы ведаем больш, чым пра іншыя часткі, бо сын уладальніцы Скабеек Андрэй Раствароўскі пакінуў цікавыя ўспаміны.

Ад грамадскай дарогі да новага дома Раствароўскіх у Скабейках вяла свежапасаджаная ліпавая алея. Гэтыя дрэвы Андрэй прывёз з Лідскага лясніцтва, дзе знайшоў іх ужо добра падрошчанымі. Паміж уязной брамай і домам меўся кругавы газон, а дарога была высыпана прасеяным жвірам, які прыемна шапацеў пад коламі аўтамабіля гаспадароў. Другая знешняя алея вяла ад дома на захад у разарый з бетонным басейнам унутры, вада падагравалася і падпампоўвалася адмысловай помпай. Печы ў доме ставіў слынны Беньямін з Жалудка па мянушцы «немка» разам са сваімі сынамі. Адзін з сыноў быў сапраўдным нямым, ён, акрамя печы, рабіў усе мулярскія працы і будаваў падвалы. Грунтовыя воды стаялі высока, і таму нельга было рабіць глыбокіх падвалаў, а трэба было ставіць іх амаль што наверх і абсыпаць зямлёй — на паўтараметровай сцяне скляпенне поўнага профілю ў паўкола. Раствароўскі тлумачыў «немку», што тое, што ён робіць, не будзе трымацца, — трэба зрабіць скляпенне больш адкрытым. Майстар не згаджаўся і будаваў «пад сваю адказнасць». Неяк, на закончанае скляпенне ноччу паліўся лівень, і на ранку тырчалі толькі часовыя драўляныя рамы. «Немка» за пару дзён адбудаваў яшчэ раз. Складзенне высохла, узялося — пачалі вымаць раму, і зноў усё пасыпалася. Толькі тады «немка» пакаяўся. Паднялі сцены на 20 см і зрабілі больш адкрытае скляпенне, прычым частку цэглы зрабілі «на клін». Тады скляпенне вытрывала не толькі зняцце рамы, але і метровы насып зямлі зверху. «Немка» таксама

клаў дахоўку на даху, што з-за ламанага даху, мансардных вокнаў і высунутых ганкаў было складанай працай. Аднак дах не зацякаў і трымаўся добра. Горш было з падваламі пад домам, дзе паказалася вада і, што б гаспадары ні рабілі, не думала сыходзіць. Пасля нарады са спецыялістамі, вырашылі абкапаць дом ровам, зрабіць дрэнаж з фашынаў, а ваду з рова спускаць на луг. Першыя 6 гадоў гэты дрэнаж працаваў добра, падвалы былі сухія, але потым ці дрэва заплыло, ці заваліла стокі, але ў падвалах зноў паказалася вада. Тады, пры дапамозе Андрэя Брахоцкага, суседа з Малога Мажэйкава, які скончыў Варшаўскую палітэхніку па меліярацыі, залажылі надзейны дрэнаж з трубаў, і ён надзейна працаваў да самага канца.

У падвалах былі зроблены зборнікі, з імі не было праблем, і таму клазеты, зліў з кухні і ваннай працавалі добра. Раствароўскі падлічыў расход вады і вырашыў, што бак у 2 м³ будзе дастатковым. Бак зрабілі з ацынкаванай бляхі і павесілі пад столь ван най. У кухні, каля дзвярэй мелася ручная помпа, і кожны дзень з раніцы вартаўнік на працягу паловы гадзіны напаўняў бак з студні, якая з'яўлялася першай пабудовай.

Таксама «немка» пабудоваў адмысловую сцяну паміж кухняй і ваннай. У сцяне мелася сістэма каналаў, па якіх ішло гарачае паветра разам з дымам ад кухоннай пліты і грэла гэтую сцяну. Такім чынам ванная цудоўна абаграва-лася. Падагрэў сцяны на лета замыкаўся цэлай сістэмай засавак, і тады дым з кухоннай пліты ішоў адразу ў комін. Пакоі ў доме былі вялікія і высокія, па старой традыцыі, — 3,1 м. Вокны таксама вялікія. Толькі самыя вялікія пакоі мелі асобныя печы, меншыя мелі адну печ на два пакоі. У доме заўсёды было цёпла, і нават у самыя моцныя маразы печы паліліся «на змену», праз дзень. Палілі, зразуме-ла, дрывамі. Пераважна гэта былі вярхі дрэў ці апалыя галіны з эксплуатаваных лясоў. Для гэта дрэва завозілася пад канец зімы, ставіліся двое работнікаў, якія пілавалі,

секлі і ставілі адну ці дзве горкі дроў — як стагі сена. Дровы сохлі ўсё лета і ўзімку гарэлі, як салома.

Аднапавярховы драўляны і атынкаваны дом Раствароўскага быў не вельмі вялікі, але вельмі прыгожы. Дом меў падоўжаную форму і два ўваходы на тарцах. Галоўны, парадны, выходзіў на цэнтральную алею, другі — у бок гаспадарчых пабудов. Гмах стаяў на ўзгорку і быў бачны здалёку, быў прыгожа аздоблены і пафарбаваны, што ў асяроддзі кветак і дрэў глядзеўся, як казачны, але ўнутры выглядаў сціпла. У 1942 г. яго спалілі партызаны.

У 1926 г. глава сям'і, архітэктар Тадэвуш Раствароўскі купіў дом у Вільні, і сям'я жыла на два дамы. Андрэй Раствароўскі ўспамінаў: «...Вільня з'яўлялася самым танным горадам у Польшчы. Трэба было моцна паднапяцца, каб за вечар патраціць 100 злотых. Якраз з'явіліся першыя таксі, але яны не мелі каго вазіць. Большасць людзей жыло недалёка, і іх не трэба было вазіць. У горшым выпадку бралі дрожкі, якія каштавалі 50 грошаў ці меней. ... Сядячы на дрожкі, можна было сказаць: „Да пана Ваньковіча“. Недалёка ад нашага дома была стаянка дрожкаў. На ранку за 20 грошаў можна было даехаць куды хочаш, бо было важна, каб першы кліент быў мужчынам — тады дзень будзе добры. Колы былі на „балонах“, і таму было прыемна ехаць па бруку. Першы асфальт з'явіўся за пару гадоў перад Другой сусветнай вайной. А як умела рамізнiк укладваў на мікраскапічныя козлы шмат валізак і іншы багаж, і пасля гэтага, добра апрануты, па-беларуску панукаў тоўстага, як мяч коніка».

У былой частцы Вялікага Мажэйкава — старажытным фальварку **Раманаўцы** — пасля пабудовы там жылога дома час ад часу жылі Ваньковічы. Аднак яны тут былі гасцямі, бо жылі больш у Варшаве ці ў маёнтку Горышкі ў Пазнанскім ваяводстве ў бацькі спадарыні Ваньковіч Горвата. Муж гаспадыні маёнтка Аляксандры Ваньковіч Станіслаў

Ваньковіч з'яўляўся сенатарам Рэчы Паспалітай і сакратаром Крэсовага Звязу землеўладальнікаў, працаваў у Варшаве і Вільні. Ваньковічы мелі 2 сыноў: старэйшага Караля (памёр да 1939 г.) і малодшага, які пасля вайны выехаў у США, там памяняў прозвішча на Толбат і парваў усе кантакты са сваякамі. Аляксандра і Станіслаў Ваньковічы былі забіты немцамі падчас акупацыі. У апошнія гады перад Другой сусветнай вайной Раманаўцы арандаваў інжынер Ян Трацяк.

Маёнткам **Дзікушкі** пасля заканчэння вышэйшай школы сельскай гаспадаркі ў Варшаве валодаў інжынер Аляксандр Мінейка. Мінейку і Яна Трацяка суседзі лічылі настаянікамі і дарадцамі ў сельскай справе. Мінейка жыў у малым дамку з некалькіх пакояў, а вялікі, мураваны і прыгожы дом пабудаваў перад самым 1939 г. Менавіта парэшткі гэтага гмаху і выклікаюць зараз вялікую цікаўнасць сучаснікаў.

Сядзібны дом Мінейкі быў пабудаваны ў стылі неакласіцызму і, нягледзячы на сучасны разбураны стан, усё яшчэ здзіўляе размахам і элементамі вонкавага дэkorу. Часцей за ўсё на фотаздымках у інтэрнэце можна ўбачыць балкон на пяці невялікіх калонах, а таксама парадны ўваход. Пасля Другой сусветнай вайны ў доме Мінейкі арганізавалі саўгасную кантору, потым вясковы клуб, а з нейкага моманту проста закінулі.

Пра апошняга гаспадара Дзікушак інжынера-аграрніка Аляксандра Мінейку вядома наступнае. Ён кіраваў маёнткам сваёй маці Дзікушкі (каля 1000 га). Быў узнагароджаны Крыжам Валейных і ў 1920 г. атрымаў чын падафіцэра польскай арміі, Перад Другой сусветнай вайной быў сябрам управы малочнага кааператыва ў Дзікушках і чынным сябрам Кола гадоўцаў коней. Суседзі пісалі пра яго як пра выбітнага аграрніка, які ў Дзікушках паставіў сельскую гаспадарку на самы высокі ўзровень. У 1939 г. афіцэр пара-

шутнай брыгады Аляксандр Мінейка выехаў у Англію і, адваяваўшы ўсю вайну, застаўся там у эміграцыі. Парэшткі дома, які пабудаваў гэты чалавек, любяць фатаграфавачь турысты.

Андрэй Раствароўскі, які жыў у суседніх Скабейках, пісаў пра цікавыя падзеі 1925 г. у Дзікушкай царкве: *«Цікавым выпадкам была гісторыя з царквой у Дзікушках. Гэта царква пабудавана ў раманскім стылі без аніякіх цыбулінаў і купалоў у 1835–1840 гг. і была з уніі пераведзена ў праваслаўе. Пры царкве мелася добрая плябанія і ладны кавалак поля, а таксама фруктовы сад. Праваслаўным пробашчам быў тут вельмі цікавы тып – аматар гарэлкі. Не ведаю, па чыёй ініцыятыве, <...> раптам у нейкі дзень пробашч і ўся парафія перайшлі ва „ўніяты“. Былі нейкія святы і набажэнства, ніхто не пратэставаў. Адна-часова старая абарончага тыпу царква ў Скрыбаўцах была пераведзена ў каталіцкі касцёл, утворана новая парафія і паселены каталіцкі пробашч. Змены ў Дзікушках людзям нават падабаліся, яны казалі, што зараз разам будзем святкаваць святы – праваслаўныя святы спазняліся на 13 дзён»*. Гісторыю пра неаунію ў Дзікушках я падрабязна прааналізаваў у адной са сваіх кніг¹.

¹ Лаўрэш Леанід. Там дзе з Богам гавораць... Гісторыя цэркваў на Лідчыне. Полацк, 2026.

МАЛОЕ МАЖЭЙКАВА

Гэтае мястэчка мае агульную з Вялікім Мажэйкавам старажытную гісторыю. У XIX ст. Малое Мажэйкава належала Ромерам. Каля 1868 г. дачка гаспадароў Эмілія Ромер выйшла замуж за Рамуальда Кастравіцкага і атрымала маёнтак у пасаг. Дачка Эміліі і Рамуальда Кастравіцкіх Казіміра як пасаг унесла Малое Мажэйкава свайму мужу Аляксандру Брахоцкаму герба Праўдзіц, пасля чаго Брахоцкія валодалі гэтай маёмасцю да 1939 г.

Род Брахоцкіх паходзіў з Плоцкага павета. Пасля ўпадку Барскай канфедэрацыі лёс закінуў гэту сям'ю ў Беларусь, бо вынікам іх удзелу ў канфедэрацыі была канфіскацыя маёмасці. У Беларусі, Брахоцкія за гатоўку, якую прывезлі з сабой, купілі некалькі маёнткаў і, дзякуючы карысным жаніцтвам, паступова зноў дайшлі да заможнага стану.

У XIX ст. самым выбітным з Брахоцкіх быў палкоўнік Валенты. У маладым ўзросце ён збег да легіёнаў Дамброўскага, яго згадвае Міцкевіч у «Пане Тадэвушы». Ён браў удзел ва ўсіх кампаніях Напалеона, у тым ліку і ў вайне 1812 г. Узнагароджаны залатым крыжам «Virtuti Militari», пасля войнаў асеў у Дзісенскім павеце. Паўстанне 1831 г. зрабіла Валенты Брахоцкага вайсковым начальнікам гэтага павета. Нарэшце, з корпусам Гелгуда ён

перайшоў прускую мяжу і жыў у эміграцыі, памёр у Каралеўцы ў 1856 г.

Яго брат Рох меў трох сыноў: Уладзіслава, Антона і Аляксандра і быў уладальнікам маёнтка Гаўя з фальваркам Моруна. Гаўя дасталася старэйшаму сыну Уладзіславу, а Моруна — Антону. Уладзіслаў браў чынны ўдзел у паўстанні 1831 г. — у бітве пад Грохаўскай Альшынкай пад ім забіла каня. Пасля паўстання атрымаў вырак аб канфіскацыі Гаўі, але яго ўратаваў узрост. Меў тады 19 гадоў, а законы для няпоўнагадовых тады былі значна больш памяркоўнымі. Гаўя была вялікай рэзідэнцыяй, мела млын на рацэ з гэтай жа назвай, вялікі жылы дом у парку, у доме была аранжарэя з слаўнай у ваколіцах вінаграрняй. Аднак удзел у паўстанні 1863 г. справакаваў прымусовы продаж гэтага маёнтка. Набыў яго генерал Сахараў, ён выцяў лясы, знішчыў парк і гаспадарку, а зямлю часткова прадаў.

У часы паміж паўстаннямі Уладзіслаў жыў у Гаўі, з'яўляўся чынным сябрам Археалагічнай камісіі ў Вільні, з 1858 г. быў апошнім абраным маршалкам шляхты ў Наваградскім павеце і праславіўся тым, што скасаваў усе шынкі на тэрыторыі маёнтка. Ён падтрымліваў грамадзянскую бібліятэку ў Наваградку і да моманту яе закрыцця Мураўёвым з'яўляўся яе ганаровым куратарам і дабрачынцам. За ўдзел у паўстанні 1863 г. Уладзіслаў Брахоцкі быў адміністрацыйна сасланы ў Перм. У 1874 г. дамогся дазволу жыць у Вераскаве Наваградскага павета — маёмасці яго жонкі Гелены з Дубоўскіх.

Родны брат Уладзіслава Антон, уладальнік Моруна, таксама з'яўляўся апошнім выбраным маршалкам шляхты Ашмянскага павета. І таксама быў дэпартаваны пасля паўстання 1863 г. ва Уфімскую губерню, але Моруна не было канфіскавана. Невядома, чаму так адбылося, бо была гэта вялікая гаспадарка, якая перад выбухам Другой сусветнай вайны мела каля 3 000 гектараў.

А трэці брат Аляксандр, уладальнік Малога Мажэйкава, у паўстанні ўдзелу не браў, бо быў моцна хворы і памёр праз некалькі гадоў пасля яго. Пасля яго застаўся адзіны сын Уладзіслаў Брахоцкі (1857–1932).

На пачатку XX ст. да Малога Мажэйкава належалі вёскі Скрыбаўцы, Шпількі, Гасцілаўцы і Бешанкі. Агульная плошча маёнтка складала 3500 га, але да 1914 г. яна зменшылася да 1 500 га. Сядзіба маёнтка знаходзіцца на ўсходняй ускраіне вёскі і напрыканцы XVIII ст. і ў пачатку XIX ст. Ромеры пабудавалі тут вялікі мураваны двор. Аляксандр Брахоцкі прадоўжыў будоўлю, і канчатковы выгляд сядзіба набыла ў 1908–1910 гг. — дом замест гонты быў накрыты бляхай, зроблена ўнутраная перабудова. У левай палове змяшчаўся вялікі хол, сцены ўпрыгожвалі аленевыя рогі і ваўчыныя галовы. У правай палове — чатыры пакоі, большы з якіх — сталовая.

Сядзібны комплекс складаўся з трох зонаў: цэнтральнай — жылой, заходняй — гаспадарчай і ўсходняй — паркавай. Сядзібны дом — мураваны, прастанутны, аднапавярховы будынак з двухсхільным дахам. Цэнтральная частка з мансардавым паверхам і чатырохкалонным дарычным порцікам. У гаспадарчай зоне таксама знаходзяцца дзве атынкаваныя пабудовы: маслабойня і стайня (ці вазоўня) — у класічным стылі, ад пачатку крытыя гонтам. Сядзібны парк займаў плошчу ў 6 га, некалькі ліпавых алей разбівалі парк на сектары. Дрэвы высаджаныя так, што галіны на вышыні 2,5 м скіраваныя да сярэдзіны дарожак і стваралі гатычныя тунэлі. Парк злучаўся з садамі, якія раслі з тыльнага боку панскага дома.

Вядома, што Уладзіслаў Брахоцкі закончыў гімназію ў Рызе, вышэйшую адукацыю атрымаў у Пулавах — вывучаў аграномію. З першай жонкай Зоф'яй (з графаў Махаў) меў шасцёра дзяцей. С другой жонкай Кацярынай з Балінскіх (памерла ў 1929 г.) дзяцей не было. Брахоцкі стала прымаў удзел у грамадскіх справах, як, напрыклад, у пабудове

тэатра ў Вільні. Але ў некаторых грамадскіх справах свайго часу ўдзельнічаць прыходзілася прымусова. Сын Уладзіслава Андрэй расказваў, як бацька браў удзел у дэлегацыі дваран, якія на станцыі Ліда віталі цара Мікалая II, калі той праязджаў чыгункай: *«Тады мы не ведалі, што маршалак шляхты Грабоўскі (вельмі далёкі сваяк уладальніка вялікага Мажэйкава. — Л. Л.) адмыслова мабілізаваў ваколічную заможную шляхту, байкот гэтага „вернападданіцкага чыну“ мог прывесці да рэпрэсій, уключаючы канфіскацыю маёнтка»*.

Старэйшы сын Уладзіслава Брахоцкага Аляксандр закончыў юрыспрудэнцыю і пасля вайны працаваў суддзёй, напачатку ва Уселябе, а потым перасяліўся ў Моруна і працаваў у Іўі. Тады яго бацька вырашыў, што за Вераскава будзе адказваць малодшы на тры гады сын Станіслаў, выпускнік сельскагаспадарчых студый у Кракаве. Пасля заканчэння Першай сусветнай вайны старэйшыя сыны былі ўжо жанатыя — Аляксандр з паннай Гэленай О'Рурк, а Станіслаў з паннай Зоф'яй Коньчы. Такім чынам, Уладзіслаў Брахоцкі Моруна і Вераскаў пакінуў сваім сынам і канчаткова зняў з сабе неабходнасць рупіцца аб іншай маёмасці, акрамя Малога Мажэйкава.

Уладзіслаў Брахоцкі месцам для жыцця выбраў Малое Мажэйкава, бо, як пісаў яго сын: *«У адрозненне ад Вераскава і Моруна, Малое Мажэйкава мела добрае суседства. Межавала з маёнткам Жалудок князя Людвіга Святапалок-Чацвярцінскага, Вялікім Мажэйкавам — даўняй маёмасцю Грабоўскіх, якая пасля Першай сусветнай вайны перайшла да Верашчакаў, Ванковічаў, Мінейкаў і Раствароўскіх, маёнткам Ішчална, ранейшай маёмасцю Скарбак-Важынскіх, а потым моцна разгалінаванай сям'і Лясковічаў. У заходнім накірунку былі меншыя маёнткі пані Меер, Скіндараў, Іваноўскіх, Кастравіцкіх, Мікульскіх і г.д.»*. Да таго ж *«за тры кіламетры ад Малога Мажэйкава, у Мураванцы ці Скрыбаўцах знаходзілася гатыцкая царква... на лацінскіх таблі-*

цах, умураваных у сцены царквы, яна названа Маламажэй-каўскай». Усё гэта і вызначыла выбар.

Сусед Андрэй Раствароўскі ўспамінаў: «Дзіўным чынам, большасць маёнткаў у Лідскім павеце спадкаваліся па-кудзелі¹, і, можа, таму наогул вялі рэй пані — яны адсунулі мужчын у цень. У найбліжэйшым суседстве быў маёнтак Малое Мажэйкава Брахоцкіх. Як выключэнне, галоўнай пастацыю тут быў старэйшы землеўладальнік Уладзіслаў Брахоцкі. Ён жыў з жонкай і трыма дачкамі. Два старэйшыя сыны, былыя афіцэры 13-га палка ўланаў былі, жанатыя, жылі і гаспадарылі асобна. ...У Мажэйкаве жыла яшчэ сястра Брахоцкага — пані Эмілія, а ўлетку дом запаўняўся сваякамі, якія з'язджаліся сюды на лета: Мах, Балінскія, Шамётны, Вейткі, Вільскія».

Першыя гады пасля Першай сусветнай вайны былі вельмі цяжкімі, бо ўсе будынкі маёнтка немцы перарабілі на стайні і трэба было іх зноў перарабляць пад патрэбы гаспадаркі. Ворная зямля была запушчана і зарасла, бо стала пашай. Зямлю было цяжка ўзняць, бо не было нават коней і не хапала абаротных грошай на развіццё гаспадаркі. Уладзіслаў Брахоцкі купіў трактар фірмы «Фардзон» і за некалькі гадоў падняў усю закінутую ворную зямлю. Тады ён меў ужо больш за 60 гадоў і не мог прызвычаіцца да новых умоваў жыцця. А жыццё штараз падкідвала яму новыя цяжкасці і неспадзеўкі, напрыклад, вялікай праблемай для абшарнікаў стала прынятая Сеймам зямельная рэформа.

Брахоцкі неяк адужаў першыя цяжкасці — заараў зямлю і засеяў яе, вёў гаспадарку вельмі экстэнсіўна, ашчаджаў грошы і пазбягаў выдаткаў, выкарыстоўваў дзеля гэтага магчымасць адпрацовак і іншых дробных паслуг з боку сялян. Не меў ніякіх даўгоў і плаціў падаткі ва ўста-

¹ Атрымліваліся ў спадчыну па лініі маці.

ноўленыя тэрміны, надаючы ім перавагу перад іншымі выдаткамі.

Новая польская адміністрацыя здзіўляла Брахоцкага сваёй непрадказальнасцю. Вышэйшыя чыноўнікі жадалі пабудаваць усё адразу і не надта разумелі, што пасляваенныя магчымасці дзяржавы вельмі абмежаваныя. Прыклад гэтага можа быць ініцыятыва ваяводства ў Наваградку, дзе «радасная творчасць» чыноўнікаў вырашыла пабудаваць супрацьсухотны санаторый для працаўнікоў ваяводства. Выбралі для гэтага сасновы лес на палове шашы паміж Наваельняй і Дзятлавам, лес тут рос на пяску з нізкім узроўнем грунтовых водаў. Знайшлі нейкія грошы, назапашаныя ў іншых галінах ваяводскай гаспадаркі, зрабілі адпаведны праект і пачалі будоўлю. Аднак грошай хапіла толькі на тое, каб мураваныя будынкі накрыць дахам, пасля гэтага грошы скончыліся. Усялякія намаганні знайсці грошы, каб скончыць будоўлю, завяршыліся крахам — дзяржаўная гаспадарка знаходзілася ў гаротным стане, падаткі выплачваліся нерэгулярна, і пры гэтым трэба было будаваць самае неабходнае. Паўсюдна бракавала грошай, стабілізацыя злотага патрабавала дадатковых ахвяр, і закончыць санаторый не было ніякай магчымасці. У ваяводскай управе з'явілася думка здабыць гатоўку праз добраахвотныя складкі самых заможных жыхароў ваяводства. Аднак ніхто не меў гатоўкі, бо ў той час нават дзіцячыя дамы часта фінансаваліся праз ахвяраванне ці збор складак на вуліцах гарадоў.

Але ў Наваградскім ваяводстве пастанавілі добраахвотна-прымусова сабраць складкі з абшарнікаў. Чыноўнікі вырашылі, што вышэйшыя з іх будуць ездзіць да заможных грамадзян і прасіць зрабіць неабходныя ўзносы. На Лідскі павет, ад якога ў той час яшчэ толькі пачаў аддзяляцца Шчучынскі павет, быў дэлегаваны віца-ваявода Параф'яновіч, які папярэдзіў старасту Сяляву ў Шчучыне пра дні свайго прыезду. Стараста выбраў некалькі больш

заможных землеўладальнікаў, сярод якіх быў і Ўладзіслаў Брахоцкі і папярэдзіў усіх пра дзень і гадзіну прыбыцця віца-ваяводы.

У прызначаны дзень у Малое Мажэйкава прыехаў віца-ваявода Параф'яновіч разам з старастам Сялявай і яшчэ некалькімі чыноўнікамі. Брахоцкі, апрануты ў чорны сурдуг да калень, які ён захоўваў з даваенных часоў, чакаў гасцей у салоне. Стараста Сялява потым распавядаў, што як убачыў старога Брахоцкага ў гэтым сурдуге, дык адразу зразумеў, што будзе нешта нядобрае. Пасля прывітання і некалькіх гжэчных фраз усе селі. Віца-ваявода ў кароткай прамове растлумачыў мэту свайго візіту. Выслухаўшы, стары абшарнік устаў, абапёрся рукамі аб стол і сказаў: *«Для ўсіх нас — вялікі гонар прыняць свайго віцэ-ваяводу, бо мы лічым, што неабходна паважаць улады. І таму мы лічым, што найвышэйшыя чыноўнікі ў ваяводстве не павінны ствараць сабе сітуацыі, у якіх яны могуць спаткаць адмову»*. На што нехта з чыноўнікаў адказаў: *«Таму мы едзем толькі туды, дзе не чакаем адмовы»*. Абшарнік мусіў адказаць: *«Каб адмовы не было, дык ахвярую на гэту мэту сто золотых»*. Відавочна, госці спадзяваліся на значна большыя грошы, таму ўсе разгублена замаўчалі і потым да гэтай тэмы больш не вярталіся. Пасля халоднага развітання віцэ-ваявода хутка з'ехаў. Праехаўшы на сваім аўтамабілі каля дзесяці кіламетраў, загадаў спыніцца і спытаў старасту, які ехаў з ім: *«Куды мяне пан прывёз?»*. Вядома, што і ў іншых абшарнікаў збор грошаў таксама ішоў не лепшым чынам.

Сын Уладзіслава Андрэй Брахоцкі пісаў, што некалькі гадоў пасля Першай сусветнай вайны былі вельмі неўраджайнымі, нават бульбы накопвалі мала. І нават у 1931 г., калі ён вярнуўся ў Малое Мажэйкава, ураджай бульбы таксама быў не самы лепшы, але пры ашчадным карыстанні пасля зімы застаўся запас, які можна было прадаць у горадзе. Калі ўвесну прыйшоў час садзіць бульбу,

дык аказалася, што ў вёсках навокал сяляне за зіму ўсё з'елі і не маюць, што садзіць. Замест таго каб прадаць, Уладзіслаў Брахоцкі вырашыў размеркаваць сваю бульбу сярод сялян па восеньскім кошце ці за адпрацоўкі. Першымі бульбу атрымалі сем'і, якія хадзілі на працу ў маёнтак як падзёншчыкі. Астатняя бульба была прададзеная толькі тым вёскам, якія ў часы прыгону належалі Малому Мажэйкаву. Запас бульбы хутка разышоўся, а сяляне з далніх вёсак спрабавалі даказаць, што раней былі мажэйкаўскімі падданымі. Малому Мажэйкаву ў часы паншчыны належала пяць вялікіх вёсак, сяляне якіх адмаўлялі ў гэтым гонары іншым сялянам. Па ваколіцах хутка разышлася вестка, што «пан Брахоцкі прадае бульбу толькі сваім падданым». Гэта нават дайшло да лідскага старасты, які зацікавіўся, што за паншчына адраділася ў Малым Мажэйкаве.

Старыя звычаі жылі вякамі, і абшарнік пасля вайны стараўся іх прытрымлівацца. Самыя бедныя сяляне былых мажэйкаўскіх вёсак на Вялікдзень атрымлівалі ад былога пана па некалькі кілаграмаў пшанічнай мукі «на булкі». Пасля вайны пшаніцы не было наогул, але Брахоцкі падтрымліваў звычай і раздаваў муку са сваіх невялікіх запасаў. Ён меў добрую памяць, людзей з ваколіц добра ведаў і неяк падчас раздачы мукі заўважыў, што ў чарзе стаіць уладальніца найвялікшай у акрузе гаспадаркі. Звярнуўся да яе, запытаў, чаму яна стаіць у чарзе, бо калі ўсім даваць, дык трэба мець вагон мукі, на што атрымаў адказ: *«Дурны дае, а разумны бярэ»*. Павярнулася і пайшла. Пасля гэтага, на наступны год, Брахоцкі муку ўжо не раздаваў.

Андрэй Брахоцкі да вяртання ў Малое Мажэйкава працаваў у Афрыцы і ў Мажэйкава прыехаў на «фордзе». Як і большасць людзей яго пакалення, стары Брахоцкі не любіў аўтамабіляў, конь для яго быў усім, ён меў брычку і параконную «лінейку». Гараж будаваць было непатрэбна, бо даўня вазоўня, у якой да вайны стаяла некалькі карэт

на колах і на санках, некалькі параконных брычак, санак і некалькі аднаконных вазоў, была цалкам спустошана, усё з яе недзе згінула, тут месціўся склад дошак і хапала месца на некалькі аўтамабіляў. З таго часу «форд» і трактар «фардзон» разам стаялі ў вазоўні.

Пасля вяртання сына Андрэя стары Брахоцкі патроху пачаў адыходзіць ад спраў гаспадаркі і заняўся рознай хатняй драбязой, кшталту ўкладання дзённых меню для кухні. Напачатку гэта яго забаўляла, але хутка знудзіла, і ад гэтай справы потым застаўся толькі нататнік, у які ён для кухаркі запісаў стравы — усё было запісана акуратна і з вызначэннем коштаў. У нататніку было сем меню абед-даў, і што-небудзь змяніць кухарка магла толькі пад асабістую адказнасць. Таксама Уладзіслаў Брахоцкі ўрэгуляваў справы жабракоў, якія час ад часу заходзілі ў маёнтак. Кожны жабрак атрымліваў абед і пяцьдзесят грошаў, але для гэтага павінен быў паказаць свае дакументы ці хоць нейкую паперу, пасля чаго яго прозвішча запісвалася ў адмысловы сшытак. Пасля выканання гэтай фармальнасці жабрак мог ісці далей. Калі камендант павятовай паліцыі даведаўся пра гэта, дык «вельмі пахваліў майго бацьку за дакладную рэгістрацыю жабракоў, якія прыходзяць».

Тры дні на год у Малым Мажэйкаве бывалі тлумнымі і люднымі. Гэта свята Божага нараджэння, Вялікдзень і 27 чэрвеня — імяніны Уладзіслава Брахоцкага. Тады збіралася ўся сям'я і прыязджалі шматлікія госці. У канцы чэрвеня звычайна стаяла добрае надвор'е, пасля абеду ў маёнтку звыкла квітнеў брыдж, а з раніцы — тэніс. І брыдж, і тэніс былі папулярнымі гульнямі ў ваколіцах, і таму партнёраў не бракавала. Адразу пасля імянін старога абшарніка наступала жніво.

Андрэй Брахоцкі пісаў: *«Мае першыя крокі ў сельскай гаспадарцы былі шчаслівыя. Меў дзе жыць, меў утрыманне, свабоду дзейнасці, але брак гатоўкі ў кішэні даваўся ў знак. Зрэшты, усе землеўладальнікі тады сядзелі без гатоўкі. Я*

хутка пераканаўся, што не надта добра ведаю сельскагаспадарчую справу. Таму звярнуў увагу на будынкі і дахі, якія бацька падчас і пасля вайны трохі занядаў. ... Некалькі малядых суседзяў-землеўладальнікаў з вышэйшай адукацыяй жартавалі пра маё гаспадаранне, але бацька сказаў: „Рабі, як хочаш“. Наш эканом маёнтка таксама не вельмі добра ведаў аграрную навуку і больш чакаў загадаў, чым сам нешта рабіў. Але я памятаў словы бацькі, што не той мудры, хто робіць мудрыя справы, а той, хто не робіць глупства. Таму імкнуўся не рабіць глупстваў. Калісьці бацька ў размове пра адукацыю і кваліфікацыю эканомай расказаў: „У нас... эканомы не ведаюць, як працаваць на зямлі. Калі хочаш адмыслоўца ў гэтай галіне, дык мусіш узяць кагосьці з каралеўства. Але там добрага чалавека не знойдзеш“. І я пачаў чытаць кніжкі па сельскай гаспадарцы, але ўжыванне на практыцы тэарэтычных падказак не заўжды давала станоўчы эфект».

Пасля вяртання сына Уладзіслаў Брахоцкі пачаў думаць, як падзяліць паміж трох сыноў і трох дачок сваю маёмасць. Думаючы пра будучыню ўнукаў, Уладзіслаў Брахоцкі падлічыў, што, каб выхаваць траіх дзяцей і даць ім вышэйшую адукацыю, неабходна на той час мінімальна мець 300 га добрай зямлі пры ўмове, што гэта зямля будзе рацыянальна выкарыстоўвацца. Бо даход з зямлі заўсёды быў невялікі, а інвестыцыі ў гаспадарку немагчымыя з-за агульнага недахопу капіталу.

Па традыцыі землеўладальнікаў, сыны мелі прывілеі перад дочкамі, і калісьці цёткі Уладзіслава Брахоцкага з боку яго бацькі, абмінуўшы яго пяць сёстраў, запісалі свае маёнткі толькі яму. Зіmnімі доўгімі вечарамі ён часта пра гэта расказваў і заўсёды прыходзіў да высновы, што парожнаму не можа падзяліць, бо гэта прывяло б да ліквідацыі маёнткаў. Яго цёткі, пэўна, думалі гэтак жа і таму зрабілі адзіным спадчыннікам Уладзіслава Брахоцкага. З пяці яго сяцёр тры былі замужам і жадалі свае часткі адразу

забраць і перадаць сваім дзецям. Дзве другія сястры — старыя набожныя панны — адразу перадалі б свае часткі на дабрачынныя мэты дзеля будучых нябесных ласкаў у замагільным жыцці. Таму мой бацька атрымаў бы толькі адну шостую і, нічога за гэта не маючы, апекаваўся б над шасцю сёстрамі. Гэта прывяло б да ліквідацыі роду землеўладальнікаў Брахоцкіх. Аналізуючы стан сваіх гаспадарак з юрыдычнага і эканамічнага бакоў, стары абшарнік зразумеў, што падзяліць усё на некалькі частак магчыма толькі праз продаж усёй маёмасці. А гэта было немагчыма, бо прадаць можна толькі за бясцэнак. Пра сваіх дачок ён думаў, што калі яны выйдуць замуж, дык паспрабуюць як хутчэй атрымаць максімальную карысць з пасагу. Гэта прывядзе да сямейных спрэчак і ліквідацыі маёмасці. Пасля цяжкага роздуму, стары абшарнік вырашыў праз тастамент пакінуць маёнткі толькі за сынамі, а дачок трэба было гэтак выдаць замуж, каб потым не абцяжарыць сыноў выплатамі пасагу. Таму прызначыў дочкам толькі два фальваркі і купіў для іх камяніцу ў Варшаве.

У лютым 1932 г. Андрэй Брахоцкі быў запрошаны ў Жалудок да князя Чацвярцінскага на паляванне на дзіка. Стаяў моцны мороз, і было шмат снегу, аўтамабілем ехаць было немагчыма. У Жалудку князь сабраў паляванне для некалькіх асоб. За два дні было ўпалявана шмат ваўкоў і дзікоў. Але Андрэй Брахоцкі захварэў і дахаты вярнуўся з вялікай тэмпературай. Стары Брахоцкі таксама ляжаў, бо яшчэ раней захварэў на грып. Хваробы патрабавалі доктара, і, нягледзячы на страшную завею, са Шчучына прыехаў доктар Кондрат. У маладога Брахоцкага знайшоў бронхіт, а ў старога, акрамя моцнага грыпу, яшчэ пачатак двухбаковага запалення лёгкіх. Доктар сказаў, што, улічваючы ўзрост, хвароба бацькі вельмі небяспечная. Выпісаў лекі і загадаў ляжаць у ложку ажно да таго часу, пакуль тэмпература не будзе нармальнай. Андрэй Брахоцкі неадкладна паведаміў братам і выклікаў

ксяндза. Браты прыехалі назаўтра вечарам. Праз нейкі час стан Уладзіслава Брахоцкага пагоршыўся, і ён памёр. *«Не было пеніцыліну і іншых сродкаў, і таму практычна немагчыма было ўратаваць жыццё хвораму на моцнае запаленне»*, – пісаў Андрэй Брахоцкі.

Праз некалькі дзён у Ішчалнянскім касцёле адбылося пахаванне старога абшарніка. Пасля службы ў касцёле Уладзіслава Брахоцкага пахавалі на мясцовых вясковых могілках каля магіл яго родных.

Гаспадаром Малога Мажэйкава стаў Андрэй Брахоцкі. Трэба сказаць пра яго некалькі слоў. Андрэй Брахоцкі нарадзіўся ў 1895 г. у маёнтку Малое Мажэйкава. Класічную гімназію скончыў у Вільні, у 1914 г. быў залічаны на аграрны факультэт Рыжскай палітэхнікі. У 1916 г. мабілізаваны ў войска, дзе атрымаў першы афіцэрскі чын прапаршчыка. У 1918 г. уступіў у афіцэрскі легіён 1-га корпуса генерала Доўбар-Мусніцкага і ў ліпені 1918 г. вярнуўся ў Малое Мажэйкава, каб фармаваць аддзелы польскага войска ў акрузе. Разам з 13-м палком уланаў у аддзелах генерала Люцыяна Жалігоўскага браў удзел у баях за Вільню. Узнагароджаны найвышэйшым польскім ордэнам «Virtuti Militari» і крыжам заслугі «Litwy srodkowej». У 1921 г. выйшаў у рэзерв і прадоўжыў адукацыю ў Варшаўскай палітэхніцы, якую скончыў у 1927 г. з дыпламам інжынера-гідратэхніка.

Паступова Андрэй Брахоці акрамя гаспадаркі пачаў займацца і грамадскімі справамі, яго абралі ў павятовую Радзю Звязу землеўладальнікаў, ён актыўна ўдзельнічаў у грамадскім жыцці Лідчыны і ў працы Віленскага таварыства сяброў навукі, якому дапамагаў матэрыяльна. Па справах Звязу землеўладальнікаў маладога і нежанатага абшарніка ахвотна дэлегавалі на розныя з'езды ў Варшаву, Наваградак і Вільню. Энтузіяст кааперацыі інжынер Ян Трацяк уцягнуў яго ў малочна-сыраробчы кааператыў у Дзікушках. Потым для гандлю збожжам Трацяк прапанаваў стварыць у Шчучыне кааператыў «Рольнік», у гэтым ка-

аператыве Брахоцкі атрымаў пасаду старшыні рэвізійнай камісіі.

Паляпшэнне эканамічнай сітуацыі дазволіла моцным гаспадаркам зрабіць інвестыцыі. Андрэй Брахоцкі ў сябе пабудаваў вінакурню, у Вялікім Мажэйкаве пабудавалі тартак з млынам і малую электроўню на рэчцы Ішчалнянцы. Малочны кааператыў у Дзікушках павялічыў выраб сыру. Кааператыў «Рольнік» у Шчучыне пабудаваў малы элеватар для збожжа.

Некалькі гадоў гаспадарання далі маладому абшарніку магчымасць удасканаліцца ў справе. Усе будынкі і дахі былі даведзены да ладу, пабудаваны новы хлеб і некалькі двухпакаёвых хат. Таксама ён пабудаваў школу з двума вялікімі класнымі пакоямі і трохпакаёвай кватэрай для настаўніка, дадаў зямлю пад настаўніцкі гарод і пляцоўку для гульні дзяцей. Да гэтага часу школа месцілася ў сялянскіх хатах праваслаўнай вёскі Гасцілаўцы. Новапабудаваная школа знаходзілася ў цэнтральнай кропцы для тых некалькіх вёсак, якія пасылалі дзяцей у школу. Брахоцкі пісаў: «Я адмыслова зрабіў гэтак, каб прыбраць школу з беларускай вёскі і даць ёй польскае атачэнне». З успамінаў Андрэя Брахоцкага бачна, што ён дрэнна ставіўся да беларусаў — карэннага народа, сярод якога жыў. Дарэчы, адмоўнага стаўлення да беларусаў няма ва ўспамінах іншых абшарнікаў, якія я перакладаў.

«Уласна кажучы, падзел паміж палякамі і беларусамі праходзіў па веравызнанню. Католікі былі палякамі, праваслаўныя — беларусамі. Таксама польскім элементам была невялікая колькасць асаднікаў. Асаднікі, больш энергічныя і амбітныя, стараліся паўсюдна быць на вырошальных ролях і пранікалі ва ўсе інстытуцыі — самакіраванне, культуры і гаспадарку. Вайсковыя асаднікі былі нядрэнна арганізаваныя, асабліва з палітычнага боку... Яны супрацьпастаўлялі сябе землеўладальнікам, але сярод тутэйшых сялян вялікай павагі не мелі. Землеўладальнікі былі менш рухомым эле-

ментам і больш дбалі пра гаспадарку, бо з яе жылі. А асаднікамі часта былі афіцэры ці падафіцэры і з зямельных надзелаў, якія атрымалі, выжыць не маглі і не мелі грошай, каб развіць гаспадарку і будавацца. Хоць дзяржава і давала ім крэдыты і субвенцыі, аднак на жыццё мусілі зарабляць. З іх рэкрутавалася шмат кіраўнікоў самакіравання, вайтаў змін альбо старшынь кааператываў. Праца на зямлі іх не вабіла. Лепей было тым, хто жаніўся з дочкамі сялян. Гарадская жонка на вёсцы адчувала сябе дрэнна і ўплывала на мужа, каб той прадаў зямлю і пераехаў у горад. Беларусы не мелі інтэлігенцыі, якую можна было супрацьпаставіць палякам, камуністы былі цалкам дэзарганізаваны, бо Сталін у свой час распусціў кампартыю ў Польшчы», — пісаў Андрэй Брахоцкі.

А вось як бачыў нацыянальныя праблемы Заходняй Беларусі сусед Брахоцкага Андрэй Раствароўскі, дазволю сабе працытаваць вялікі кавалак тэксту і папярэджаю, што пад словам «праваслаўны» ён разумее беларусаў: «Як я ўжо пісаў, дзяржаўная палітыка і адносіны да нацыянальных меншасцяў і аўтахонаў пакідала жадаць лепшага. Можна, не было такіх яскравых памылак, як на Валыні ці Усходняй Галіцыі, тым не менш памылкі былі і давалі адмоўныя вынікі.

Па-першае, адносіны да праваслаўных. Для нікога не было таямніцай, што ў войску праваслаўны не мог узяцца вышэй за ўзровень звязаванага. У дзяржаўных органах праваслаўных абыходзілі і спіхвалі на другарадных пасадах. А тым часам польскае праваслаўе парвала з Расіяй і мела свайго мітрапаліта ў Варшаве, у семінарыі вучылі польскую мову і казанні па-польску. Новае духавенства, выхаванае ў Польшчы, было патрыятычным і прадзяржаўным.

Другой балячкай было асадніцтва. Нягледзячы на іншыя адмоўныя бакі, яно выклікала крыўду ў мясцовых людзей, бо зямля, якая павінна была стаць іхняй, раздавалася чужым прыхадням і вельмі часта малавартасным людзям. А калі

адбываліся выбары ў гмінную раду, у соймакі, на войта — дык усе месцы былі толькі ў асаднікаў. Адхіленне ад удзелу ў самакіраванні мясцовых людзей, якія толькі пачыналі гарнуцца і прывязвацца да польскай дзяржаўнасці, было памылкай і пхала тых самых людзей прама да... гуртку¹. А гэтыя людзі мелі добрыя якасці і здольнасці. Па-першае, гэта былі пачцівыя людзі і ў той жа час знаходлівыя, мелі крытычнае мысленне і пачуццё гумару. З якім гонарам насілі яны першыя бронзавыя Крыжы Заслугі і медалі 3-га Мая! Памятаю, адказ войта гміны Лебяды Сымона Коўчыка, калі нейкі «галічанін» -інспектар ляў яго за дробны недахоп у гміне: «Я з вас гэты Крыж здыму!» — «Не вы мне яго далі, не вам яго і здымаць!».

Пра пачуццё гумару сведчыць сцэна, якой быў сведкам. Доўга раіліся радныя на пункце парадку дня «Заробак войта». Няма згоды — прапанова зрабіць, як у іншых гмінах — 200 ці 300 злотых, здаецца астранамічнай сумай, асабліва ў пераліку на кошт збожжа, яек, малака і масла. Прыхільнікі войта стараюцца абараніць прапанаваную суму і высоўваюць шэраг аргументаў. Бяссплённая дыскусія доўжыцца некалькі гадзін. Пры канцы ўстае стары гаспадар і кажа: «Панове, ужо позна, а дахаты далёка. Я лічу, ці яму дамо 100 злотых, ці дамо 300 злотых, ён як краў, так і будзе красці — аб чым тут спрачацца!» — і ўсе згадзіліся на прапанаванай суме».

Падчас выбараў мясцовага самакіравання з'яўлялася канкурэнцыя толькі паміж асаднікамі, мясцовымі землеўладальнікамі і клерыкальнай інтэлігенцыяй. Яўрэі не мелі ніякай палітычнай вагі, аднак час ад часу ўплывалі на сялян, схіляючы іх у той ці іншы бок. Адзінай арганіза-

¹ Маюцца на ўвазе гурткі Беларускай сялянска-работніцкай грамады (БСРГ) — масавай легальнай рэвалюцыйна-дэмакратычнай і нацыянальна-вызвольнай арганізацыя Заходняй Беларусі ў 1925—1927 гг.

ванай сілай быў каталіцкі касцёл, але ён не жадаў умешвацца ў мясцовыя справы, якія яго не датычылі.

Пэўныя жарсці адбываліся пад час выбараў у Сейм і Сенат, заўсёды было некалькі спісаў, там асаднікі канкурыравалі з іншымі палітычнымі сіламі. Усе жадалі мець максімальны ўплыў на старасту, і таму стараста заўсёды меў вырашальны голас ва ўсіх справах. Найбольшыя шанцы ў Сейм і Сенат мелі кандыдаты, якіх узгадніў ваявода, а ваявода гэтыя справы ўзгадняў са сваім кіраўніцтвам у Варшаве. Неяк, пасля выбараў, стараста Шчучынскага павета Кавальскі сказаў Брахоцкаму, што ён кожнага кандыдата, узгодненага з ваяводам, ведае ў сваёй акрузе і ручаецца за яго на 75% галасоў.

У 1934 г. кіраўнічыя колы Польшчы пачалі дамагацца змен у канстытуцыю. Новы асноўны закон павінен быў згуртаваць шэрагі прыхільнікаў Пілсудскага, якія разумелі, што маршал з-за цяжкай хваробы сыходзіць з палітычнай арэны. Была прынятая новая канстытуцыя, тэкст якой прэзідэнт Масціцкі падпісаў 23 красавіка 1935 г. Згодна з новай канстытуцыяй выбары ў сенат былі двухступеньчатымі, а выбаршчыкамі маглі быць толькі людзі, узнагароджаныя ордэнамі ці якія мелі выразныя прафесійныя поспехі, напрыклад былі прафесарамі і г. д. Наваградскае ваяводства, у склад якога ўваходзілі Лідскі і Шчучынскі паветы, на сходзе дэлегатаў выбірала двух сенатараў, у сваю чаргу дэлегаты выбіраліся ў павятовых акругах.

Выбарчая акруга Брахоцкага складалася з некалькіх гмін з цэнтрам у Васілішках. Старасты вызначалі сваіх кандыдатаў, якія і атрымлівалі на сходах большасць галасоў, кожны такі сход выбіраў адзінага кандыдата. На пачатку вырашылі, што кандыдатам на сход выбаршчыкаў будзе Андрэй Брахоцкі, на карысць гэтага была яго грамадская праца, ордэн «Virtuti Militari», імідж добрага гаспадара і вышэйшая адукацыя. Павятовым старастам тады быў Вярбіцкі, і малады абшарнік меў з ім, як і з яго папяр-

эднікамі, добрыя адносіны. Аднак стараста высунуў у кандыдаты войта Васілішскай гміны Шмігеру, а Брахоцкага, каб не пакрыўдзіць, прапанаваў абраць старшынёй сходу. Аднак у гміне было трохі падначаленых Брахоцкага з 13-га палка Віленскіх уланаў, а войт Шмігера не карыстаўся вялікай падтрымкай. І былыя падначаленыя высунулі ўладальніка Малога Мажэйкава, і ён выйграў мандат выбаршчыка на сход у Наваградку.

Праз тыдзень адбыўся сход выбаршчыкаў, на які ўсіх абраных пераважна высунулі старасты. З папярэдніх планаў выходзіла, што ў сенат пройдзе адзін кандыдат ад левіцы, ён жа кандыдат ад асаднікаў і шматразовы пасол у сейм Мальскі¹. На другое месца сенатара мог абрацца абшарнік Эмэрык Чапскі, які таксама некалькі разоў абіраўся ў сейм. Яго кандыдатуру падтрымлівалі Звяз землеўладальнікаў і войска. Згодна з законам, вайскоўцы мелі вялікі ўплыў, бо сярод іх было шмат узнагароджаных пад-

¹ Уладзіслаў Мальскі нарадзіўся 24 ліпеня 1894 г. у Малапольшчы, памёр у 1941 г. Скончыў Львоўскі ўніверсітэт. У 1914 г. уступіў у 1-ю брыгаду польскіх легіёнаў Пілсудскага, дзе даслужыўся да сяржанта, у 1917–1918 гг. камандаваў звязам аўстрыйскага войска на Італьянскім фронце. У 1918 г. уступіў у Польскую вайсковую арганізацыю. З 1920 г. працаваў у Звязе абаронцаў айчыны, рыхтаваў паўстанне ў Шлёнску, тады ж узначаліў агульнапольскі Звяз Стральцоў. У 1923 г. у чыне капітана пакінуў вайсковую службу і перастаў кіраваць Звязам Стральцоў. Як асаднік разам з сям'ёй пасяліўся ў Ёдкішках (каля Больценікаў) Лідскага павета. Нейкі час гаспадарыў. Браў удзел ў працы Звязу асаднікаў і ў кааператыўным руху. З 1928 г. актывіст Беспартыйнага блоку працы з урадам (BBWR) — гэта практычна была кіроўная ў Польшчы палітычная групоўка. У 1930 г. быў абраны паслом у Сейм, а ў 1935 г. — у Сенат РП. Пасля верасня 1939 г. стаў на чале канспіратыўнай арганізацыі «Цывільная абарона» ў Лідзе. Пры канцы 1930-х у газеце «Слова» пра яго, як пра сімвал карупцыі, вельмі крытычна пісаў Юзаф Мацкевіч.

час вайны. Але неўзабаве навагрудскі ваявода Сакалоўскі дамовіўся з афіцэрам рэзерву Юзафам Гадлеўскім, які таксама быў яшчэ і землеўладальнікам мужам сястры Чапскага (уладальніцы маёнтка Сынкавічы ў Слоніўскім павеце). І такім чынам, ваявода адобрыў кандыдатуру Юзафа Гадлеўскага.

Абшарнікі пачалі прапаганду за Чапскага, галоўнай мэтай было пераканаць ваяводу, з ім перамовы вялі вайскоўцы. Але ў дзень выбараў стала вядома, што ваявода падтрымлівае Гадлеўскага, аднак сваё меркаванне да апошняй хвіліны не выказвае. Камандзір палка, які стаяў у Слоніме, перад сходам яшчэ раз пайшоў да ваяводы, каб схіліць яго на бок Чапскага. Згодна з законам на заяве кандыдата ў сенатары павінен быў стаяць дазвол ваяводы, які не быў выбаршчыкам і таму не мог прысутнічаць на сходзе. Праз паўгадзіны пасля пачатку сходу камандзір палка сказаў, што ваявода цвёрда стаіць за Гадлеўскага, і кажа, што кандыдатура Гадлеўскага ўзгоднена ў Варшаве і нічога змяніць ужо немагчыма. Нічога не заставалася, як пагадзіцца з ваяводам, заява Чапскага засталася ляжаць у кішэні. Сход прайшоў без неспадзяванак — нехта вылучыў Мальскага і Гадлеўскага, і ніхто не галасаваў супраць іх — старшыня сходу падсумаваў аднагалоснае выбранне сенатараў. Вось так працавала польская выбарчая сістэма ў другой палове 1930-х гг.

Цікава апісваў Андрэй Брахоцкі свой удзел у арганізацыі дапамогі вядомай віленскай газеце «Слова»: *«Неяк у Вільні атрымаў запрашэнне на абед да пана прэзідэнта (Віленска-наваградскай сельскагаспадарчай камісіі) Аляксандра Мыйштовіча. На тым абедзе прысутнічала каля дзесяці асоб, і я быў самым малодшым з іх. Мэтай абеду было абмеркаванне палітычнай і эканамічнай сітуацыі ў нефармальнай абстаноўцы. Гэта быў збор так званых*

„Крэсовых зуброў“. Майштовіч ужо не быў міністрам справядлівасці, а толькі прэзідэнтам Банка землеўладальнікаў, але ў віленскім грамадстве лічыўся адным з лідараў групы кансерватараў — тых, хто жадаў перамен без гвалту. У асноўным тут прысутнічалі тутэйшыя землеўладальнікі, якія падтрымлівалі віленскую газету „Слова“, якую рэдагаваў Кат-Мацкевіч (ці Цат-Мацкевіч. — Л. Л.) ... Іншым разам мяне запрасілі ў Варшаву на сход, які праходзіў у кватэры князя Яўстаха Сапегі. ...Галоўнай тэмай абмеркавання было ўзмацненне кансерватыўнай працы і павелічэння накладу газеты „Слова“. Рэдактар Мацкевіч на гэтым сходзе адсутнічаў, а справу дакладваў пасол Чапскі. ...Справа ішла аб разбудове друкарні „Слова“. Была яна малая, мела толькі лінатыпы, што не дазваляла павялічыць наклад. „Слова“ развівалася добра, наклад наблізіўся да 30 000 асобнікаў, газета чыталася ўжо па ўсёй Польшчы. Таму акрамя накладу абмяркоўваўся і змест газеты. Новы лінатып каштаваў 19 000 зл., ці 4000 дол., якіх Мацкевіч не меў. Міністр Матушэўскі гарача падтрымліваў ідэю падтрымкі газеты і прапаноўваў сабраць адпаведную суму і купіць гэты новы лінатып. Арганізаваць збор даручылі мне, было вырашана не рабіць з гэтага ніякага розгаласу і не пісаць пра гэта ў газеце. Я напісаў адпаведныя лісты да некаторых асоб, якія вылучаліся сярод іншых землеўладальнікаў тым, што мелі добры прыбытак і матэрыяльныя ўмовы. Праз нядоўгі час на мае лісты пачалі прыходзіць адказы з грашовымі пераводамі. Сумы ахвяр былі ад 500 да 1 000 зл. Хутка меў ужо 11 000 зл. Мацкевіч купіў лінатып ва ўласнасць, узяўшы 8 000 зл., якіх не хапала, у крэдыт. Такім чынам, даручэнне я выканаў хутка, што, адпаведна, выклікала добрую рэакцыю нашых землеўладальнікаў».

Як бачым, абшарнікі разумелі неабходнасць падтрымкі кансерватыўнага выдання, якім была газета «Слова» і рэалізоўвалі гэта разуменне на практыцы.

У 1939 г. афіцэр запасу Андрэй Брахоцкі быў прызваны ў войска. Прайшоў праз літоўскія лагеры для інтэрніраваных вайскоўцаў у Лаздзеі і Марыянполі і савецкія ў Бела-стоку і Берасці. З 1941 г. жыў у Малым Мажэйкаве, нямецкія ўлады абвясцілі яго маёнтак дзяржаўнай маёмасцю, і кіраваць маёнткам прыехаў эканом немец Гнех. Ён выгнаў былога гаспадара з сястрой і шваграм у вінакурню, сам жа заняў жылы дом.

Пасля заканчэння вайны Андрэй Брахоцкі назаўсёды выехаў у Варшаву, дзе ў 1970-я гг. напісаў мемуары, машынапіс якіх захоўваецца ва Уроцлаўскай бібліятэцы імя Асалінскіх.

* * *

Цяпер ад маёнтка Вялікае Мажэйкава засталіся толькі 2 афіцыны, рэшткі былога парку і некалькі гаспадарчых пабудов, з якіх вялікую цікаўнасць выклікае лямус.

Панскі дом у Малым Мажэйкаве захавалася нядрэнна, цяпер у сядзібе знаходзіцца сельсавет. Астатнія сядзібныя пабудовы ў добрым стане, але адрамантаваныя без уліку гісторыка-архітэктурных асаблівасцяў аб'ектаў: накрытыя чырвонаю дахоўкай. Сядзібныя сажалкі ў гаротным стане, парку амаль што няма.

ІШЧАЛНА

Давойны (1505–1547 гг.).

У 1506 г. велікакняжацкая маёмасць, якую ў той час умоўна можна назваць ішчалнянскай і шчучынскай пушча-мі, разам з усім, што ў яе ўваходзіла, нададзена ва ўласнасць і дзедзічнае валоданне падкамораму ВКЛ Якубу Давойне, герба Зарэмба. Давойны — стары сенатарскі род, добра вядомы ў ВКЛ.

У 1515 г. Андрэй Давойна як быццам аддае Ішчалну і Шчучын у заставу сям’і Лімантаў. Вядома, што Ліманты паходзілі з Фларэнцыі і з’явіліся ў ВКЛ дзякуючы каралеве Боне. Яны ніколі не былі звязаныя з каралеўскай службай і якраз у гэты час імкнуліся любымі сродкамі павялічыць свае ўладанні. Каб авалодаць спадчынай Давойнаў, Ліманты стварылі фальшывы акт 1515 г., паводле якога Андрэй Давойна перадаў ім усе свае ўладанні.

У 1541 г. Жыгімонт Аўгуст дазваляе Станіславу Андрэевічу Давойну памяняць статус вёскі на мястэчка і ўстроіць у Ішчалне рынак. У 1547 г. брат і сястра Станіслаў і Ганна, дзеці Андрэя Давойнавіча, перадаюць Ішчалну Лімантам. Багаты род Давойнаў, які валодаў у Лідскім павеце Ішчалнай і Шчучынам, згас пасля 1576 г. і ў 1593 г. Ліманты актыўна судзіліся за «добры давойнаўскія».

Ліманты (1547–1644 гг.).

У 1547 г. уся ішчалнская і шчучынская маёмасць разам з падданымі, а таксама з усімі лясамі, зямлёй ворнай і няворнай, згодна з урачыстым актам, напісаным на старабеларускай мове, пераходзіць ва ўласнасць Лімантаў.

Можна меркаваць, што Станіслаў Давойна яшчэ пры сваім жыцці, ці як тады пісалі, «цёплай рукой», пасля атрымання на гэта дазволу вялікага князя, падараваў маёмасць дачцэ і зяцю Ліманту. Ліманты валодалі Шчучынам і Ішчалнай каля 100 гадоў і цалкам асіміляваліся ў Беларусі. Яны разам з шляхецкім народам цешыліся дабрабытам і культурай у ВКЛ, якая ў той час якраз перажывала свой залаты век.

У 1616 г. два браты Ліманты — Ян і Мікалай — дзеляць маёмасць на дзве роўныя часткі: Ішчалну і Шчучын. З акта падзелу вынікала, што старшы брат Ян атрымаў Ішчалну, а малодшы Шчучын. У выніку кожны з іх меў па 220 валок ворнай зямлі з падданымі, якіх таксама падзялілі па-роўнаму. Плошча лясоў, бароў, сенажацей і пашы дакладна не была вядома, і таму ў дамове мелася клаўзула, што пад залог ў 15 000 злотых браты абяцалі справядліва перадзяліць гэтыя тэрыторыі пасля будучых абмераў плошчы. Не вядома, ці перамерваліся калі-небудзь іх зямля.

Мястэчкі патроху развіваліся, але ж Шчучын урбанізаваўся ў значна большай ступені, чым Ішчална. Мястэчка Шчучын стала гандлёва-рамесным і школьным асяродкам, а мястэчка Ішчална і надалей захоўвала аграрны характар, тут жылі толькі некалькі рынкавых гандляроў. Да таго ж, Ішчална мела толькі каталіцкую парафію, а ў Шчучыне была яшчэ і ўніяцкая парафія.

Пасля падзелу 1616 г. Ішчална не доўгі час заставалася ўласнасцю Лімантаў.

Вішнявецкія (1644–1662 гг.).

«Слоўнік геаграфічны» сцвярджае, што ў 1644 г. Ішчалну набыла княжна Вішнявецкая і наступны ўладальнік Палупента, у свой чарод, купіў маёнтак у Вішнявецкіх. Князь Канстанцін Крыштаф Вішнявецкі, брацлаўскі ваявода, тагачасны ўладальнік Ішчалны, маючы пільную патрэбу ў грашах, аддаў яе ў 1662 г. у заклад мсціслаўскаму войскаму Пятру Яну Палупенце, а праз некалькі гадоў, калі пан войска трохі фінансава ўзмацніўся, прадаў яму Ішчалну навечна.

Палупенты (Палупята) – 1644–1669 гг.

Немалады ўжо войска Ян Паўпята «як маладзён нежанаты» вёў у Ішчалне самотнае жыццё і праз некалькі гадоў клапатлівага панавання на знішчанай вайной маёмасці пасля кароткай хваробы 16 снежня 1670 г. памёр бяздзетным. Амаль што ўсю сваю маёмасць ён перапісаў кляштару Босых кармелітаў, а ішчалнянскі фальварак Талматойшчыну (больш за 6 валок) навечна запісаў Марціну Квінце і яго жонцы Лукрэцыі з Ліндорфаў.

Тастамент сведчыць пра вялікую набожнасць ахвярадаўцы. Сын апошняга ўладальніка Ішчалны Караль Лясковіч, які шмат часу правёў у архівах свайго маёнтка, па памяці праз некалькі дзесяцігоддзяў запісаў гэты дакумент:

«У імя Айца і Сына і Святога Духа. Амін.

Я, нягодны слуга Божы і вялікі грэшнік, Ян Палупента, пан на Ішчалне, адчуваючы набліжэнне гадзіны маёй смерці і будучы ў прытомным розуме і духу, гэтым маім тастаментам пры ўдзеле яснавяльможных паноў сведак, чыню наступнае распараджэнне маёй волі:

...Маю грэшную душу ахвярую ласцы і міласэрдзю Пана Бога Усемагутнага і Тройцы Святой...

На святую імшу за спакой маёй душы запісваю... тынфаў касцёлам (ідзе пералік касцёлаў і сумы грошаў). Маё нягоднае цела завяшчаю пахаваць у прастай, нефарбаванай сасновай труне пад парогам касцёла ў Ішчалне, так каб

вернікі, ідучы да касцёла, тапталі мой гроб нагамі. Маю маёмасць (ідзе пералік усёй маёмасці — нерухомасці, інвентару жывога і нежывога, належных сум ад даўжнікоў і г. д.), як я не маю ні нашчадкаў родных майго прозвішча, якія маглі б яе успадкаваць, цалкам запісваю кляштару Босых Кармелітаў у Жалудку, апрача наступнай маёмасці для маіх слуг (ідзе пералік маёмасці). Узамен ад вялебных айцоў кармелітаў прашу, абы святая імша за супакой маёй душы адпраўлялася ў кляштарным касцёле штодзённа на вечныя часы...

...А калі хто парушыць гэтае мае астатняе распараджэнне, таго знайду на тым свеце і прызаву на Апошні і Страшны суд перад абліччам Пана Бога Усемагутнага і буду скардзіцца. Дапамажы мне Пан Бог. Амін.

У прысутнасці паважаных паноў сведак, Ян Палупента, сваёй рукой».

Пад подпісам Палупенты былі бачны подпісы і гербавыя пячаткі сведак.

Ян Палупента валодаў Ішчалнай падчас самых вялікіх бед і няшчасцяў Рэчы Паспалітай, у часы панавання чужых войскаў на ўсёй тэрыторыі дзяржавы, калі шмат жыхароў нашага краю страціла жыццё ці збегла з радзімы. Часы былі такія, што жывыя зайздросцілі памерлым. У двары пана падкаморага лідскага Казіміра Францкевіча-Радзімінскага ў той час жыло некалькі бежанцаў, выкінутых сюды ваеннай бурай — муж і жонка Ян Запольскі і Кацярына з Палупентаў, а таксама браты Павел і Мікалай Янавічы Палупенты, пляменнікі гаспадара Ішчалны. Не пабаяліся яны ні праклёнаў памерлага дзядзькі, ні Страшнага суду і распачалі судовы працэс з кармелітамі. Абвінавацілі іх у тым, што тастамент быў адрэдагаваны і аблудным чынам падсунуты паміраючаму, а сведкі падкупленыя.

Пачаўся гучны на той час працэс.

Дапытаны сведкі тастамента: пан Дуброўскі, чашнік і пісар гродскі віленскі, а таксама пан Данілевіч, падстолі

ашмянскі. Яны пацвердзілі, што, едучы трактам цераз Ішчалну на сойм у Варшаву, былі запрошаны да хворага Палупенты і пакінулі свае подпісы на чыстых аркушах паперы, падпісаных толькі Палупентай. Прыціснуты прысягай Марцін Квінта прызнаў, што і тастамент і фундуш і іншыя дакументы былі на чыстых, толькі з подпісамі, аркушах. І толькі пасля смерці гаспадара Ішчалны кармеліты разам з Квінтай сфабрыкавалі дакументы. Пасля чатырох трыбунальскіх дэкрэтаў толькі ў 1678 г. спрэчка была канчаткова вырашана на карысць крэўных Палупенты: Ішчалну прызналі ўласнасцю Запольскіх і Палупентаў, а віленскія кармеліты былі прысуджаныя да выплаты тым спадкаемцам 3 000 зл. за вывезеную з Ішчалны рухомасць, а таксама да вяртання коштаў працэсу ў суме 4 315 зл.

Лепшы лідскі гісторык Міхал Шымялевіч, які асабіста працаваў з архівамі Ішчалны, лічыў, што суды з кармелітамі бедныя спадчыннікі Палупенты вялі і выйгравалі таму, што мелі за сваімі плячамі багатага пратэктара ў асобе Казіміра Францкевіча Радзімінскага, *«той жа добра стараўся з таго інтарэсу, што меў ужо прыхаваны ў скрыні гатовы акт продажу на яго карысць і яго жонкі ад тых жа спадчыннікаў усіх правоў на Ішчалну, падпісаны з лістамі на прызнанне 30 чэрвеня 1676 г. А калі завяршылі апошні дэкрэт, пан падкаморы Казімір Францкевіч Радзімінскі зрабіў першы крок у бок кармелітаў, менавіта як католік, хочучы мець ад кармелітаў суфрагію душы сваёй... На тым, аднак, справа не спынілася. Відавочна, дзейнічалі нейкія закулісныя сілы, бо той жа пан падкаморы Казімір Францкевіч Радзімінскі супольна з жонкай сваёй паняй Аляксандрай з Нарушэвічаў, задавальняючы ў пэўнай ступені памкненні духавенства, 7 снежня 1682 г. падпісаў акт, паводле якога, не ў Ішчалне, а ва ўласным сваім мястэчку Жалудку, заснаваў канвент кармелітаў даўняй традыцыі — абутых, абавязваючыся пабудаваць тут дом для манахаў і касцёл,*

а на ўтрыманне гэтага канвента запісаў свой жалудоцкі фальварак Стацалёўшчыну з некалькімі прыгоннымі, а таксама даць пэўную суму грошай», — пісаў Шымялевіч.

У справе пахавання памерлага ў 1667 г. Яна Палупенты пад парогам касцёла засталася загадка, якая можа будзіць розныя домьслы. Вусныя расказы да нашага часу не дайшлі, а ў касцельных хроніках гэты факт не ўзгадваецца. Так, апошняя воля была выканана, і Палупенту пахавалі пад дзвярыма невялікага, драўлянага касцёла. Аднак не вядома, ці ў XVIII ст. пры пабудове новага, мураванага і значна большага касцёла знайшлі гэтую магілу. Калі знайшлі, дык што з ёй зрабілі? Пакінулі на старым месцы ці перанеслі, а калі перанеслі, дык куды? У піўніцу, пабудаваную пад новым алтаром, ці згодна з яго воляй: *«Каб вернікі, ідучы на набажэнства, маю магілу тапталі нагамі»*, — пахавалі пад новым парогам? Старыя хронікі касцёла загінулі, а новыя пра тое маўчаць.

Вядома, што Ян Палупента быў адным з лідскіх шышоў (партызанаў) падчас крывавай вайны сярэдзіны XVII ст. Партызанскай барацьбой на Лідчыне кіраваў дзяржаўца Беліцы Фердынанд Рор (Rohr), сардэчны сябар Яна Палупенты. Маскалі былі бязлітаснымі і трэба сказаць, што Рор плаціў той жа манетай. Захопленых маскалёў вешаў, садзіў на палю і, каб даведацца сакрэтаў, пытаў. Падобна, так жа караў і здраднікаў. Разам з Рорам быў яго верны сябра Ян Палупента, рукі якога таксама маглі быць у крыві ворагаў. Магчыма, пры канцы жыцця гэта і прывяло яго да хрысціянскага пакаяння і пакоры.

Вішнявецкія (1669–1676 гг.).

Паводле меркавання Караля Лясковіча, з 1669 г., у год элекцыі Міхала Вішнявецкага на пасаду караля, маёмасць Ішчална набыла каронная канюшына (жонка канюшага) княжна Яўгенія Карыбут-Вішнявецкая. Вішнявецкія гербу Карыбут свой род выводзілі ад Гедзіміна. Княжна Яўгенія

ніколі ў Ішчалне не жыла і нават ні разу тут не была. Для Вішнявецкіх гэта быў толькі адзін з многіх маёнткаў, як і суседнія маёнткі Вялікае Мажэйкава і Дзітва, якія таксама ім належалі.

Францкевічы-Радзімінскія (1676–1694 гг.).

Пасля смерці караля Міхала (1676 г.), Ішчална пераходзіць да падскарбія ВКЛ Казіміра Францкевіча-Радзімінскага герба Бародзіч.

Скарбак-Важынскія (1694–1702 гг.)

Каля 1692 г. згасае мужчынская лінія Францкевічаў-Радзімінскіх і маёмасць пераходзіць дочкам. Адна з іх у 1694 г. выходзіць замуж за тыркшлеўскага старасту Гіераніма Скарбак-Важынскага гербу Абданк, род якога паходзіў з Жмудзі.

Маці Францкевічоўны-Важынскай была з роду Нарушэвічаў і ўнесла значны пасаг згаданаму вышэй падскарбію ВКЛ Казіміру Францкевічу-Радзімінскаму, таму магчымыя спадкаемцы з бакавых галін роду Нарушэвічаў распачалі судовы працэс супраць Гіераніма Скарбак-Важынскага за вяртанне маёмасці. Працэс быў вельмі складаным і, распачаўшыся ў XVIII ст. пасля смерці цёшчы Гіераніма Скарбак-Важынскага, цягнуў ся некалькі дзясяткаў гадоў. Супраць нашчадкаў Гіераніма Скарбак-Важынскага — Валаў — выступілі сем'і Нарушэвічаў і Мацкевічаў. Пасля працэсу ў ішчалнянскім архіве засталася мноства шматстаронкавых сшыткаў, позвы і рэплікі бакоў.

Гіеранім Скарбак-Важынскі — цікавая постаць у гісторыі маёнтка Ішчална. Ён любіў гісторыю і збіраў розныя артэфакты, купляў шмат кніг. На кожнай ягонай кніжцы мелася анатацыя, дзе ўказвалася, калі, дзе і за якія грошы ён набыў кнігу. Пасля вяселля Скарбак-Важынскі пацяліўся ў Ішчалне і сюды ж перавёз са Жмудзі свае зборы, архівы і бібліятэку, чым значна дапоўніў багаты архіў

свайго цесця, які пачалі збіраць яшчэ папярэднія ўладальнікі маёнтка.

Менавіта Гіеранім Скарбак-Важынскі заклаў падваліны прыгожага збору скарбаў культуры ў Ішчалне. Ішчалнянскі музей, гэтак званы «скарбец», пра які я раскажу ніжэй, быў заснаваны пазней, ужо пасля таго як ў XIX ст. Караль Лясковіч пабудаваў новы жылы дом, які атрымаў назву як палац, хоць і быў у лепшым выпадку палацыкам.

Гіеранім Скарбак-Важынскі памёр у 1707 г. Пасля яго смерці Ішчална зноў па кудзелі пераходзіць у рукі іншага роду.

Валі (1702–1798 гг.)

Ян Быстронь у «Польскіх прозвішчах» на стр. 239 пісаў: «У часы Баторыя сярод польскіх яўрэяў вылучаецца сям'я Валь (Wahl) ці Кацэнеленбогены з Брэста над Бугам. Савул Валь, фінансавы дарадца караля, згодна з яўрэйскім паданнем, быў з іншых дарадцаў вылучаны каралём».

Ян Валь, жыхар Гданьска, у 1658 г. атрымаў грамадзянства Рэчы Паспалітай і герб Валь. Яго сын Юзаф жаніўся на панне Важынскай і каля 1707 г. атрымаў Ішчалну. Ад гэтага шлюбу каля 1743 г., нарадзіўся сын Ян, стараста фрэйдэнскі (у Інфлянтах). Менавіта Ян заканчвае пабудову мураванага барочнага жылога дома — пазнейшага скарбца.

Сын Яна Валя, чарговы Юзаф, жэніцца з суседкай з Голдава паннай Мар'янай Вянцковіч, маці каторай паходзіла са старога роду Трызнаў, фундатараў уніяцкай царквы ў Голдава. Сужэнцы Юзаф і Мар'яна Валі на месцы драўлянага касцёла будуць за ўласныя грошы прыгожы барочны мураваны парафіяльны касцёл. Гэты касцёл стаіць і сёння. У 1758 г., калі была скончана пабудова касцёла, Юзаф Валь, акрамя пасады старасты фрэйдэнскага, меў яшчэ пасаду гродзенскага харунжага.

Наколькі Юзаф Валь быў добрым гаспадаром, які пакінуў пасля сябе шмат слядоў сваёй дзейнасці, настолькі яго

сын, таксама Юзаф, быў чалавекам неразумным з вельмі слабым характарам. Прыціснуты моцнай індывідуальнасцю свайго бацькі, ён вырас няздольным да самастойных учынкаў. Ва ўзросце больш за 40 гадоў жаніўся з вялікага кахання са значна маладзейшай за яго і прыгожай паннай Агнешкай Шукевіч з маёнтка Крупава. Шукевічы не былі вельмі багатай сям'ёй, і таму на згоду бацькоў Агнешкі паўплывала тое, што Валь абяцаў запісаць увесь свой маёнтак маладой жонцы, калі яна згадзіцца выйсці за яго замуж — маёнтак Ішчална быў ласым кавалкам. Закаханы стрымаў свае слова. За дзень да шлюбу перапісаў сваёй будучай жонцы ўсё, што меў, і такім чынам стаў яе слугой і нявольнікам. Пра нейкія пачуцці з боку маладой жонцы не магло быць і размовы. Прыгожая кабета стала жорсткай жонкай. Агнешка беспардонна выкарыстоўвала свае перавагі — узрост і прыгажосць, каб атрымаць уладу разам са сляпым каханнем мужа. Ніхто з завітаўшых да Валяў у госці не думаў, што гэты стары, які сядзіць на далёкім, не ганаровым канцы стала, і ёсць сапраўдны гаспадар і муж, і таму не звяртаў на яго ўвагі, а меў справу толькі з маладой гаспадыняй.

Малодшая сястра Агнешкі — лагодная і паслухмяная Элеанора — выйшла замуж за землеўладальніка з Гародні Караля Лясковіча гербу Кораб — высокага, стройнага мужчыну з расучым і дэспатычным характарам. Дзве непадобныя сям'і зблізіліся да такой ступені, што разам жылі ў Ішчалне.

Караль Нарбут, крайчы і земскі пісар, дасціпны і вясёлы чалавек, ведаючы, як жывуць гэтыя дзве пары, дзеля жарту арганізаваў паміж жанатымі лідскімі землеўладальнікамі дзве «арміі»: Валяў і Лясковічаў. Усе мужы, якія падпарадкоўваліся сваім жонкам, атрымлівалі чыны ў арміі Валяў ажно да генерала, а тыя, якія трымалі сваіх жонак у руках, былі запісаны ў армію Лясковіча. Армія Валя мела нават сваіх капеланаў, гэта былі пробашчы, якімі кіравалі

іх гаспадыні. Афіцэрам абодвух армій выдаваліся патэнты, падпісаныя іх камандуючым і начальнікам штаба з васковай пячаткай і апісаннем учынку, за які ён атрымаў намінацыю¹.

У 1796–1798 гг. памёр Юзаф Валь, і адразу за ім перамерла і яго бяздзетная жонка. Ішчалнянская маёмасць перайшла ў спадкі да сястры Элеаноры Лясковіч з Шукевічаў.

Пасля смерці Яна Валя — першага з гаспадароў Ішчалны — засталася таямніца. Падчас Паўночнай вайны, у 1706 г. гаспадар Ішчалны Валь належаў да чынных прыхільнікаў сандамірскай канфедэрацыі і караля Аўгуста II. Набліжэнне войскаў Карла XII і Ляшчынскага для яго нічога добрага не абяцала, і таму ён вырашыў прыхаваць самыя каштоўныя рэчы і ўцякаць. У поўнай таямніцы, пры дапамозе адзінага вернага гайдука, адданага яму душой і целам, Валь запакаваў свае скарбы ў скрыню, ад карозіі абмазаў яе алеям з тлушчам, ноччу вывез у пушчу і захапаў у падрыхтаваным цяжкадасягальным месцы. Каб не страціць гэта месца, у суседнія дрэва былі забіты вялікія цвікі. Прадбачлівасць Валя дала вынікі. Пасля таго як рускія пайшлі з Гародні, Карл XII вырашыў зімаваць у ваколіцах Ішчалны. Шведскі кароль стаяў у Жалудку, у кляштары кармелітаў, а яго сатэліт польскі кароль Станіслаў Ляшчынскі ў лютым 1706 г. кватараваў у Васілішках. Войскі караля Аўгуста II падышлі да Ішчалны і напалі на шведскі аддзел, які там стаяў. Пачалася крывавая сутычка, у выніку якой з абодвух бакоў меліся забітыя. Католікаў пахавалі на мясцовых могілках, у некалькіх сотнях метраў ад касцёла, за вапельняй.

¹ Гл: Мірон Браніслаў Нарбут. Лідскі павет у сярэдзіне XIX ст. Шлюбная войскі / пераклад Галіны Лаўрэш, каментары Леаніда Лаўрэша // Асоба і Час. Беларускі біяграфічны альманах. Вып. 6. Мінск, 2015. С. 123–124.

Шведскіх жаўнераў, як пратэстантаў, а значыць «ерэтыкоў», пахавалі асобна, у полі на адлегласці 200 м на поўдзень ад каталіцкіх могілак. Пасля пабудовы тракту Ліда — Гродна, «шведскія могілкі» аказаліся на баку тракта, з паўднёвага яго боку.

Далейшы лёс закапанага скарбу невядомы. Відочна, што таямніца не магла цалкам захавацца: з дому зніклі каштоўныя рэчы, прычым папярэдне была зроблена акаваная жалезам скрыня і выкуты вялікія цвікі, пан кудысьці выязджаў ноччу і вярнуўся на світанку, да таго ж ахмістрыня нарыхтавала вялікія тканіны, прамочаныя льняным алеям з тлушчам, а са свірна зніклі ялавые скуру. Людзі ведалі, што дзесьці ёсць закапаны скарб, але дзе? Няма ніякіх вестак пра тое, што скарб быў знойдзены і прывезены ў двор. Але пра магчымасць гэтага кажа рэестр рухомасці, напісаны Янам Валям (сынам Юзафа Валя) пры перасяленні ў новы дом, а таксама багатая калекцыя скарбаў, якая захоўвалася аж да 1918 г. і згадвалася ў тастаменце апошняй з Важынскіх.

Але гэтай версіі супярэчыць гісторыя, якая адбылася перад Першай сусветнай вайной.

Даўно скончылася шведская вайна, мінулі гады. Пазначанае цвікамі дрэва расло і праз некі час цвікі ўраслі ў дрэва і сталі не бачны. Неяк, у першае дзесяцігоддзе XX ст. парабак пажаліўся гаспадыні — адной з сяцёр Важынскіх, на тое, што сапсаваў сваю любімую сякеру аб цвікі ў дубе, прывезеным ў маёнтak на дровы. Дзіваваўся — адкуль у старым дубе ўзялося жалеза — і ў доказ паказаў панне старыя цвікі грубай кавальскай работы.

Сёстры жылі ў атмасферы старых гісторый і адразу зразумелі, адкуль маглі ўзяцца цвікі. Каб парабак змог набыць шмат падобных ці нават лепшых сякер, узнагародзілі яго грашыма, а на кухні ён атрымаў добры, пазачарговы абед з чаркай. Пасля чаго было загадана пачаць пільна шукаць месца, адкуль паходзіў той дуб. Аднак, няг-

ледзячы на абяцаную ўзнагароду, месца гэтак і не знайшлі.

Лясковічы (1798–1822 гг.)

У 1798 г. Элеанора перапісала свае спадкі на мужа. Распачалося энергічнае кіраванне Караля Лясковіча. Праз некалькі гадоў у сужэнцаў нарадзілася дачка Францішка Лясковіч.

Караль меў вялікія планы. Вырашыў зрабіць з занябанага маёнтка панскую рэзідэнцыю і для гэтага на пачатку XIX ст. пачаў збіраць будаўнічыя матэрыялы. Бурыліся драўляныя будынкi, а на іх месцы паўставалі мураваныя: сталярня, стэльмашарня з складам матэрыялаў на першым паверсе і з сушарняй на другім, кузня, стайні і вазоўні. Потым — хаты для служкаў і, нарэшце, апошнім пачаў будаваць новы жылы дом-палац па праекту здольнага архітэктара.

Будоўля новага дома разам з назапашваннем матэрыялаў цягнулася доўгія гады. За некалькі гадоў была абпалена цэгла. Лепшыя экзэмпляры цэглы выбралі для будаўніцтва дома, а горшыя пайшлі на афіцыну, гаспадарчыя будынкi і агароджу. Адначасова нарыхтоўвалі і гасілі ў ямах вапну. Нарыхтоўвалі і пілавалі лясныя матэрыялы: лепшыя лістоўніцы і сосны на бэлькі, кроквы і падлогі, а дуб на дзверы, вокны, панелі і паркет. Купляліся адмысловыя завесы, sprужынныя замкі на дзверы, вялікія, стылёвыя клямкі, металічныя часткі для камінаў, кухонных, пакаёвых печак і пліт. З Навагрудка везлі кафлю, з фальварка Сліваўшчыны, які належаў Ішчалне, прывезлі лепшае дубовае дрэва, якое сушылася 8 гадоў. Будоўлю закончылі да 1810 г. У выніку атрымаўся не палац, а палацык ў стылі ампір. Да гэтага часу стары дом (будучы «скарбец») каля 70 гадоў выконваў ролю жылога дома.

Дом у Ішчалне быў пабудаваны вельмі грунтоўна. Вонкавыя сцены мелі таўшчыню ў 90 см, унутраныя — 70 см.

Маёнтак Ішчална, Напалеон Орда

Сцены знутры былі абшыты дубовымі панелямі, і іх агульная таўшчыня дазваляла цалкам схавацца адчыненым двухстворкавым дзвярам. Дом ніколі не перабудоўваўся, а дзверы і вокны былі зроблены настолькі якасна, што і ў 1939 г. нідзе не мелі шчыліны.

Паводле звычаяў таго часу жылы дом пафарбавалі ў белы колер. Бялізна дома адцянялася шэрым гонтавым дахам, і таму будынак выглядаў вельмі прыгожа як улетку, на фоне зеляніны, гэтак і залатой восенню і нават пры свеце Месяца на чорным тле неба. Аднатыпна з палацыкам былі пафарбаваны і пакрыты таксама суседнія скарбец і афіцына.

Жылы дом меў 14 пакояў, сені, калідор, два складскія памяшканні, веранду, два ганкі. Унутры дом меў дзве анфілады пакояў, якія ішлі праз увесь будынак і таму ён як быццам падзяляўся на дзве розныя часткі — прадстаўнічую і жылую.

У прадстаўнічай частцы меліся: перадпакой, салон, малы салон (круглае памяшканне з нішамі, у якія былі ўбудаваны невялікія канапы), васьмікутны гасцінны пакой, кабінет, буфетная, простакутны зал для більярда, пакой для карцін і круглая сталовая. Акрамя печы, былі яшчэ і каміны. Жылая частка была падзеленая калідорам, які вёў на другі ганак. Кожная палова жылой часткі складалася з трох пакояў.

Усю мэблю жылога дама разрабавалі і знішчылі ў час Першай сусветнай вайны, ацалелі толькі адзінкавыя рэчы, а менавіта: некамплектны салон Людовіка XV, вялікае венецыянскае люстра, адзін круглы мармуровы стол і адзін стол з арэхавага камплекту, раскамплектаваная спальня, два гадзіннікі XIX ст. (адзін стаячы, шафавы, другі камінны, бронзавы з эмаллю), дзве пашкоджаныя хрустальныя жырандолі, пашкоджаная арфа Францішкі Лясковіч і восем сямейных партрэтаў, сярод іх партрэты Францішкі і яе мужа Антона Важынскага.

У 1922–39 гг., акрамя адзінкавай мэблі, як напрыклад: фартэпіяна, старога гданьскага буфета, бібліятэчнай шафы, атаманкі, ложка, стала, крэсла, былі набыты тры камплекты мэблі, а менавіта: спальня з чырвонага дрэва, дубовы сталовы набор, ясеневы кабінет і выкананы на замову масіўны кабінетны камплект з гербамі Лясковічаў. Уся мэбля знікла ў 1939 г.

Першы паверх гэтага старога жылога дома (скарбца) быў аддадзены пад бібліятэку, архіў і збор помнікаў мінуўшчыны, тут жа зроблены гасцінны пакой, бо калі дачка Лясковічаў Францішка падрасла, гучныя паляванні і суседскія пасядзелкі ўступілі месца вытанчаным балам.

У канцы красавіка 1812 г. імператар Аляксандр I абязджаў войскі ўздоўж заходняй мяжы і наведваў Вільню. Ён быў сустрэты натоўпамі насельніцтва: нават самыя вялікія скептыкі на гэты раз паддаліся надзеям на рэформы і аўтаномію ў межах Расіі, пра якую ўсе марылі. Але рускі

імператар маўчаў і абмяжоўваўся толькі міласцю да шляхты і незвычайнай ветлівасцю з арыстакратыяй.

У Лідзе ён зрабіў агляд 6-га корпуса генерала ад інфантэрыі Дохтурава. У Лідскім павеце ў раёне Эйшышак кватаравала руская армія ў 60 000 чалавек, корпуснымі камандзірамі ў ёй былі генералы Бахмецёвы 1-шы і 2-гі. На пачатку траўня імператар Аляксандр I, аглядаючы корпусы, суткі прабываў у Эйшышках. Потым імператар наведваў маёнтак Веранова (зараз — Воранава), які належаў 70-гадовай Клары Александровіч. Гаспадыня з няведання прыняла імператара за рускага паручніка. Непазнаны Аляксандр піў з ёй гарбату, і пані пажалілася яму на тое, што ў яе сілай забралі 6 коней для будучага праезду імператара. Аляксандр, не адкрыўшы сябе гаспадыні, загадаў вярнуць коней.

Каля Ішчалны рускі імператар інспектаваў 4-ы корпус генерал-ад'ютанта Шувалава (штаб у Васілішках), які склаўся з 11-й і 23-й пяхотных дывізій, аднаго гусарскага палка з 2-й кавалерыйскай дывізіі і дзвюх артылерыйскіх брыгад. Тады ж ён пешшу наведваў Ішчалну — маёнтак Караля Лясковіча, піў з Лясковічам гарбату, слухаў ігру дачкі гаспадара Ішчалны на арфе. Абед для цара сервіраваўся ў авальнай сталовай зале, а музыку слухалі ў салоне новага жылога дома. Трэба зразумець, што прымалі цара ў Ішчалне гэтак, як і ва ўсім краі: з найвялікшай пачцівасцю. Пасля абеду дачка гаспадара панна Францішка Лясковіч з дазволу высокага госця і ў яго гонар заіграла на арфе. Прыгожая ігра ў спалучэнні са спевам модных у той час рамантычных песенек выклікала прызнанне цара. Галант-насць імператара да дам была агульнавядомай, і таму не было нічога дзіўнага, што ў адказ ён падараваў Лясковічам дыямантавую брошку ў выглядзе стралы.

У Ішчалне з піэтэтам захоўвалі гістарычную арфу і дыямантавую стралу. Пашкоджаная падчас Першай сусветнай вайны, арфа дажыла да 1939 г. — стаяла на ганаровым

месцы ў нішы круглага салона. Стралу ўспадкавалі Раства-роўскія з Скабеек — спадкаемцы графа Грабоўскага з Вялікага Мажэйкава і захоўвалі яе да Другой сусветнай вайны. У час апошняй вайны арфа была цалкам знішчана.

У 1820 г. Францішка, дачка віцэ-маршалка лідскага павету (Караля Лясковіча), дзяўчына, якая прыгожа спявала і грала на арфе, ва ўзросце каля 30 гадоў, выйшла замуж за суседа з Голдава Антона Скарабак-Важынскага герба Абданк, пазнейшага маршалка лідскага павета.

Так злучыліся два маёнткі: Ішчална і Голдава.

Скарабак-Важынскія (1822–1918 гг.).

У 1822 г. памёр Караль Лясковіч, гаспадарамі Ішчалны сталі Важынскія.

Апрача вакальна-музычных здольнасцяў, сямейная памяць не захавала нічога пра асобу Францішкі Важынскай з Лясковічаў. На карцінах, якія былі ў Ішчалне да 1939 г., Францішка выглядала жанчынай звычайнай прыгажосці, чыя першая маладосць ужо прайшла, а яе муж Антон — высокім і прыстойным мужчынам у латах, якія, верагодна, дасталіся яму ад прашчураў. Ён меў тыпова славянскі твар — энергічны румяны бландзін з блакітнымі вачамі. Антон любіў ўцехі, якія давала жыццё землеўладальніка: браў чынны ўдзел у публічным жыцці і цешыўся сімпатыяй паважаных суседзяў, можа таму ён хутка стаў маршалкам Лідскага павета. Як павятовы маршалак шляхты, 30 мая 1831 г. у Лідзе ён пачаставаў сытым сняданкам шматтысячнае войска паўстанцаў.

З часоў Караля Лясковіча, апрача вінакурні і піўніцы, напоўненай тысячамі літраў старкі ў велічэзных бочках, якія засталіся пасля венгерскага віна, пры маёнтку меліся: водны млын, фолыш, цагельня, вапельня, смалакурня і рамесныя варштаты: кузня, сталярня, стэльмашарня, гарбарня, рымарня, слясарня, гантарня, у маёнтку працавалі пачнік, кравец і садоўнік. Зяць Караля Лясковіча, Антон

Скарбак-Важынскі парадкаваў вёскі, ачышчаў палі ад каменя, палепшыў гадоўлю быдла і значна ўзняў як матэрыяльны стан, гэтак і культурныя набыткі сям'і.

Антон і Францішка (з Лясковічаў) Скарбак-Важынскія мелі аднаго сына Баляслава. Ён ажаніўся з суседкай з Вялікага Мажэйкава, графіняй Марыяй Грабоўскай. Шлюб Баляслава з графіняй Грабоўскай узяў павагу да сям'і.

Баляслаў і Марыя Скарбак-Важынская з Грабоўскіх мелі рана памёрлага сына Баляслава і 3 дачкі: Зоф'ю, Марыю і Ізабелу. Жылі шумна, з вялікімі выдаткамі і таму грошаў з 2 маёнткаў не хапала. Неўзабаве сям'я мела шмат даўгоў. Гучныя зборы шляхты з паляваннямі, моцнымі напоямі, картамі і вялікапанскімі ўчынкамі давялі маёнтка да банкруцтва. Няма такога багацця, якое б немагчыма было пусціць на вецер, і гаспадаранне Баляслава Важынскага скончылася трагічным сыходам абодвух сужэнцаў.

Вось як апісвае смерць гаспадароў Ішчалны сын апошняга ўладальніка гэтага маёнтка Караль Лясковіч: «З-за неўтаймаванай гульні ў карты і баляванняў казна маёнтка апусцела, у справу пайшлі бягучыя даходы ад зямлі, а потым і фінансавыя рэзервы. Быў прайграны пасаг жонкі з дома графаў Грабоўскіх, сумы выплат яе брата за частку маёнтка Вялікае Мажэйкава і, нарэшце, апошнія рэзервы — лясы. Паправіць справы мог адзін выйгрыш у карты! І зялёны столік стаўся апошняй надзеяй. Калі здарыўся чарговы вялікі пройгрыш у карты, Важынскі не меў ужо нават грошай, каб плаціць працэнты за пазыкі ліхвярам, і таму цалкам страціў магчымасць атрымаць крэдыт. Картачны супернік прыслаў у Ішчалну свайго сваяка з лістом. Усю ноч і раніцу дзедзіч маёнтка правёў у сваім кабінёце. Калі ўся сям'я сядзела за ранішнім сталом у авальнай зале, лакей прынёс яму ліст з кароткім зместам: тэрмін выплаты прайшоў і грошы трэба выплаціць зараз жа. [...] Баляслаў, бледны як папера, устаў з-за стала і перайшоўшы ў суседні пакой, зачыніў за сабой дзверы. Хутка пачуўся стрэл.

Усхваляваная жонка ўбегла ў пакой і, убачыўшы мужа з прастрэленай галавой ў лужыне крыві, тут жа памерла ад інфаркту. Засталася чацвёрка сіроткаў. На бюро ляжалі два лісты: Важанскага да швагра Станіслава Грабоўскага з Вялікага Мажэйкава з просьбай апекавацца пляменніцамі і фатальны ліст суперніка».

Апеку над дзецьмі прыняў родны брат маці, граф Станіслаў Грабоўскі — уладальнік Вялікага Мажэйкава. Станіслаў Грабоўскі быў добрым гаспадаром і таленавітым адміністратарам. Першай справай Грабоўскага быў зварот да крэдытораў — яны павінны былі прад’явіць свае прэтэнзіі. Даўгі аказаліся вялікімі, але не безнадзейнымі. Апякун падзяліў іх на дзве групы: у першую ўвайшлі галоўныя даўгі — падаткі, выплаты за зробленую працу і пазыкі; у другую — карцёжныя даўгі. Даўгі з першай групы граф сплаціў з уласных сродкаў, выплаты даўгоў з другой групы расклаў на шмат гадоў з мінімальнымі працэнтамі ці наогул ануляваў.

Наступным крокам стала існаванне маёнтка ў рэжыме эканоміі. У Ішчалне запанавала амаль што кляштарная ціша. З-за адмены паляванняў і з’ездаў шляхты, Грабоўскі цалкам разлічыўся з паляўнічымі і лоўчымі, ліквідаваў псярню з псярамі і г. д. Эканомія, аднак, не датычыла выхавання пляменнікаў. Адміністрацыю абодвух ключоў — ішчалнянскага і голдаўскага, граф даручыў свайму эканому і праз мажэйкаўскія грошы захаваў інвентар і ўсе фальваркі.

Праз нейкі час з-за сухотаў памёр адзіны сын Баляслава Важынскага. Не дапамагло яму нават лячэнне ў Швейцарыі. А дзяўчаты атрымалі стараннае дамашняе выхаванне і адукацыю, валодалі французскай, нямецкай і англійскай мовамі. Пасля здачы экзаменаў экстэрнам за курс гімназіі атрымалі вышэйшую адукацыю. Дзве з іх — Марыя і Зоф’я — мелі ступені дактароў: медыцыны і гуманітарных навук, трэцяя вывучала мастацтва. Да таго

часу, калі апякунства дзядзькі стала непатрэбным, маёнтак ужо цалкам не меў даўгоў.

Тры дачкі Баляслава валодалі Ішчалнай каля 60 гадоў. Марыя бясplatна лячыла хворых. Зоф'я з'яўлялася галоўным кусташам сямейнага музея — яна з сястрой Марыяй былі добрымі архівісткамі і дасведчанымі асобамі. Ізабэла прафесійна малявала. Да канца 1930-х гг. у Ішчалне захоўваліся ўрадавыя дакументы, пісьмы губернатараў і некалькі лістоў з Францыі з адрасам:

*«A Mademoiselle
Mademoiselle la Comtesse
Sophe de Skarbek-Wazynski
Iszczolna».*

Шляхцянкi па бацьку, мелі маці — графіню. Таму не маглі ўжываць графскага тытулу на радзіме і дадавалі яго сабе толькі за мяжой, бо, відочна з'яўляліся ганарлівымі снобамі. Сяброўскія стасункі падтрымлівалі толькі з сям'ёй князёў Друцкіх-Любецкіх і гэтакімі знакамітымі сям'ямі, як Ваньковічы, Валадковічы, Горваты, а таксама з сваімі сваякамі Аскеркамі.

Нiводная з сясцёр Важынскіх не выйшла замуж, усе памерлі паненкамі ў часы Першай сусветнай вайны: Зоф'я у 1917 г. у Хельсінкі, Ізабэла ў 1916 г. у Вільні, а самая малодшая Марыя развіталася з гэтым светам 20 лютага 1920-га года ў Варшаве. У памяці сялян засталіся тры шчабечучыя на замежных мовах паненкі, якія спявалі пад фартэпіяна і ігралі ў бiльярд. Вытанчаныя і незразумелыя сялянам гаспадыні маёнтка часцей размаўлялі на замежнай, чым роднай, мове і былі гарачымі прыхільніцамі коннай язды. Не засталося нiводнай мастацкай працы Ізабэлы, нават нiякага малюнка. Захаваліся толькі партрэты продкаў, намалёваныя значана раней, у свой час іх не панеслі рабаўнікі. А Другая сусветная вайна змыла апошнюю памяць пра былых гаспадароў маёнтка.

Напачатку 1921-х гг. на падставе судовага выраку, Ішчална адышла Лясковічам, а Голдава — нашчадкам па пабочнай лініі Антона Скарабак-Важынскага. Але, думаю, што менавіта ў гэтым месцы майго аповеду трэба расказаць пра скарбец, які цесна злучаны з сёстрамі Скарабак-Важынскімі.

Барочны будынак гэтак званага «скарбца» ад пачатку планаваўся як жылы дом. Быў ён пабудаваны ў 1743 г. тагачасным уладальнікам Ішчалны Янам Валям, старастам фрэйдэнскім. Замена ранейшага драўлянага дома стылёвым і мураваным сведчыла пра важкасць і заможнасць роду. Ян Валь закончыў справу пабудовы ў канцы свайго жыцця. Пасля яго смерці заможнасць была яшчэ выразней падкрэслена яго сынам Юзафам, які разам з жонкай з Вянцковічаў пабудаваў барочны гмах парафіяльнага касцёла ў Ішчалне, пра які пойдзе гутарка трошкі ніжэй.

Скарбец складаўся з піўніц, першага паверха і фацияты (паддашка, мансарды). Уверсе, на мураваным шчыце мелася дата A.D. 1743. Пад надпісам, над уваходам у дом, быў балкон з жалезнай агароджай і ініцыяламі «s.J.W.f.» (Ян Валь, стараста фрэйдэнскі), балкон мацаваўся на чыгунных бэльках. Выйсці на балкон можна было з фацияты.

Пасярэдзіне першага паверху знаходзіўся хол з уваходнай пляцоўкай і сталовая. Па баках хола былі жылыя пакоі, якія потым памянjalі сваё прызначэнне. У фацияце мелася 4 спальныя пакоі для гаспадароў і гасцей. Разам дом меў 10 пакояў, злучаных з холам. У піўніцах столь трымалі моцныя нервюры з вялікапамернай цэгля на вапне. Муры сцен былі тоўстыя, у тры цэгля, г. з. каля 90 см., а унутраныя сцены мелі 75 см.

У піўніцу можна было ўвайсці праз двое моцных, дубовых дзвярэй. Адзін уваход у піўніцу быў з падворка — праз дзверы ў ганку, далей уніз вялі цагляныя сходы. Другі ўваход у піўніцу меўся з шчытавой сцяны будынка, адсюль можна было ўвайсці ў ніжнюю піўнічную залу,

геаметрычна яна цалкам паўтарала верхнюю залу скарбца.

Галоўны ўваход на першы паверх замыкаўся аднастворкавымі дзвярыма з тоўстых дубовых дошак, збітых вялікімі цвікамі ручной кавальскай работы. Таксама ручной кавальскай работы былі і завесы, засаўкі і вялізны замok XVIII ст.

У часы Валяў у піўніцы месцілася кухня, адсюль на верх можна было падняцца па сходах. Верагодна, тут жа была і чалядная. Іншыя памяшканні ў піўніцах выкарыстоўваліся як склады. Аднак адна левая, тыльная піўніца з моцнымі дзвярыма служыла цямніцай і ўжывалася як камера для арыштантаў. У валяўскіх інвентарах гэты пакой называўся «пакоем для свавольных людзей».

На пачатку XIX ст., у часы Караля Лясковіча, які быў у канцы жыцця віцэ-маршалкам павета і жыва ўдзельнічаў у публічным жыцці, у Ішчалне адбываліся гучныя з'езды павятовай шляхты і стары дом бачыў шмат людзей. Пасля пабудовы новага, ранейшы дом стаў збройняй і афіцынай. Зяць Лясковіча Антон Важынскі меў пасаду маршалка Лідскага павету і значна ўзбагаціў зборы рэчаў культуры. Менавіта пры ім збраёўня-афіцына стала скарбцам-музеем. А для службаў насупраць скарбца і злева ад новага дома пабудаваў афіцыну. На другім паверсе гэтай афіцыны чатыры пакоі і кухню займаў адміністратар маёнтка, а на першым паверсе жылі эканом і пісар.

На першым паверсе скарбца, справа ад уваходу, ў адным з пакояў Антон Важынскі зрабіў бібліятэку і збор дакументаў, а ў астатніх пакоях першага паверха размясціў каштоўныя гістарычныя рэчы музейнага характару, у асноўным даўнюю зброю і латы. Пры неабходнасці тут жа жылі госці: больш паважаныя на першым паверсе, а меней паважаныя ў мансардзе.

Кухня і чалядная ў піўніцы стала непатрэбнай, і тут пры неабходнасці сяліліся служкі гасцей. У неабгаграваных

піўніцах набіраліся моцы старкі і віно, падобна, што да адмены прыгону не пуставаў і пакой «для свавольных людзей».

Пакоі першага паверха выконвалі дзве функцыі – яны былі месцам захавання скарбаў культуры і жыллом для важных гасцей. У правым пярэднім пакоі паставілі адмыслова дапасаваныя да памераў кніг стэлажы, тут жа стаяла бюро, мяккае крэсла і некалькі крэсел. На бюро стаяла лампа, ляжалі каталогі, меўся прыбор для пісьма (у тым ліку і з гусінымі пёрамі). У гэтым пакоі была бібліятэка, яе моцныя дзверы замыкаліся на ключ. У супрацьлеглым пакоі, улева ад хола, у куфрах захоўваліся лісты, інвентары і сшыткі спраў за некалькі стагоддзяў. Асобна, у ганаровых зашклёных кніжных шафах, ляжалі каралеўскія прывілеі і пяць слуцкіх пасаў.

У холе захоўвалася рыцарская зброя, на сценах задніх пакояў таксама вісела розная зброя. Акрамя таго, ранейшая сталовая, пераробленая ў гасціную, адначасова выконвала ролю чытальні, курыльні, пакоя для розных нарад і пакоя для картачнай гульні. Два бакавыя спальныя пакоі засталіся спальнямі, сюды была перанесеная старая каштоўная мэбля, турэцкая парча, персідскія дываны. Каштоўныя рэчы скарбца з’яўляліся здабыткамі трох апошніх родаў, які гаспадарылі ў Ішчалне: Валяў, Скарбак-Важынскіх і Лясковічаў. Зброя засталася ад Валяў і Важынскіх, кніжныя зборы ў асноўным ад Важынскіх, архівы збіраліся з 1500 г. Нумізматыка, упрыгожванні, парцеляна і іншыя каштоўныя рэчы збіраліся стагоддзямі. І ніводнага з гаспадароў Ішчалны ў XVII–XX стст. немагчыма вылучыць з шэрагу калекцыянераў.

Пры сёстрах Важынскіх, якія атрымалі выдатнае выхаванне і адукацыю, каштоўныя гістарычныя рэчы Ішчалны былі акружаны яшчэ большай апекай і ўвагай. Будынак быў цалкам перароблены і адрамантаваны, у выніку стаў скарбцам у сапраўдным сэнсе гэтага слова.

З-за таго, што зборы месціліся на першым паверсе, ва ўсе вокны піўніц і першага паверха былі ўстаўлены жалезныя краты. Доступ з кухні ў піўніцы на першы паверх быў замураваны. Паміж фацыятай і першым паверхам былі ўсталяваны моцныя, старанна акутыя жалезам дубовыя дзверы. Таксама над малой піўніцай (паміж даўняй кухняй і арыштанцкім пакоем) вымуравалі сакрэтную камору для самых каштоўных рэчаў. Гэта камора аказалася якраз паміж піўніцай і першым паверхам, на месцы былых сходаў. Падлога першага паверха над каморай з каштоўнасцямі ўзнімалася толькі на якіх 60 см, тут зрабілі спальную нішу і на ложка трэба было паднімацца дзвюма прыступкамі. У свой чарод ложка закрылі парцьерай, і таму выглядала ўсё цалкам натуральна. Моцныя дзверы ў гэту камору выходзілі на вузкую, цёмную лесвічную клетку (адсюль быў ход з першага паверху ў фацыяту), гэтыя дзверы глуха замуравалі, атынкавалі і пафарбавалі ў той самы колер, што і суседнія сцены.

Такім чынам атрымалася памяшканне вышынёй каля 2 м і памерамі 1,7 x 3 м. Частка гэтага памяшкання была аддзелена ад унутранай сцяны яшчэ дадатковым мурам, які хаваў сховішча-сейф глыбінёй ў 0,5 м, сцены гэтага сховішча ўзмацнілі сталёвымі плітамі. Сталёвых пліт не было толькі з боку каморы, гэтую сцяну замуравалі наглуха і каб патрапіць у сховішча, трэба было біць цэглу.

У сакрэтнай каморы захоўвалі залатыя і срэбныя нумізматычныя калекцыі, старыя ўпрыгожванні, напрыклад гузікі ад дэліі (плашч, падбіты мехам) і кунтушоў, запанкі з каштоўнымі камянямі, сыгнеты продкаў, ланцужкі, дыяментавая страла цара Аляксандра I, неапраўленыя дыяменты і каштоўныя камяні, залатая шкатулка і г. д.

А ў сховішчы-сейфе захоўвалася ўпрыгожаная золатам і бірузой карабэля¹, адпаведна забяспечаная ад карозіі, вялікі сервіз баранаўскай парцаляны, старасвецкія кубкі, кітайская і саская парцаляна, стары рынграф², старыя ка-

ваныя алавяныя ці срэбныя начынні, каштоўныя хрустальныя і шкляныя вырабы — усе яны мелі вялікую гістарычную каштоўнасць.

Для маскавання пераробкі памяншалі ўзроўні падлогі між холам і сталавай, а таксама між сталавай і спальняй, ім дадалі па дзве мармуровыя прыступкі. Пераробка была спраектавана архітэктарам, які жыў у Францыі, і трымалася ў сакрэце. Змена ўзроўню падлогі выглядала як фантазія архітэктара. Усю справу можна было рэалізаваць з-за вялікай, 4-метровай вышыні піўніц і 3,5-метровай вышыні першага паверху.

ГІСТАРЫЧНЫЯ КАЛЕКЦЫІ Ў СКАРБЦЫ

Найкаштоўнейшай часткай рухомасці маёнтка ўладальнікі і ўладальніцы лічылі зборы рэчаў культуры і гісторыі, найперш — старадрукі і архівы. Вялікую вартасць мелі старыя кнігі, дакументы і лісты, бо яны адлюстроўвалі сваю эпоху. Да Першай сусветнай вайны кнігазбор, які налічваў тысячы тамоў, быў добра каталагізаваны і старанна захоўваўся. Пасля вайны засталася ўсяго некалькі сотняў кніг. З архіва зніклі каралеўскія наданні і прывілеі. У знішчэнні каштоўнейшых збораў пісьменства бралі ўдзел усе: розныя

¹ Карабэля — парадная шабля ў XVI–XVIII стст., якую выкарыстоўвалі выключна для ўпрыгожвання шляхецкага ўбору.

² Металёвая пласціна з гербам ці выявай святога, якую рыцары насілі на грудзях.

войскі, мясцовыя людзі з двара і з бліжэйшых вёсак. Магчыма, невялікая частка кніг была забрана «на памяць», а можа нават і «каб было што пачытаць». Магчыма, некаторыя рэчы трапілі ў рукі знаўцаў, але большасць была знішчана пры распальванні печаў, выкарыстана як папера для пакункаў, альбо на цыгаркі.

З ваеннага пагрому 1914–1920 гг. не ацалелі ніводзін каталог і аповед пра калекцыі будзе грунтавацца на ўспамінах Караля Лясковіча, які ў 1920–30-я гг. штудзіраваў тыя старыя кнігі і дакументы, шматразова перачытваў кавалкі, якія яму спадабаліся і дзякуючы гэтаму, праз шмат гадоў, у 1970-я гг. быў у стане цытаваць самыя цікавыя і характэрныя фрагменты дакументаў.

Зборы спраў сягалі часоў Ягелонаў, ён трымаў у сваіх руках друкі і дакументы нават з XVI ст. Самымі каштоўнымі ацалелымі кнігамі былі: *Volumina Legum*¹, Сеймавыя дыярушы, Літоўскія статуты, Статут Ласькага², Гербоўнікі Папроцкага і Нясецкага, старыя малітоўнікі ў драўляных вокладках, апраўленых у белую скуру і з пазалочанымі акуццямі, а таксама тэксты пісьменнікаў так званага Залатога веку і ўспаміны Яна Хрызастома Паска.

Літаратурная творчасць XVII ст. найперш рэпрэзентавалі Жыццяпісы святых і казанні Пятра Скаргі. Апрача Скаргі, ацалелі Пасак (Мемуары), Вацлаў Патоцкі (*Ogród, ale nie plewiony, bróg, ale co spon toinszego zboża, kram rozlicznego gatunku* і г.д.) Морштын і некалькі іншых.

¹ Валюміна Легум (лац. *Volumina Legum* — збор законаў) — шматтомны збор законаў, сеймавых пастаноў, прывілеяў і іншых заканадаўчых актаў, якія дзейнічалі на тэрыторыі Польшчы, Беларусі, Літвы і правабярэжнай Украіны з 1347 да 1793–1795 гг.

² Ян Ласкі або (польск. Jan Łaski, 1455–1531) — арцыбіскуп Гнезненскі і прымас Польшчы ў 1510–1531 гг. Меў вялікі ўплыў на дзяржаўныя справы і кіраваў складаннем статута Ласькага — першай кадыфікацыі польскага права.

У адной з кніг быў раздзел гістарычны — там расказвалася гісторыя да караля, які ў той час правіў, раздзел астранамічны — нават ў XVII ст. тут сцвярджалася, што Сонца абарочваецца вакол Зямлі, раздзел геаграфічна-легендарны, фізіялагічны — з апісаннямі хвароб і лекаў, кулінарных запісак і іншага. Шмат якія старыя кнігі былі ў рудых скураных вокладках; кнігі былі надрукаваныя на пергаментнай паперы вялікімі прыгожымі лацінскімі цігатычнымі літарамі.

Акрамя рэшткаў былой багатай бібліятэкі, пасля 1920-га г. часткова захаваліся сямейныя архівы чарговых уладальнікаў Ішчалны. Усе тое, што засталася, змяшчалася ў адным абабітым скурай куфры, што раней служыў багажнікам вялікай карэты, у якую ўпрагалася чацвёрка коней. Верагодны архіў быў падрыхтаваны для транспартавання, але вывезці яго не паспелі. Былі там дакументы, лісты ад 1500 г. ажно да апошніх часоў, і апошнія ўладальнікі маёнтка працягвалі захоўваць там свае дакументы.

Са старадаўніх актаў у архіве меліся прывілеі, наданні, патэнты, узнагароджанні, тастаменты, фундушы, дароўныя акты і акты падзелу зямлі, судовыя працэсы, выракі трыбунальскіх судов, позовы, штрафы, рэабілітацыі, наказы, адозвы і гетманскія лісты, лісты канцлераў, ваяводаў, маршалаў канфедэрацый, рускіх губернатараў, загады пра набор рэкрутаў, пастановы рускіх судов, маніфесты, скаргі, просьбы, застаўныя лісты, а таксама вэксалі, рэестры, інвентары, каштарысы, рахункі, квіткі выплат, рэляцыі, нататкі, пратаколы з'ездаў сям'і (як напрыклад пратакол з'езду 12-ці мясцовых Ласковічаў падчас шлюбу Францішкі Ласковічаўны і Антона Важынскага ў 1820 г.), генеалогіі, каштоўныя прыватныя лісты, якія адбіраліся на працягу стагоддзяў. Сярод дакументаў некаторыя мелі аўтэнтычныя подпісы каралеў і малыя канцлерскія пячаткі, а іншыя подпісы і гербавыя пячаткі вядомых асобаў з допісамі «Рукой сваёй».

Самыя старыя дакументы былі напісаны па-беларуску славянскім правапісам (у часы Яна Альбрыхта, Аляксандра і Жыгімонта Старога). Пазнейшыя дакументы, з часоў Жыгімонта Аўгуста, былі ўжо напісаны лацінскім алфавітам, хоць і на беларускай мове — дзяржаўнай мове ВКЛ. Пасля пераносу сталіцы дзяржавы ў Варшаву дакументы пачалі пісаць таксама і па-польску. З поступам часу па-польску ўсё часцей і часцей, але ўсё роўна з дамешкам трасянке. Як належыць, усе паперы адной справы ці адной тэматыкі сшываліся ў сшытак ядвабным шнурком. Усе дакументы і лісты былі калісьці старанна ўпарадкаваны, апісаны і пранумараваны. Лясковіч памятаў №1300 на адным з сшыткаў такіх дакументаў.

Пераважна гэта былі судовыя працэсы ці дакументы, датычныя ўласнасці на нерухомасць. Да самых цікавых, якія былі сапраўдным адбіткам эпохі, належалі:

— **Акты куплі-прадажы ці дараванні.** У гэтых дакументах скрупулёзна запісаны ўсе юрыдычныя формулы і абавязкі бакоў, указана колькасць падданных ці так званых «душ», пералічана, хто з іх агароднік, баброўнік, бортнік, рыбак, рымар і г. д. Акты пачыналіся з узгадвання персаналіі і тытула. Напрыклад, «Я, Юзаф Валь, пан Ішчалны, харунжы гродзенскі і стараста фрэйдэнскі, гэты актам абвяшчаю...».

— **Дакументы судовых працэсаў,** якія цягнуліся гадамі і дзесяцігоддзямі, з позовамі, эксплікацыямі, рэплікамі, выракамі. Часта пра важныя маёмасныя справы, але часамі пра дробязі, як напрыклад працэс паміж Каралем Ласковічам і магутным суседам Хадкевічам з Вялікага Мажэйкава пра межы сенажацў. Спрэчнай сенажаццю быў луг Раманішкі, які ў выніку быў палюбоўна падзелены паміж абодвума дварамі, пры гэтым на мяжы быў выкапаны глыбокі роў, які потым яшчэ праз сто гадоў размяжоўваў тут Верашчакаў і Лясковічаў.

— **Тастаменты,** з іх самым цікавым быў той самы тастамент Яна Палупенты.

— **Рэабілітацыі.** Лясковіч памятаў толькі адну, на беларускай мове, выдадзеную рыцару, які вярнуўся з татарскай няволі.

— **Спісы даўжнікоў, застаўныя акты, маніфесты.** Сярод іншых, мелася даўгавая запіска Білевічам, дадзеная кімсьці з Пілсудскіх на Жмудзі. Лясковічы ў свой час паказалі гэты дакумент Пілсудскаму і атрымалі падзяку ад яго цывільнай канцылярыі. Таксама меўся маніфест апошняга віленскага ваяводы, князя Міхала Гераніма Радзівіла як апекуна малалетняга Дамініка Радзівіла да усіх, каму застаўся вінен Караль «Пане Каханку». Пасля яго засталася шмат даўгоў і спіс крэдытораў заняў некалькі старонак. Маніфест быў надрукаваны ў нясвіжскай друкарні. У канцы XVIII ст. Караль Ласковіч меў у заставе 2 радзівілаўскіх фальварка: Смолач і Бабры, з якіх Бабры потым набыў ва ўласнасць.

— **Інвентары.**

Самым цікавым дакументам гэтага кшталту быў напісаны ў 1743 г. Янам Валям «Рээстр усёй маёй рухомасці, кляйнотаў, сукняў, футраў, срэбра, волава (посуду) і начынняў, а таксама вупражы і коней, якія здатны да ваеннай патрэбы». Верагодна, гэты рээстр быў зроблены падчас перасялення ў новапабудаваны дом.

У спісе кляйнотаў звярталі на сябе ўвагу залатыя гузікі да плашча падбітага мехам і кунтуша, запанкі, завушніцы, бранзалеты, розныя каштоўныя камяні і перлы без аправы.

У спісе начыння фігуравалі вялікія аздабленыя срэбныя келіхі, малыя келіхі і кілішкі, алавыя паўміскі, збаны, талеркі, медныя катлы.

У спісе ўбранняў самымі цікавымі былі невядомыя зараз гатункі тканін, іх колеры і дробязныя заўвагі пра стан адзежы. Было шмат жупаноў, жаночых спадніц, андаракаў, футраў і калпакоў з футры. Футры куніцы, собаля, лісы, а таксама мядзведзя і рысі (па адной). Скуры розных звяроў уключна нават з сарокай.

У спісе «розных тканін» прысутнічаюць ядвабныя, атласныя, залататканыя тканіны, а таксама дываны, турэцкія малітоўнікі, кілімы і пяць слуцкіх паясоў.

У «Рэчах да ваеннай патрэбы» апісана ўсялякая вупраж, сёдлы і зброя. Найлепей да ХХ ст. захаваўся і самы прыгожы камплект гусарскай вупражы для каня, тастаментам Марыі Важынскай ён быў запісаны разам з слуцкім пасам і карабэляй XVI ст. «Першаму Начальніку незалежнай Польскай дзяржавы». Сын апошняга уладальніка маёнтка Караль Лясковіч гэтак апісваў карабэлю: «... сталёвы клінок, з выбітымі па ўсёй даўжыні залатымі лічбамі і літарамі — датамі і кароткімі апісаннямі войнаў і бітваў, сведкам якіх была карабэля. Самая старая дата паходзіла з пачатку XVII ст., а самы стары тэкст напісаны па-беларуску. Верагодна, гэта была „батораўка“ ці „жыгімонтаўка“. Кідаліся ў вочы драпіны на сталі, гэта казалася пра тое, што шмат разоў яна сутыкалася з клінкамі ворагаў. Рукаец з слановай косці і крыжовым эфесам, похва абцягнутая шчыгрынам і акута рыўкамі¹ чыстага золата, у рыўкі ўстаўлена біруза». Пілсудскі атрымаў слуцкі пояс і карабэлю. Вядома, што карабэля зараз знаходзіцца ў польскім музеі ў Амерыцы, а гусарскую зброю самавольна вынес польскі афіцэр у час польска-бальшавіцкай вайны і яна не была вернута ні ў Ішчалну, ні Пілсудскаму.

У калекцыі зброі Валя былі і іншыя карабэлі, а таксама доўгія мячы, шаблі, палашы, буздыганы, дзіды, калчаны, пісталеты, ручніцы, кальчугі, шлемы, панцыры, панцырныя рукавіцы, налакотнікі, накаленнікі, шпory і іншае.

Пасля таго, як аддалі Пілсудскаму запісаныя яму рэчы, у Ішчалне засталіся толькі адна кальчуга, пара рукавіц, у якіх скура пад сталёвымі пласцінамі ўжо збучвела, пагнуты шлем, адна вялікая шпора і частка налакотніка.

¹ Рыўка — элемент акулцы похвы шаблі.

Коні. Шмат месца ў рээстры Ян Валь прысвяціў двум сваім статкам коней: арабскім «палукровак» і польскім. Падзяляў коней на:

а) Жарабцы, мерыны, малыя рабочы конікі, кабылы, маладыя кабылы.

б) Старых і маладых жарабцоў, маткі статка, коні аб'езджаныя, трох- і двухгодкі, перазімкі і моладзь.

в) Дрыганы, цугавыя коні (цуганты), хуткія коні (цекуны), інаходцы (шляпакі), коні для лёгкіх ездакоў, паштовыя і рабочыя. Масць гэтых коней рээстр не вызначаў.

Не было ніякіх узгадак пра лоўчых птушках. Відочна, Валь не быў аматарам гэтага палявання. Не ўзгадваюцца і сабакі, але іх павінна было быць шмат.

Пры самым канцы рээстра перапісаны ўсе кнігі.

— **Дакументы фінансава-эканамічныя:** вэксалі, рахункі, каштарысы, спісы будаўнічых матэрыялаў, справаздачы адміністратараў, дарадцаў і эканомай.

— **Лісты.** На першым месцы стаялі каралеўскія лісты з арыгінальнымі подпісамі каралеў. Гэтыя лісты мелі малыя сургучныя канцылярскія пячаткі. Каралеўскія лісты, скіраваныя да падданных, мелі розны змест. Найчасцей гэта былі адказы па справах, накіраваных да трона. Пасля каралеўскіх лістоў наступныя па іерархіі стаялі лісты гетманаў, лісты маршалкаў канфедэрацый і ваяводаў, царскія указы і лісты расійскіх губернатараў.

У адрозненне ад сваіх продкаў і папярэднікаў сёстры Важынскія мелі вялікую карэспандэнцыю з замежнымі сябрамі, у асноўным на французскай мове, сустракаліся таксама лісты па-нямецку і па-англійску.

Выбух Першай сусветнай вайны застаў уладальнікаў Ішчалны ў розных месцах. Марыя жыла ў Берліне і была там часова інтэрніраваная, Зоф'я знаходзілася ў Парыжы, адкуль у 1915 г. праз Швецыю вярнулася дахаты, але ў Ішчалну не патрапіла — тут ужо былі немцы — і таму нейкі час прыжывала ў Ваньковічаў, у маёнтку Рудакова

на Міншчыне. З Рудакова Зоф'я пераехала ў Хельсінкі і там у 1917 г. памерла. У Ішчалне жыла толькі хворая на сухоты Ізабела, але і яна памерла ў Вільні як раз перад прыходам немцаў. Разам з Ізабелай у Вільню патрапілі грошы, упрыгожванні і іншыя каштоўныя рэчы, у тым ліку і гістарычная карабэля.

На пачатку вайны ўлады ўвялі «сухі закон» і прыказалі знішчыць усе запасы алкаголю. У Ішчалну прыбыла жандармерыя і прыказала апустошыць усе піўніцы — каштоўнейшыя старкі вёдрамі былі вылітыя на зямлю. Гэта была вялікая страта: 6 бочак ад венгерскага віна на 2 000 літраў кожная, у іх больш за 100 гадоў захоўваліся старкі, вырабленыя па адвечных рэцэптах на якасным спірце з уласнай вінакурні — разам каля 10 000 літраў. Немагчыма дакладна палічыць, колькі старкі было выпіта за мінулыя гады, але ва ўсякім выпадку не болей за палову запасаў, бо ў часы Караля Лясковіча старка яшчэ не даспела, а ў часы паннаў Важынскіх алкаголь наогул не ўжываўся. Вартасць «алкагольнага скарбу» была вельмі высокай, але ад яго засталася толькі тое, што ўратавалі служкі. Змарнаваная старка распачала спіс ваенных страт.

У час адступлення рускай арміі ў Ішчалну (гэтак жа як і ў Вялікае Мажэйкава, пра што яшчэ будзе ісці гаворка) прыехала казацкая сотня з загадам спаліць маёнтак і двор. Справу шчасліва вырашыў хабар. Нікога з гаспадынь маёнтка не было ў той час у Ішчалне, але патрэбную суму сабралі самі служкі. Казакі згадзіліся спаліць толькі пабудовы фальварку. Аднак потым, каб імітаваць выкананне загаду, спалілі яшчэ і скарбец, дазволіўшы служкам выносіць тое, што яны захочуць. Скарбец адмыслова спалілі гэтак, каб полымя не перакінулася на жылы дом і афіцыны.

Перад спаленнем служкі ўратавалі шмат каштоўных помнікаў культуры, да рэчаў, якія знаходзіліся ў сакрэтным

пакоі скарбца, полымя не дайшло. Потым яны былі знойдзены і такім чынам ацалелі, але зніклі падчас наступнай вайны.

У часы першай нямецкай акупацыі ў Ішчалне стаяла невялікая нямецкая вайсковая адзінка. Афіцэры жылі ў палацыку, тут яны мелі сваю сталовую, а ў піўніцы зрабілі харчовы склад.

Пасля таго, як немцы занялі Варшаву, лінія фронту працягвала прасоўвацца на ўсход. У 1916 г. Марыі Важынскай было дазволена пераехаць у Варшаву. У Варшаве яна доўга хварэла, але ў 1917 г. паехала ў Ішчалну. Знішчаная бібліятэка маёнтка разам з помнікамі культуры прывялі яе ў роспач. У 1919 г. Марыя падпісала тастамент і 20 лютага 1920 г. памерла, яна была апошняя з гэтай сям'і. У часы адсутнасці гаспадароў (1915–1921 гг.) рэчы з маёнтка выносілі ўсе, хто мог гэта рабіць.

Немцы ў лясках цалкам выбілі звяроў, вывезлі з двара большасць мэблі, дываноў, карцін. Захавальнікам маёнтка і кусташам ішчалнянскага музея ў той час быў лепшы лідскі гісторык XX ст. Міхал Шымялевіч. Частка яго артыкулаў грунтуецца на матэрыялах з архіваў Ішчалны і Вялікага Мажэйкава.

У 1920 г. падчас улады бальшавікоў ў жылым доме месціўся вайсковы шпіталь, а на газоне, каля ганка — магілы памерлых жаўнераў. Потым у 1920 г. камандзір польскага аддзелу знайшоў схаваную зброю для каня і забраў яе сабе. Ён не ведаў, што па тастаменту яна павінна была быць падаравана самому Пілсудскаму.

Чатыры гады Першай сусветнай вайны і адсутнасць гаспадароў — часу хапала для поўнага спусташэння. Новыя гаспадары ўбачылі пусты дом з працякаючым дахам, выгаралы скарбец з моцна пашкоджанымі ад атмасферных ападкаў скляпеннямі. Потым пробашч, мясцовы часовы кіраўнік і некалькі гаспадароў з суседніх вёсак вярнулі ў жылы дом нешта з ацалелай мэблі. Аднак гэта былі ўжо

толькі адзінкавыя рэчы, фрагменты былых камплектаў. З ацалелых дакументаў і рэшты рэчаў, з аповедаў даўніх служкаў Важынскіх, з зычлівай інфармацыі суседзяў, са шматразовых уважлівых аглядаў скарбца і праз дэдукцыю сын апошняга ўладальніка Ішчалны Караль Лясковіч стварыў для сябе гэты вобраз былога, а яго не надрукаваныя яшчэ мемуары сталі падмуркам гэтага тэксту.

АПОШНІЯ ГАСПАДАРЫ МАЁНТКА ЛЯСКОВІЧЫ (1921–1939 ГГ.).

У 1921 г. новымі ўладальнікамі Ішчалны сталі не блізкія між сабой сваякі Юзаф, Станіслаў і Юльян Лясковічы. У выніку сямейнага паразумення ў Ішчалне пасялілася сям'я Юзафа Лясковіча, якому па выраку суда належала палова маёнтка, Станіславу і Юльяну адышло па адной чвэрці Ішчалны. У 1924 г. пасля абмеру зямлі і лясоў, зямельнай рэформы і перадачы часткі зямлі ваенным асаднікам усім Лясковічам засталася 2 200 гектараў. Пасля сямейнага добраахвотнага падзелу двор Ішчална разам з 1000 гектараў стаў маёмасцю Юзафа Лясковіча. З астатніх 1200 гектараў каля 700 атрымала сям'я Станіслава Лясковіча, які на той момант ужо не жыву, і каля 500 гектараў высакаякасных лясоў атрымаў Юльян Лясковіч.

Новы ўладальнік двара Ішчална Юзаф Караль Філіп Неруш Лясковіч нарадзіўся ў 1858 г. і быў сынам Караля.

На пачатку 1922 г. у Ішчалне пачала працаваць лясная, а з 1 красавіка аграрная адміністрацыя новага гаспадара. З жывога інвентару на той момант у маёнтку засталіся

1 конь і 1 карова. Ва ўсім маёнтку паверхня дзіравых дахаў, якія пільна патрабавалі рамонт, складала 3 гектары.

Для кіравання маёнткам з вясны 1922 г. нанялі адміністратара. Першым адміністратарам, які кіраваў лясной і аграрнай гаспадаркай, быў Баляслаў Мірэцкі, чалавек вельмі нервовы і з цяжкім характарам. Таму на наступны год на яго месца ўзялі флегматычнага Яна Навіцкага. Па ўзаемнай згодзе ўсіх гаспадароў Юзаф Лясковіч на 2 гады для ліквідацыі супольных лясных спраў наняў Генрыка Малішэўскага, ён павінен быў назіраць за правільнай вырубкай 6 000 сасновага старадрэва і давядзення лясоў да ладу. З вясны 1926 г. Ішчална больш не мела адміністратараў. Супольныя аб'екты былі ліквідаваны, і сваімі часткамі спадкаемцы пачалі кіраваць самастойна.

У 1937 г. Юзаф Лясковіч памёр і быў пахаваны на касцельным цвінтары ў Ішчалне. Маёнтак па роўных частках успадкаваў: яго жонка Юзэфа (памерла ў 1957 г.), старшы сын Габрыэль (памёр у 1959 г.), малодшы сын Караль (успаміны якога я выкарыстоўваю) і тры дачкі: Яніна, Ева, Ірэна. Яны і былі апошнімі уладальнікамі Ішчалны да 17 верасня 1939 г., але Караль не займаўся гаспадаркай. Пасля гэтага дня Ішчална, як і ўсе маёнткі, стала дзяржаўнай маёмасцю.

Якімі абшарамі валодаў маёнтак Ішчална? Ад самага пачатку адзіная ішчалнянска-шчучынская маёмасць на карце нагадала пляму шырынёй 5 км і ў даўжыню 30 км. Можна прыняць, што агульная плошча яе ў XVI ст. складала каля 40 000 гектараў і на момант надання прыватнай асобе не мела яшчэ шмат апрацаванай зямлі, бо прывілей караля і вялікага князя ВКЛ Аляксандра надаў Давойнам «Пушчы ішчалнянскія і шчучынскія».

У 1616 г., на момант падзелу паміж братаў Лімантаў, агульная плошча апрацаваных зямель складала 440 валок і таму кожны з іх атрымаў па 220 валок (валока ў ВКЛ — гэта 21,36 гектара). З гэтага вынікае, што Ліманты мелі ка-

ля 9 000 ворных гектараў. Паверхня агульнай плошчы маёмасці была значна большай. Паступова з-за падзелаў, продажаў, тастаментаў, шлюбаў ішчалнянска-шчучынскі абшар паменшыўся.

У 1616 г. маёмасць была падзелена на дзве роўныя паловы. Паступова абшар Ішчалны значна паменшыўся і ў 1918 г. складаўся з 3 200 гектараў. Баляслаў Важынскі, пры якім прайшла рэформа 1861 г., вылучыў з Ішчалны 7 вёсак: Ішчалну (Валоку), Кямянцы, Малыя Баяры, Вялікія Баяры, Карысць, Мацяўцы, Бабры і адначасова ліквідаваў мястэчка Ішчална, якое да гэтага часу існавала каля касцёла, рассяліўшы месцічаў па вёсках.

Пасля рэформы Важынскія валодалі двума ключамі — Ішчална (3 200 гектараў) і Голдава (каля 2 000 гектараў). Голдава ў 1922 г. ўспадкавала сям'я Валейкаў — сваякоў сёстраў Важынскіх па лініі Юзафа Скарбак-Важынскага. Гэтыя тыя самыя браты Валеякі, якія на самым пачатку XX ст. надрукавалі разам з Вацлавам Іваноўскім беларускую газету «Свабода».

Пры апошніх гаспадарках абшар маёнтка Ішчална паменшыўся да 2200 га, якімі валодалі розныя прадстаўнікі Лясковічаў.

ПАРАФІЛЬЯНЫ КАСЦЁЛ У ІШЧАЛНЕ

З 1-й кнігі Метрыкі ВКЛ бачна, што заснавальнікам касцёла ў Ішчалне з'яўляўся падкаморы яго каралеўскай мосці Андрэй Давойнавіч, у 1515 г. «фарнаму касцёлу Святой Непадзельнай Тройцы і Панскага цела ў вёсцы Ішчална ён фундаваў маёмасць і падданных».

Касцельныя хронікі кажуць, што першы драўляны касцёл (вакол якога пачало расці мястэчка Ішчална, зліквідаванае ў час зямельнай рэформы 1861 г.) стаяў на тым самым месцы, на якім у XVIII ст. быў пабудаваны мураваны касцёл.

Новы касцёл пабудаваны ў стылі барока, у час набажэнства ў ім хапала месца для ўсіх парафіян. У прэзбітэрыюме касцёла маюцца 2 калятарскія лаўкі, левая (калі глядзець з боку алтара) для дзедзічаў Ішчалны, а правая для ўладальнікаў Вялікага Мажэйкава. Акрамя кавалка зямлі ў некалькі гектараў пад касцёл парафія мела 30 гектараў аграрнай зямлі на мяжы Ішчалны і Вялікага Мажэйкава, гэта зямля была выдзелена пароўну ад абодвух маёнткаў.

Умураваная ў левай сцяне касцёла шылда з паліраванага ружовага граніту, аздобленая гербамі фундатараў, падае, што Юзаф і Мар’яна (з Вянцковічаў) Валі за ўласныя грошы і з Божай дапамогай пабудавалі гэты касцёл у 1758 г. і просяць маліцца за спакой іхніх душаў.

Пад алтаром касцёла маецца падземны могільнік з трунамі пробашчаў касцёла, а правая крыпта з’яўлялася склепам для былых уладальнікаў маёнтка. Касцёл стаіць на вапным грунце, з-за чаго парэшткі людзей пад зямлёй не разлагаюцца, а толькі высыхаюць гэтак жа, як у падзямеллях віленскага касцёла дамініканаў.

У бакавой крыпце ляжалі ў трунах забальзамаваныя целы дзедзічаў Ішчалны. У часы Першай сусветнай вайны гэты склеп быў апаганены рознымі нелюдзьмі, якія з-за цікавасці і ў пошуках золата адмыкалі труны. Каб гэтага больш не паўтарылася, апошнія гаспадары маёнтка вырашылі закапаць труны сваіх папярэднікаў. У 1922 г. пасля пераходу маёнтка ў рукі Лясковічаў яны зрабілі продкам другое, на гэты раз для ўсіх адначасовае, пахаванне.

Перад пахаваннем усе труны былі яшчэ раз адчынены, целы сфатаграфаваны і пасля ўрачыстага набажэнства жа-

лобна перанесены ў падзямелле і пахаваны. Мемуарыст Караль Лясковіч сам асабіста браў удзел у пахаванні і апісаў яго (цытую без зменаў вялікі кавалак ягонага тэксту):

«У двух самых старых трунах спачывалі старшыя Валі — Юзаф і Мар'яна. Ён мужчына сярэдняга росту з моцнай фігурай, апрануты ў кунтуш і ялавя карычневыя боты. Дасканала захавалася не толькі скура на галаве, валасы і развесістыя вусы, але нават агульны выраз твару. Твар Мар'яны моцна зморшчыўся, на галаве шаль з далікатных брабанскіх карунак. Атласная доўгая сукня колеру выцвілага фіялету і ніякіх упрыгожванняў. На твары разліўся выраз спакою і лагоднай пакорлівасці.

Наступная пара — гэта іх сын Юзаф з жонкай Агнешкай з Шукевічаў. Шчуплы мужчына сярэдняга ўзросту ў цёмным сціплым убранні, пашытым па тагачаснай модзе. Стан парэшткаў горшы чым у бацькі, месцамі бачна цвіль. Яго жонка — невялікая кабета з вострым профілем. Не звярнуў дадатковай увагі на яе строі і на строі яе роднай сястры Элеаноры, пахаванай каля свайго мужа Караля Лясковіча ў трэцяй пары трунаў. Караля пахавалі ў мундзіры віца-маршалка павету з шэрагам вялікіх гузікаў. На гузіках расійскі арол з напалову ўзнятымі крыламі па ўзору, прынятаму ў час панавання цара Аляксандра I. На мундзіры сляды некалі вышытай золатам партупеі для шпагі. Шпагу скралі раней. Наогул, Караль Лясковіч быў высокім мужчынам, не меншым за 190 см. з вузкай галавой. У параўнанні з іншымі часткамі парэшткаў, усе целы мелі ненармальна ўзнятыя жываты, напханыя травой. На ўсіх захавалася ў цэласці скура і валасы. Не на адным твары не павылазілі на паверхню косткі. У той час я яшчэ не ведаў змест архіваў і таму імёны на таблічках мне нічога не казалі. Таму найбольшую увагу прысвяціў адзінай вядомай мне на той час асобе сярод уладальнікаў Ішчалны — свайму прадзеду і поўнаму цёзку Каралю Лясковічу, якога я гэтак незвычайна перазахоўваў праз сто гадоў пасля яго смерці. Здымкі нябожчыкаў былі зроб-

лены адным з сяброў майго кузэна Юльяна Лясковіча. Не ведаю пра іхні лёс і не ведаю ці існуюць здымкі сёння.

Перад пахаванням я разам з работнікамі зайшоў ў падземелле касцёла каб выкапаць долы. На глыбіні 25 см мы найшлі старыя труны. Дзе б мы не пачыналі капаць яны былі паўсюдна – пакладзены адна каля другой. Гэта спачывалі ранейшыя пробашчы нашага касцёла. Трухлявае дрэва лёгка пасоўвалася і я зняў некалькі дошак. Пры свеце газнічкі убачыў высахлыя парэшткі ў сутанах і доўгіх ботах. На абутку ўжо струхнела дратва і на швах зрабіліся шчыліны, тканіна сутан страціла свой першасны колер і была выцвіла-рудаватай. Аналагічна, як і ў нашых продкаў, таксама на ўсіх целах захавалася скура, валасы і высахлае мяса. Магчыма, целы ўладальнікаў ішчалны не бальзамаваліся і на ўсе парэшткі падзейнічала гэтак званае арганічнае бальзамаванне, перад пахаваннем з іх толькі выдалілі вантробы і выпхнулі травамі. Гэта не рабілі з целаі пробашчаў. Скура на парэштках была дымна-рудовага колеру, як быццам яе павэндзілі і яна лёгка ірвалася, падобна як скура зверу ці абутку. На парэштках пробашчаў я таксама не ўбачыў костак. Далейшыя пошукі палічыў немагчымымі, мы зачынілі вечкі, уладкавалі зрушаныя труны і засыпалі іх зямлёй, пасля чаго выраўнялі агульны ўзровень грунту. Назаўтра, пасля жабобнага набажэнства, мы па-чарзе перанеслі труны продкаў і паставілі на грунт паверх магілаў пробашчаў. Прысыпалі труны тонкім слоём зямлі, якой хапіла, каб толькі трошкі прыкрыць вечкі. На падставе агляду пахаваных парэшткаў маю права лічыць, што целы продкаў не павінны былі разлагацца далей. Калі пасля 1939 г. труны зноў не апаганілі, дык яны і зараз спачываюць у тым самы стане ў левай палове касцельнага падземелля, там дзе мы іх пахавалі».

Вось такая гісторыя.

Трэба сказаць яшчэ некалькі слоў пра сонечны гадзіннік, які знаходзіцца каля паўднёвага боку касцёла ў вёсцы

Ішчална. Верагодна, гэта адзіны гадзіннік такога класа ў Беларусі¹. Ён быў знойдзены мною разам з сябрамі ў 1999 г. падчас вандроўкі і ўпершыню апісаны ў навуковым артыкуле².

Ён уяўляе з сябе круглы абчасаны пастамент з каменю вышынёю каля 1 м і дыяметрам каля 0,5 м. Двума сталёвымі стрыжнямі да яго прымацавана медная круглая пласціна дыяметрам 0,3 м. Трохкутная стрэлка была напалову зламаная і зараз адсутнічае. На пласціне выгравіраваны: цыферблат, прозвішча майстра (J. Malecki), месца вырабу (Wilna), геаграфічная шырата — 54° 41' 2" (гэта не геаграфічная шырата вёскі Ішчална, а шырата Вільні, вылічаная Марцінам Пачобутам, у Ішчалне гэты гадзіннік паказвае час з невялікай хібнасцю). Гэты гадзіннік адносіцца да класа гарызантальных сонечных гадзіннікаў з трохкутнай стрэлкай, верхні кут якой накіраваны на Палярную зорку. Цень ад стрэлкі падае на гарызантальны цыферблат, часавыя падзелы якога няроўныя між сабою.

Верагодна, гадзіннік быў заказаны на заканчэнне будаўніцтва касцёла. Гэта цікавы ўзор дакладнай механікі, выраблены ў Вільні ў XVIII ст.

Сёння ад маёнтка Ішчална наогул нічога не засталася. Працытую фрагменты ліста Ірэны Лясковіч, якая гадавалася ў гэтым маёнтку, да свайго брата Караля Лясковіча, яко-

¹ Вельмі просты, але дзейны сонечны гадзіннік усталяваны на паўднёвай сцяне побач з уваходам у касцёл у Жалудку. Ён уяўляе з сябе сталёвы прут, амаль што вертыкальна прымацаваны да сцяны.

² Лаўрэш Леанід, Круцікаў Уладзімір. Сонечны гадзіннік у в. Ішчална // Спадчына. 2000. №2. С. 139–141.; Лаўрэш Леанід, Круцікаў Уладзімір. Сонечны гадзіннік у в. Ішчална // Лідзкі Летапісец. 2000. №8. С. 21.

га я шматразова цытаваў у гэтай аповесці. Ліст напісаны на пачатку 1970-х гг.:

«Бог учыніў цуд бо дазволіў мне нарэшце наведаць улюбёнае месца, дзе прайшлі добрыя і радасныя дні маёй маладосці. Каралю: была ў Ішчалне, ужо тры дні прайшло пасля той кароткатэрміновай выправы а я ўсё яшчэ не магу прыйсці ў сябе. Падчас кожнага наведвання Вільні марыла даехаць да Ішчалны, але з-за адміністрацыйных праблем гэта было немагчыма. Але ў пэўную хвіліну пачула магічнае слова «Ліда». Адкінула ваганні і паехала туды з знаёмай вільнянкай. З Ліды сама заехала ў Ішчалну на таксоўцы. Праз 37 км збочваем улева і міма нашых парафіяльных могілак прыязджаем да ішчалнянскага касцёла. Уяві сабе — стаіць такі ж як і раней! Не паверыла сваім вачам, мусіла яго нават памацаць. ... Касцельны цвінтар не змяніўся, захаваліся ўсе магілы Лясковічаў, Важынскіх, Грабоўскіх. На крыжы ў бацькі надпіс так добра чытэльны, як быццам учора напісаны. Трава старанны выкашана, нідзе слядоў броду ці смецця. Званіцы цэлая і званы на месцы....

У касцёле нічога не змянілася. Толькі дадаліся фігуры святых, ліхтары і абразы — усё гэта прывезлі з сюды з ліквідаванага шчучынскага касцёла. Калятарскія лавы Ішчылны і Вялікага Мажэйкава накрытыя памостамі з дошак, на гэтым памосце стаяць шэсць ліхтароў і фігур. Высока пад скляпеннямі лётала нейкая птушка. Усе ўстрымліваецца ў вялікай чысціні, метал ліхтароў блішчыць, алтар тоне ў жывых, свежа сарваных кветках.

...

Пытаеш, што пабачыла?

Ад каштанавай алеі, якая вяла ад двара да касцёла засталося некалькі дрэваў якія дазваляюць прыгадаць як яна выглядала. Сама алея ў выбоінах і ў гразі пасля нядаўніх дажджоў. Ад уязной брамы і мура, які атачыў сад не засталося і слядоў. Левы бок алеі ад былой брамы да дома выкарчаваны. Выкарчавана левая старана саду, двара і

парка. Адзінае, каля клубы ацалелі тры пакалечаныя ліпы. ... Не бачна векавой алеі з елак, якая вяла ад двара да тракту і коннай пошты, якая стаяла каля тракту – пазнейшай рамеснай школы. ... усе пабудовы – дом, скарбец, афіцына, аранжарэя і будовы фальварка разабраны да фундамента. На іх месцы толькі парослыя травой пагоркі друзу. На ўсім абшары даўняга двара не ўбачыла слядоў жыцця ці дзейнасці чалавека. Створаны працай шматлікіх пакаленняў асяродак культуры ператвораны ў папалішча...».

ВОЎЧЫНКІ, ГУРНОФЕЛЬ, ГАЛАВІЧПОЛЕ І ГОЛДАВА

Воўчынкі

Імя чалавека, пра якога пойдзе гаворка, стала легендарным на Лідчыне яшчэ пры яго жыцці. У некаторых дробязях расповеды пра яго адрозніваюцца, але толькі ў дробязях.

У апошняй бітве з атрада Людвіка Нарбута загінулі сам камандзір і 12 яго байцоў, сярод якіх быў і 28-гадовы Ўладзімір Паплаўскі. Рэшта паўстанцаў рассеялася па лясах і часткова трапіла ў рукі ўлад, часткова памерла ад ран і голаду, некаторыя далучыліся да іншых паўстанцкіх аддзелаў. Але жаўнеры ўпарта ганяліся за мяцежнікамі. Далёка ад Дубічаў, дзе адбылася бітва, у ваколіцах маёнтка Ганэлькі, які належаў Маргевічам (3 км ад мястэчка Сабакінцы, цяпер вёска Першамайскае Шчучынскага раёна), жаўнеры нагналі адну такую групу. Першым закалолі багнетамі тоўстага цукерніка з Ліды, прозвішча якога не захавалася. Яго таварыш Пётр Паплаўскі, родны брат забітага пад Дубічамі Ўладзіміра Паплаўскага, адстрэльваючыся, уцякаў да ўжо блізкага лесу. Але яму прастрэлілі спачатку левую руку, а потым нагу — і паўстанец упаў. Жаўнеры скалолі параненага багнетамі (пазней у яго налічылі 16 колатых ран). Асабліва стараліся тыя, каго падстрэліў Пётр.

Праз нейкі час карнікі вырашылі, што мяцежнік нежывы, знялі з яго вопратку і абутак, забралі зброю і пакінулі па-міраць у адной кашулі на купіне пасярод дрыгвы.

Калі вечарам прыехалі сяляне, каб закапаць забітых, Паплаўскі апрытомнеў і папрасіў адвезці яго ў Сабакінцы. Сяляне баяліся пакарання з боку ўлад і адразу не хацелі, але злітаваліся і на голай саломе адвезлі яго ў вёску. Там няшчасны паранены знайшоў прытулак і лекаванне ў гаспадара Цыпрыяна Шалевіча.

Якраз у гэты момант у Шалевіча знаходзіўся ваенны начальнік Лідскага павета палкоўнік Алхазай. Ён ужо развітваўся з Шалевічам, калі ўбачыў воз з паўстанцам. Дзякуючы за гасціннасць, ён прамовіў: *«Чем же я вам отплачу?»* «Аддайце мне гэтага мяцежніка, — адказаў Шалевіч. — Я вылечу яго або пахаваю», — і паказаў на воз, што стаяў недалёка ад брамы. Алхазай, зірнуўшы на крывавае месіва на саломе, пагадзіўся, бо меркаваў, што аддае ўжо амаль што нябожчыка, з якім улады мелі б лішні клопат.

Трошкі па-іншаму лідскую легенду пра апошні бой Пятра Паплаўскага пераказаў адзін з заснавальнікаў беларускай археалогіі Вандалін Шукевіч: *«Для паўнаты разумення падзей у Лідскім павеце дазволю сабе дадаць яшчэ адзін эпізод, які адбыўся ў канцы бою пад Дубічамі. Адзін з удзельнікаў быў паранены ў нагу, страціў шмат крыві і, перамагаючы боль, краўся ў бок мястэчка Забалаць. Каб набрацца сіл, ён прылёг у лесе і ўбачыў вайсковы аддзел з афіцэрам на чале, які ішоў у яго бок. Ні хвіліны не марудзячы, не думаючы пра наступствы, ён выстраліў у афіцэра з пісталета і забіў яго. Жаўнеры кінуліся да паўстанца і літаральна ўзнялі яго на багнеты, пасля чаго вырашылі, што герой загінуў, і таму пакінулі ў лесе, а цела афіцэра панеслі з сабой. Аднак, атрымаўшы шаснаццаць ран, паўстанец не памёр, яго знайшлі і перанеслі ў бліжні маёнтак. Ён выжыў, выздаравеў і цяпер тымі ранамі, якія пакрываюць яго цела, можа засведчыць праўдзівасць сваёй гісторыі».*

У 1930-х гадах лідскі суддзя Юльян Грымайла-Прыбытка згадваў, як ён у дзяцінстве разам з братамі слухаў расповеды таго самага ветэрана паўстання Пятра Паплаўскага, сябра маладых гадоў свайго дзеда Юльяна. Ён пісаў, што Ўладзімір і Пётр Паплаўскія паходзілі з фальварка Крэвін Сабакінскай гміны, мелі маці з Гофманаў і жылі пераважна ў маёнтку Капцюхі, дзе дапамагалі па гаспадарцы свайму сябру і аднакашніку Юльяну Паплаўскаму, які не быў іх сваяком. Пасля паўстання Юльяна Паплаўскага (сына Міхала, 36 гадоў) саслалі ў Сібір.

Менавіта з Капцюхоў браты Паплаўскія і пайшлі ў паўстанне. Юльян Грымайла-Прыбытка пісаў: *«Уладзімір Паплаўскі загінуў пад Дубічамі, а Пятра, самым гвалтоўным чынам закатаванага... пад Ганэлькамі, ледзь не засыпалі ў агульнай магіле з палеглымі паўстанцамі, але сяляне, якім даручылі гэтую справу, заўважылі, што ён жывы, і адвезлі ў блізкія Сабакінцы да ягонага крэўнага Цыпрыяна Шалевіча, дзе ў сховішчы ён неяк залячыў свае раны. Сасланы быў потым на Каўказ, але дзякуючы старанням маёй бабкі пасля маніфеста вярнуўся дахаты. С. п. Пётр Паплаўскі быў чалавекам небывалага гарту: не раз пасля маіх просьбаў (я быў дзевяцігадовым хлопцам) паказваў мне свае шнары ад ран, а меў іх 17, бо жаўнеры, раз'юшаныя ягоным адпорам, некалькі разоў падкідвалі яго на багнетах. Адна куля патрапіла яму ў нагу, рана зажыла, і бядак хадзіў з гэтай куляй, нават не надта яе адчуваючы. Толькі падчас непагоды давалася гэтая куля яму ў знакі».*

Далей Грымайла-Прыбытка пераказаў расповед сваёй маці пра тое, як аднойчы ў яе дзяцінстве пан Пётр (так звычайна яна яго называла) не прыйшоў у прызначаны час на абед і таму бабуля накіравала яе ў афіцыну, у якой пан Пётр жыў, каб паклікаць яго да стала: *«Дарэмна мая маці грукала ў дзверы – у хаце было ціха. Калі ж яна зазірнула ў акно пакоя, дык убачыла наступнае: „Пан Пётр“ сядзеў на лаве з аголенай нагой і заўзята калупаў сцізорыкам*

у тым месцы, дзе была куля. На падлозе стаяла мядніца з крывёю і кубак з вадой, а каля яго ляжаў кавалак чыстай тканіны. Пан Пётр напасіў, каб абед прынеслі сюды, і скончыў аперацыю – праз хвіліну здабыў кулю і забінтаваў нагу. Пасля чаго паўстанец трыумфаваў, кажучы, што ён сам для сябе найлепшы хірург. Такія гэта былі людзі».

Брат Юльяна Грымайлы-Прыбыткі Антон, лідскі лаўнік, а таксама вядомы ў 1930-я гады краязнавец і паэт, пісаў, што падобныя кровапусканні для паўстанца былі звычайнай справай, і растлумачыў іх па-іншаму: «*Доўгі час Паплаўскі лячыўся. Улады даведаліся пра тое, што ён выжыў, і яму пагражала пятля. Лекар з Васілішскім прыставам рэгулярна прыязджалі да нас, каб даведацца пра стан яго здароўя, і паўстанец кожны раз аднаўляў свае раны сцізорыкам. Неяк дачакаўся амністыі і потым выехаў на Каўказ, пасля доўгі час туляўся на Палессі і праз шмат гадоў вярнуўся ў Край. Памёр у 1915 годзе ў Воўчынках у спадарыні Яніны Мейр (з Паплаўскіх. — Л. Л.)».* Антон Грымайла-Прыбытка паведаміў яшчэ, што Пётр Паплаўскі «*быў праўдзівым чалавекам і ніколі не лгаў*». Краязнавец запісаў кароткія ўспаміны паўстанца і надрукаваў іх, і менавіта з іх я і пачаў расповед пра гэтага чалавека.

Пётр Паўлаўскі памёр у добра вядомай у той час на Лідчыне Яніны Мейр з Паплаўскіх, якая, здаецца, была яму пляменніцай.

Сусед Яніны Мейр, уладальнік Малога Мажэйкава Андрэй Брахоцкі ўспамінаў: «*На поўнач... суседзяў было менш. Найбліжэй, за восем кіламетраў ад Мажэйкава, з Мажэйкаўскім лесам межаваў маёнтка Воўчынкі пані Яніны Мейер з Паплаўскіх. Маляўнічая мясцовасць на нэндзнай рэчцы з малым млынам за сто крокаў ад жылога дома маёнтка. Млын быў заўсёды зламаны, а гаспадыня і не цікавілася яго станам. Але гэты млын упрыгожваў зарослы хмызняком краявід, які не мяняўся сотні гадоў. Прыгожы куток для паэтаў і закаханых пар, якія, дарэчы, тут часта гасцявалі.*

Гаспадыня ўсіх гасцінна сустракала, але ніколі не клапацілася аб тым, як гасцям бавіць час. Кожны прыезджаў, калі хацеў, і адзінае, што ад яго патрабавалася, каб не быў надта нудны. Летам тут жыло шмат гасцей, збіралася культурнае кола – з моладзі, паэтаў-пачаткоўцаў і навукоўцаў. Гаспадыня шмат чытала, жыла ў інтэлектуальных мроях і мала займалася гаспадаркай, што потым прывяло да праблем з выплатай падаткаў. Заўсёды прымала ўдзел у грамадскіх справах, аддаючы ім перавагу перад справамі маёнтка. Час ад часу нават дапамагала такім інстытуцыям, як, напрыклад, войтаўства Васілішскай гміны.

Сын уладальніка маёнтка Ішчална Караль Лясковіч у мемуарах, якія захоўваюцца ў Вроцлаўскай бібліятэцы Асалінскіх, праз шмат гадоў пісаў: «Яніна Мейр з Паплаўскіх – сапраўдная з’ява ў нашым павеце. Перад Першай сусветнай вайной яна ўспадкавала ад бацькі і дзядзькі значны маёнтак, які складаўся з фальваркаў і меў агульную плошчу каля 800 га. У 1939 годзе засталася толькі 244 га. Астатнюю зямлю гаспадыня ці танна прадала, ці падарыла сябрам і сялянам з навакольных вёсак. Было ў ёй нешта ад Жорж Санд. Не надта прыгожая, але вельмі жаночкая, самастойная, з разнастайнымі зацікаўленасцямі, поўная капрызай, рамантычная, падобная да суфражысткі. Інтэлектуалка, якая кіравалася ў жыцці сантыментамі. У яе Воўчынках бывалі госці розных поглядаў і прафесій: літаратары, артысты, палітыкі і нават «нябесныя птушкі». Калі б у той час жыў граф Каліёстра, ён не абмінуў бы Воўчынкі, як не абмінуў іх авантурнік, перамытнік і нават бандыт Пясецкі, аўтар «Каханка Вялікай Мядзведзіцы». У Воўчынках увесь час бавіліся госці, хоць гаспадыня дома не надта думала пра кухню. Падчас летніх вакацый Воўчынкі нагадвалі нейкую рэспубліку, у якой кожны госць гаспадарыў, як у сваім доме. Дазвалялася яму ўсё, акрамя аднаго – быць нудным.

Пані Паплаўская ўсё ж вырашыла зменшыць сваю свабоду і выйшла замуж за павятовага архітэктара з Ліды, ціка-

вага мужчыну, інжынера Аляксандра Мейра. Але яе замужства не было доўгім. Пасля заўчаснай смерці мужа ў 1930-х гадах яна атрымала пасаду вайта Васілішскай гміны. У 1940-м была арыштавана і вывезена ўглыб СССР, што для яе як для энтузіясткі сялян было цяжкім прабуджэннем ад мар. Адтуль праз Персію, Палесціну і Егіпет дабралася ў Лондан і тут памерла ў 1950-х гадах у беднасці і адзіноце».

Дадам, што менавіта ў Воўчынках Сяргей Пясецкі пасябраваў з Аленай Скіндар (з Іваноўскіх, сястрой Вацлава Іваноўскага) і перасяліўся ў суседнюю Лябёдку, дзе і сустрэў верасень 1939 года¹.

Гурнофель

Разам з Людвікам Нарбутам пад Дубічамі, акрамя іншых, загінулі браты Бразоўскія з Гурнофеля — Аляксандр (лекар, 32 гады) і Францішак (35 гадоў). Адразу пасля бою, каб расшукаць целы сыноў, у Дубічы прыезджала іх маці.

У вярхоўях рэчкі Касцянеўкі, якая цякла праз Воўчынкі, знаходзіўся дастаткова вялікі, у 800 га, маёнтак Гурнофель. Вельмі цікава пра Альфрэда Бразоўскага (невядома, сынам якога з братоў ён быў) пісаў Андрэй Брахоцкі: «У мае маладыя гады гаспадаром маёнтка быў пан Альфрэд Бразоўскі — стары кавалер. Ездзіў чацвёркай коней, зімой заўсёды са званочкамі, бываў паўсюдна, не прапускаў нічыйх суседскіх імянін і нават у сталым веку сябраваў з так званай «зала-той моладдзю». Меў яшчэ нейкі іншы маёнтак у іншым павеце і яшчэ перад Першай сусветнай вайной купіў сабе аўтамабіль — хоць і ўжываны, але гэта быў першы аўтамабіль у Лідскім павеце. Усе балі ў акрузе былі яго, і часта пасля балю брычка Бразоўскага начавала ў канаве. Расказвалі, што для аўтамабіля трымаў двух шафёраў, а шыны ездзіў мяняць за 100 кіламетраў. У часы Першай сусветнай

¹ Гл.: Лаўрэш Леанід. Алена Іваноўская // Маладосць. 2019. №8. С. 20–33.

вайны ажаніўся з паннай Янкоўскай і адразу пасля вайны памёр, пакінуўшы адну дачку.

Хадзіла пра яго шмат анекдотаў, якія дасціпныя сябры ахвотна расказвалі. Ён з цікавасцю выслухваў анекдоты пра сябе і сам з іх першы смяяўся. У маёй памяці засталася некалькі такіх гісторый. Расказвалі, што ў маладосці ён некалькі разоў рабіў прапановы рукі і сэрца, але безвынікова. Адным разам у кавярні яму і яго пасіі падалі дзве філіжанкі кавы з вяршкамі ў адным гаршчочку з вушкам. Пан Альфрэд звярнуўся да панны з пытаннем, ці хацела б яна мець з ім адзін агульны гаршчок на ўсё жыццё. Тая адмовілася.

Іншым разам нейкі дасціпнік запэўніў пана Альфрэда, што ведае такі фокус: поўная шклянка вады будзе перавернута над яго галавой, а ён пры гэтым застанецца сухі. Пан Альфрэд сказаў, што гэта немагчыма. Тады жартаўнік прапанаваў паспрачацца на 100 рублёў – вялікія ў той час грошы. Памятаю як наш улюбёны фурман, стары Юзаф, купіў сабе добрыя скураныя боты за 3 рублі. Пан Бразоўскі быў ашчадны і прапанаваў спрэчку на 1 рубель. Было гэта ў рэстаране, афіцыянт прынёс шклянку вады, якую штукаар на вачах усяго рэстарана выліў на галаву пана Альфрэда. Пасля чаго, здзіўлены, сказаў, што фокус не ўдаўся, і заплаціў 1 рубель. На гэтым справа да задавальнення абодвух бакоў скончылася.

У Гурнофелі была адзіная ў павеце кур'ёзная стадола над самай рэчкай, і ў ёй вадзяное кола вярцела малатарню, сячкарную і камень млына. Рэчка там была малая, але перапад вышыні вялікі».

Адразу пасля Першай сусветнай вайны Бразоўскі разам з бацькам Андрэя Брахоцкага і ўладальнікам Лябёдка Міхневічам, «чалавекам вёрткім і гаспадарлівым», пабудаваў тартак у Скрыбаўцах. Але супольны бізнес не пайшоў, бо «пан Бразоўскі хутка памёр, а яго жонка нічога не разумела ў справе, мой жа бацька меў ужо 75 гадоў, пану Міхневічу таксама было больш за 60».

Сын уладальніка маёнтка Ішчална Караль Лясковіч паведаміў: *«У мае часы Гурнофель належаў старому кавалеру Альфрэду Бразоўскаму, які ў познім веку ажаніўся на панне Алене Янікоўскай. Ад гэтага шлюбу нарадзілася адзіная дачка Марыя, якая пасля Другой сусветнай вайны выйшла замуж і жыла ў Лодзі».*

Пра жонку старога кавалера Алену Бразоўскую на Лідчыне таксама хадзілі анекдоты. Унук Леанарда Іваноўскага Казімір сярод розных смешных гісторый, якія адбыліся ў дзяцінстве, прыгадваў наступную: *«Гурнофель – добра дагледжаны, самы вялікі маёнтак у нашай ваколіцы. ... калі едзе па яго тэрыторыі, ... успамінаем гісторыю пакрыўджанай пакаёўкі. А было гэта так.*

Гаспадыня маёнтка пані Бразоўская – мілая спадарыня са спецыфічнай вымовай: замест «л» вымаўляла «р». Яна ўзяла новую пакаёўку і загадала ёй «пасЛаць у спальным пакоі». Дзяўчына была дысцыплінаваная, але ведала, што паны часам маюць дзіўныя жаданні, і таму не ўдакладніла, чаму пані жадае, каб яна пас... ла ў спальні. Выканала загад і была вельмі здзіўленая, калі ў першы ж дзень атрымала вялікую вымову».

Другі сусед Бразоўскага Андрэй Раствароўскі пісаў, што *«у бок Васілішак быў Гурнофель Фрэда Бразоўскага, які меў ужо нямала гадоў, але жаніўся на маладой панне А. Праз два гады пасля жаніцьбы памёр, а яна хутка зноў выйшла замуж за кіраўніка малочнага кааператыва Тумялевіча».*

Галавічполе і Голдава

У сярэдзіне XIX стагоддзя маёнткам Галавічполе валодаў Станіслаў Губарэвіч. Ён меў сына і дзвюх дачок – Станіславу, якая стала трэцяй жонкай Станіслава Іваноўскага, бацькі Леанарда Іваноўскага, і Юстыну, што выйшла замуж за Яна Якуба Валейку герба Корвін.

Сын Станіслава Губарэвіча – Стэфан (1836 г. н.) падчас паўстання лічыўся паручнікам у адпачынку (з'яўляўся кад-

равым афіцэрам) і далучыўся да атрада Людвіка Нарбута пасля бітвы пад Кавалькамі. Ратуючы свайго камандзіра, ён загінуў пад Дубічамі. Даследчыца паўстання Соф'я Кавалеўская пісала: *«Спадарства, халаднакроўна адстрэльвацца і адсоўвацца назад», — скамандаваў Нарбут. «Урассыпную!» — дадаў яшчэ, але яго голас заглушыў гул бітвы. Раптам камандзір захістаўся... і ўпаў. Андрэйлі і Пілецкі кінуліся яму на дапамогу, але атрымалі раненні і вымушаны былі ўступіць месца іншым, якія ўчатырох падхапілі Нарбута, каб вынесці яго з лініі агню ў больш небяспечнае месца. Частка атрада разбеглася па лесе, а тыя, хто нёс камандзіра — Пакемпіновіч, Леон Краінскі, Аляксандр Бразоўскі і Стэфан Губарэвіч — упалі на зямлю мёртвымі...».*

Пасля смерці старога Станіслава Губарэвіча фальварак Галавічполе падзялілі паміж сабой Іваноўскія і Валейкі. У Юстыны і Яна Валейкі нарадзіліся тры сыны — Вінцэнт, Антон і Станіслаў.

Да ліку самых блізкіх і давераных паплечнікаў Іваноўскага належаў пецяўбургскі гімназіст Вінцэнт Валейка з суседняга для Іваноўскіх фальварка Галавічполе. Маладыя людзі заняліся выданнем першага нумара «Свабоды». Ручную матрыцу «Свабоды» на восем старонак падрыхтавалі Мілер (зрабіў першую старонку) і Вінцэнт Валейка (усе астатнія старонкі). Усё гэта яны перавезлі ў Лябёдку, дзе падчас калядных вакацый 1902 года браты Іваноўскія, а таксама Вінцэнт Валейка з братамі Антонам і Станіславам надрукавалі газету на гектографе накладам 200 асобнікаў. На тытульным аркушы значылася: «Свабода, №1, 1903 г.». Першая беларуская газета XX стагоддзя была надрукавана такім чынам на Лідчыне.

У 1905-м Вінцэнт Валейка разам з Іваноўскім быў адным з семярых сяброў-закладчыкаў беларускай выдавецкай суполкі «Загляне сонца і ў наша аконца».

Сімвалічна, што разам першую ў XX стагоддзі беларускую газету «Свабода» друкавалі, у тым ліку, і родныя пля-

меннікі героя паўстання 1863 года. У гісторыі нічога і ніколі не вырастае на пустым месцы: каб з'явілася нешта па-сапраўднаму каштоўнае, патрэбна вялікая культурная традыцыя.

Раскажу трошкі пра пляменнікаў загінуўшага паўстанца Стэфана Губарэвіча.

Цікавую інфармацыю пра братоў Валейкаў падае той самы сын уладальніка маёнтка Ішчална Караль Лясковіч: *«У 1921 годзе... маёнтак Голдава з 1 500—2 000 га ўспадкавалі ўладальнік маёнтка Табарышкі з Віленшчыны Юзаф Скарбак-Важынскі і тры браты Валейкі. У якіх суадносінах падзялілі маёнтак Скарбак-Важынскі і Валейкі, не памятаю. Мне толькі вядома, што Важынскі сваю частку атрымаў лесам і ніколі ў Голдаве не жыў. З братоў Валейкаў Голдава атрымаў Антон і таму мусіў пабудаваць тут жылы дом. У Голдаве сваю долю атрымаў і Вінцэнт Валейка. Станіслаў успадкаваў фальварак Галавічполе ў Васілішскай гміне і лясы. Горны інжынер Вінцэнт меў дваіх дзяцей — сына Вітольда і дачку Ядвігу. Наколькі я ведаю, абое живуць у Варшаве (гэта ў 1971-м. — Л. Л.)».*

Дачка ўладальніка суседняга з Голдава маёнтка Стрэліца Яніна Бурак успамінала: *«Уладальнікам Голдава быў Антон Валейка, арыштаваны ... 2 лістапада 1939 г., а пад Боркамі гаспадарыў інжынер Вінцэнт Валейка, які выкладаў у Дамброве Горнай».*

Уладальнік Голдава Антон Валейка ў міжваенны час быў членам управы павятовага Звязу землеўладальнікаў, узначальваў рэвізійную камісію Шчучынскага павятовага аддзела, быў членам рады Лябёдскай гміны і кіраўніком рэвізійнай камісіі малочнага кааператыва ў Дзікушках. У 1939 годзе яго арыштавалі і выслалі ўглыб СССР. Далейшы яго лёс невядомы.

Пасля падзелу маёмасці паміж братамі ў Галавічполі гаспадарыў адзін з былых друкароў газеты «Свабода» Станіслаў Валейка. Па ўспамінах, гэта быў грузны, абса-

лютна лысы мужчына з поўным ротам залатых зубоў. Увесь час сядзеў на гаспадарцы, бо не давяраў эканомам, і ў яго ўсё выдатна атрымлівалася — своечасова плаціў падаткі. Станіслава Валеюку добра характарызаваў яўрэй-кравец з Васілішак Абрам. Неяк яго запыталі, што новага чутно ў ваколіцы. Абрам падрабязна раскажаў пра ўсе навіны і закончыў так: *«А пан Валейка дапамагае іншым наракаць на цяжкі час»*.

Станіслаў Валейка нейкі час быў удаўцом, але потым ажаніўся зноў. Яго другая жонка працавала настаўніцай дзесьці на Валыні і наведвала мужа толькі падчас вакацый. Была гэта энергічная жанчына з рубенсаўскімі формамі ва ўзросце каля 40 гадоў. Валеюкі да канца 1930-х гадоў заставаліся сябрамі Іваноўскіх. Унук Леанарда Іваноўскага Казімір успамінаў такую гісторыю: *«... у нашай ваколіцы гаспадарыў далёкі кузэн нашай мамы Фэлек Аскерка, былы капітан польскага войска. Меў ён вельмі маладую і прыгожую жонку — гэта была самая маладая з нашых цётак. Як заўсёды, 15 жніўня мы адзначалі імяніны нашай мамы. З'яжджаліся сваякі, суседзі і сябры. Мы ўжо сядзелі за традыцыйным пірагом з капустай, калі пачулі, што адчыніліся дзверы і нехта з ганку ўвайшоў у хату. Шляхетны Лех (старэйшы брат Казіміра. — Л. Л.), які ў гэты час вучыўся ў выпускным класе, вырашыў, што прыехала цёця Аскерка, і кінуўся ў цёмны прадпакой, каб выказаць свае гарачыя пачуцці сваякам, і ў цемры моцна ўзяўся за пацалункі. Калі ўнеслі святло, дык аказалася, што спазніліся Валеюкі. Пан Станіслаў быў не ў захапленні ад гэткай сардэчнасці, але яго жонка не пратэставала»*.

Станіслаў Валейка меў дзяцей толькі ад першага шлюбу, былі гэта Вітак і Дзюня. Дзюня перад самай вайной выйшла замуж за маладога афіцэра з рэдкім прозвішчам Вайнікініс, ён потым загінуў на вайне. Вітак пасля заканчэння курса права Віленскага ўніверсітэта адбываў стажыроўку юрыстам. Жыў у Вільні, быў заўзятым філатэлістам і ўражваў сяброў сваімі калекцыямі.

Станіслаў Валейка з'яўляўся членам Васілішскай гміннай рады, у 1939-м яго арыштавалі і вывезлі ўглыб СССР. Далейшы лёс невядомы.

Пра Вінцэнта Валейку вядома няшмат. Нарадзіўся 23 студзеня 1883 года ў фальварку Галавічполе, у 1903-м скончыў Трэцюю рэальную гімназію ў Пецяярбургу, а потым стаў студэнтам сталічнага Горнага інстытута. Восенню 1910 года пасля заканчэння Горнага інстытута выехаў з Пецяярбурга і ў лістападзе пачаў працаваць горным інжынерам у Шчарбінаўскай шахце на Данбасе. З 1921-га жыў у Дамброве Горнай у Польшчы, спачатку працаваў у шахтах, вядома, што ў 1923 годзе займаў пасаду галоўнага інжынера, а потым працаваў дырэктарам Дзяржаўнай горна-металургічнай школы імя Станіслава Сташыца.

Гісторык Юры Туронак пісаў, што Вінцэнта Валейку ў траўні 1940-га арыштавала гестапа і 18 кастрычніка гэтага ж года ён памёр у канцлагеры Заксенгаўзен. Але захаваліся ўспаміны вязня лагера Дахау Францішка Шоты, які быў вучнем Валейкі і пісаў пра лёс свайго настаўніка: *«Трошкі ўспамінаў пра дырэктара інжынера Валейку. Як праз сон памятаю доўгія кашмарныя дні побыту ў гітлераўскіх лагерах смерці Дахау і Араніенбург у адным бараку з інжынерам Валейкам, апошнім дырэктарам горна-металургічнай школы. Лагерныя вопыты — цяжкі жыццёвы груз, не магу пазбыцца яго і сёння. Лагер вяртаецца ў фантамных снах, чакае над ложкам у выглядзе пакутлівых і жахлівых прывідаў. Калі я згадваю тых гады, дык у думках вяртаецца да мяне вобраз майго лагернага калегі інжынера Валейкі, які прайшоў тут праз някельныя пакуты. Ён быў ужо стары, але гітлераўцы адчулі ў ім высокую душу і ўсё самае дрэннае яго не абмінула. Біты і абшуканы пры кожнай магчымасці (а гэтых хапала), выконваў самую цяжкую працу, але духоўна не зламаўся і заахвочваў жыць іншых. Быў сябрам усіх вязняў без розніцы ўзросту, нацыянальнасці і расы, хто ж яго не ведаў? Яго сэрца было ад-*

чыненна для ўсіх, і вязні цягнуліся да яго па добрую параду, апеку і дапамогу, па яго аптымізм і веру ў блізкую волю. Няма яго паміж намі. Спрацаваны, збіты і хворы, ён упаў на пляцы падчас шасцігадзіннага стаяння без руху – гэтак пакаралі ўвесь лагер з-за спробы аднаго з вязняў збегчы. Здранцвелага ад холаду, яго прынеслі ў лазарэт, адкуль ён ужо не вярнуўся. Ніколі не забуду яго слоў, якія ён мне сказаў, калі яго адносілі санітары: «Я ўжо сыходжу, і смерць для мяне не будзе страшнай, але сэрца сціскае боль, што маё цела застанецца на варожай зямлі».

Вінцэнт Валейка, адзін з выдаўцоў першай беларускай газеты XX стагоддзя, закатаваны ў нацысцкім лагеры Дахаў.

ШЧУЧЫН

Вядома, што да адміністрацыйнай рэформы 1565–1566 гг., тэрыторыя будучага Лідскага павета, якая потым стала гістарычнай Лідчынай, уваходзіла ў склад Віленскага і Троцкага ваяводстваў. Шчучын адносіўся да Васілішскай воласці Троцкага ваяводства, а пасля вышэйзгаданай адміністрацыйнай рэформы стаў населеным пунктам Лідскага павета.

Ад пачатку сучасныя Шчучын і Ішчална з'яўляліся вялікакняскай маёмасцю. Абодва мястэчкі развіваліся належным чынам, але Шчучын рос хутчэй за Ішчалну, і таму мястэчка Шчучын стала гандлёва-рамесным і школьным асяродкам, а мястэчка Ішчална і надалей захоўвала аграрны характар.

Невядома як доўга Шчучынам валодала сям'я Лімантаў, але пры канцы XVII ст. гэта маёмасць з'яўляецца ўласнасцю магнатаў сям'і Глябіцкіх-Юзафовічаў. Полацкі войскі Глябіцкі-Юзафовіч фундаваў у мястэчку піярскі калегіум, калегіум быў зацверджаны ў 1726 г. Яго дачка Тэрэза прынесла Шчучын у пасаг свайму мужу, смаленскаму кашталяну Сцыпіёну дэ Кампа. Пры канцы існавання Рэчы Паспалітай мужчынская лінія шчучынскіх Сцыпіёнаў згасла, апошні з гэтага роду, Юзаф Сцыпіён дэ Капа быў жанаты з княжнай Друцка-Любецкай (дачкай Францішка Друц-

кага-Любецкага, пінскага кашталяна і Ганавэфы з Алізараў) і пакінуў пасля сябе дачку Марыю (1799–1876).

Удава Юзафа Сцыпіёна прагнула ўтрымаць Шчучын у руках сям’і Друцкіх-Любецкіх. Таму як толькі Марыі мінула 18 гадоў, маці выдала яе замуж за свайго брата, роднага дзядзьку дзяўчыны, князя Францішка Ксаверыя Друцкага-Любецкага (1778–1846). Адбылося гэта ў 1817 г., мужу было 39 гадоў, ён быў старэйшы за сваю жонку на 21 год.

Францішак Ксаверы Друцкі-Любецкі яшчэ ў 1784 г. паступіў на вучобу ў Пецяўбургскі сухапутны кадэцкі корпус, а потым служыў у рускім войску. Удзельнічаў у італьянскім і швейцарскім паходах Суворава, падчас якіх атрымаў кантузію і ў 1800 г. выйшаў у адстаўку. У 1809 г. быў абраны на пасаду гарадзенскага павятовага маршалка шляхты. З’яўляўся прыхільнікам аўтаноміі Літвы і перад 1812 г., разам з Плятарам напісаў праект аўтаноміі пад пратэктаратам Расіі. Вайну 1812 г. сустрэў у Вільні і разам з царом Аляксандрам I выехаў у Пецяўбург. Адразу пасля вайны быў прызначаны маршалкам шляхты Гарадзенскай губерні.

У шчучынскім палацы па дарозе на Венскі кангрэс спыняўся цар Аляксандр I. Асабістыя кантакты з князем Любецкім дазволілі цару ацаніць гэтага чалавека і даверыць яму шэраг розных пасадаў. У 1815 г. князь Францішак Ксаверы Друцкі-Любецкі стаў членам Грамадзянскага камітэта Польскага каралеўства. У 1813 г. быў прызначаны гарадзенскім, а потым віленскім губернатарам. У 1821–1830 гг. князь Любецкі займаў пасаду міністра фінансаў Польскага каралеўства, правёў рэформу і ўпарадкаваў скарбовыя справы. Яго рэформы таксама кранулі і сельскую гаспадарку краю — ён заклаў Крэдытнае таварыства землеўладальнікаў. Любецкі быў перакананым пацыфістам і праціўнікам узброенай барацьбы. Магчыма, таму пасля выбуху паўстання ў 1830 г. ён пакінуў пасаду ў польскім урадзе і выехаў у Пецяўбург, дзе і жыў да канца

свайго жыцця, быў членам Дзяржаўнага савета. Яго старэйшая сястра і адначасова цешча заўсёды мела ўплыў на паводзіны брата, які хоць і займаў шэраг высокіх пасадаў але, як казалі суседзі, прыслухоўваўся да яе меркаванняў.

У памяці нашчадкаў Францішак-Ксаверы Любецкі застаўся не толькі разумным, але і добрым чалавекам. Вядомы мемуарыст Станіслаў Мараўскі гэтак пісаў пра яго ў сваіх успамінах: *«Міністр скарбу Польскага каралеўства і чынны член Дзяржаўнага савета Расіі, князь Ксаверы Любецкі, чалавек вядомы ў Еўропе сваім геніем, а ва ўсім свеце сваёй дабрынёй. Князь не раз ляжаў ад падагры (у Пецярбургу), аднак на мае просьбы паклапаціцца аб нашых земляках загадваў акруціць ногі шкурай барана і, каб дапамагчы беднякам, асабіста ехаў да міністраў».*

Генерал і штаб-лекар войска Польскага каралеўства Караль Качкоўшскі пісаў: *«Звычайна пятнічныя вечары прыводзілі ў князя Любецкага. У такія вечары, звычайна, нікога апроча жонкі і сястры міністра, пані Сцыпіёнавай, не было. Дамы і я сядалі за гарбату а князь, па сваёй звычцы, хадзіў па пакою, паліў фэйку, і толькі калі-нікалі браў філіжанку са століка. Размова, якая распачыналася такім чынам, потым да паўночы працягвалася ў гасціннай. Далёкі ад медыцыны князь слухаў з найвялікшай увагай усе мае прамовы, хутка схватваў сутнасць праблем і вынаходзіў ім практычнае рашэнне. Часам і пані Сцыпіёнава брала самы чынны ўдзел у гэтых абмеркаваннях і кожнай яе думка мела добрую рэцыю. Знешне падобная на брата, маральна яна таксама ад яго не адрознівалася. Яе цікавілі сур'ёзныя праблемы пра якія заўсёды мела трапныя і ясныя меркаванні. Яна займалася ўсімі маёнткавымі праблемамі князя-міністра, праз яе была ўведзеная прафесійная, палепшаная адміністрацыя ў яго дробах і яна брала на сябе абвязкі, якія брат, addаны выключна публічным справам, не меў часу вырашаць. Князь Любецкі быў малага росту, меў прыгожую галаву з выпуклым чалом і*

вялікай лысінай. Ззаду ў яго меліся рэдкія, сівыя валасы цёмнага адцення, заўсёды расцярушаныя і няладныя. Вялікія, хуткія вочы піўнога колеру поўніліся жыццём, твар круглы, паголены, нос кароткі, вусны вялікія і форма цела прыземістая. Князь не бы прывабным чалавекам, але у жывы рухах, у шпаркі хадзе і ён адразу пакідаў уражанне незвычайнай асобы. Усе было яму цікава, не абыходзіў ён нават самыя малыя пытанні. Пад яго кіраўніцтвам і па яго ініцыятыве, гаспадарка, прамысловасць і гандаль зрабілі вялікі крок наперад, але найбольш яго цікавіла асвета».

Адзін з нашчадкаў міністра, князь Уладзіслаў Друцкі-Любецкі, у 1913 г. быў забіты пры загадкавых абставінах у сваім маёнтку Тарэсіне пад Варшавай — галоўнай сядзібе гэтай сям'і. У забойстве абвінавачлі яго швагра, барона Яна Біспінга, землеўладальніка з Ваўкавыскага павета. Перад Першай сусветнай вайной, на фоне працэсу Бейліса гэта быў сенсацыйны судовы працэс пра які пісала ўся тагачасная прэса.

З прэсы бачна, што Уладзіслаў Друцкі-Любецкі прымаў актыўны ўдзел у грамадскім жыцці Лідчыны, балатаваўся ў выбарах выбарцаў у Дзяржаўную Думу, а ў студзені 1906 г. пад відам палявання у сваім маёнтку Шчучын сабраў вяшкі мясцовай арыстакратыі для абмеркавання палітычнай сітуацыі. Удзел у паляванні прымаў і будучы забойца князя — барон Ян Біспінг.

Трэба заўважыць, што ў той час у мястэчку Шчучын слынна працавала фабрыка фанеры Друцкіх-Любецкіх, але на пачатку XX ст. новая чыгунка Балагое — Сядлец абмінула мястэчка, хоць і прайшла недалёка ад яго. У мясцовых жыхароў нарадзілася ідэя пабудаваць добрую шашу ад Шчучына да новай чыгуначнай станцыі Ражанка і такім чынам злучыць сваё мястэчка з «цывілізаваным светам». Але толькі ў Першую сусветную вайну, падчас нямецкай акупацыі, была пабудавана вузкакалейная чыгунка ад чыгуначнай станцыі Ражанка, праз Шчучын да Плянтаў, якія

знаходзіліся на шашы Ліда — Гародня. У Плянтах існавала вялікая лесапілка, на якой, дарэчы, у той час пілаваў лес палонны французскі афіцэр Шарль Дэ Голь — будучы прэзідэнт Францыі. Вузкакалейка была патрэбна акупантам, каб вывозіць лесаматэрыялы. Менавіта вялікая лесапілка прычынілася да таго, што падчас першай нямецкай акупацыі з'явілася новая адміністрацыйная адзінка — Плянцкі павет. Бо ў 1916 г. вялікі Лідскі павет для больш надзейнага кантролю за тэрыторыяй, быў падзелены на чатыры меншыя: Лідскі, Радунскі, Васілішскі і Плянцкі. З-за нязначнасці Плянтаў, у тагачаснай прэсе наваствораны павет часта называўся Шчучынскім ці нават Плянта-Шчучынскім, і менавіта тады ў першы раз у нашай гісторыі шырокая грамадскасць пачула пра Шчучыншчыну.

Цікава, што ў так званым Плянцкім павеце, перад сваім сыходам у 1918 г., нямецкі начальнік павета гаўптман Ліндаман хацеў перадаць уладу Тадэвушу Іваноўскаму, прадстаўніку ўрада незалежнай Летувы, вядомаму актывісту летувіскага нацыянальнага руху. Дарэчы, Тадэвуш Іваноўскі вёў тады палітычную працу ў сваім павеце разам беларускім рухам, прадстаўніком урада БНР у Плянта-Шчучынскім павеце ў той час з'яўляўся палкоўнік Кастусь Езавітаў.

Шчучынскі павет у межах польскай дзяржавы ствараўся па этапах. На пачатку тут пачала працаваць так званая «экспазітура», якая падпарадкоўвалася лідскаму старасце і выконвала галоўныя функцыі павятовай улады. У красавіку 1929 г. міністр унутраных спраў зацвердзіў унёсак Наваградскага ваяводы аб стварэнні Шчучынскага павета, і такім чынам пасля некалькіх стагоддзяў знаходжання гэтай тэрыторыі ў Лідскім павеце з шэрагу гмін быў створаны новы Шчучынскі павет. Трэба дадаць, што ў якасці цэнтра будучага павета абмяркоўваліся таксама і Васілішкі, але гэтае мястэчка, хоць і мела цікавую і значную гісторыю,

але ляжала ўдалечыні ад галоўных транспартных магістраляў.

Да стварэння сапраўднага Шчучынскага павета ў межах польскай дзяржавы, праз сваю прагу да ўлады, прычыніўся першы стараста Лідскага павета Станіслаў Здановіч. Лідскі абшарнік і тагачасны грамадскі дзеяч, інжынер Андрэй Раствароўскі пісаў у сваіх успамінах: *«Стараста Здановіч, які вывучаў юрыспрудэнцыю ў Пецяrbургу, меў свае амбітныя планы. Лідскі павет і так ужо меў 20 вялікіх гмін, але стараста штораз адрываў гміны ад суседскіх паветаў. Меў надзею, што калі колькасць гмін дойдзе да 30, дык яны будуць падзелены на 3 паветы і такім чынам створыцца Лідскае ваяводства, якое ўзначаліць, зразумела, сам Здановіч. Аднак, калі павет атрымаў 27 гмін, быў створаны Шчучынскі павет, у які патрапілі ўсе гміны на захад ад ракі Дзітва. Старастам гэтага новага павета стаў Юзаф Сялява»*. Хутка і самога Станіслава Здановіча, «з'елі» лідскія асаднікі, і пасаду лідскага старасты заняў выхадзец з этнічных польскіх зямель, малады чыноўнік Генрык Багаткоўскі.

Пры канцы 1930-х гг. Шчучын меў каля 4 000 жыхароў. Апошнім уладальнікам маёнтка Шчучын з'яўляўся сын Уладзіслава Любецкага, князь Юзаф Друцкі-Любецкі, маёнтак якога налічваў каля 8 500 гектараў. Пасля Другой сусветнай вайны князь эміграваў у Амерыку, а яго прыгожы шчучынскі парк быў высечаны і стаў часткай савецкага ваеннага гарадка. У шчучынскім палацы адчыніўся афіцэрскі клуб.

У наш час палац Друцкіх-Любецкіх рэстаўраваны.

А мяжа паміж сучаснымі Лідскім і Шчучынскім раёнамі прайшла паміж Малым Мажэйкавым (сёння проста Мажэйкава) і найстаражытнейшай царквой Лідчыны, якая заўсёды звалася Маламажэйкаўскай. Таму, насуперак гісторыі, наша старажытная царква атрымала новую назву і пачала

называцца Мураванкаўскай. Новая назва царквы была ўзятая ад назвы вёскі, якая сама з'явілася тут толькі пры канцы XIX ст. і ў свой чарод атрымала сваю назву ад народнай назвы царквы – Мураванкі.

Ад аўтара	3
Гісторыя маёнтка Востраў	4
Лідская Дайнова	17
Ольжава	21
Мыто	35
Тарнова, Лебыда и кароль Андоры	45
Маўрасы	52
Лебыда	60
Кароль Андоры	65
Лебыда і старажытны гасцінец	86
Радзівонішкі і апошні з Нарбутаў	96
Стрэліца і Касцянёва з Паперняй	101
Сяклюдкія і маёнтak Стрэліца на Лідчыне	101
Маёнтak Касцянёва	115
Маёнтak Паперня	134
Вялікае Мажэйкава	139
Малое Мажэйкава	159
Ішчална	179
Гістарычныя калекцыі ў скарбцы	202
Апошнія гаспадары маёнтка Лясковічы (1921– 1939 гг.).	211
Парафільяны касцёл у Ішчалне	213
Воўчынкі, Гурнофель, Галавічполе і Голдава	220
Шчучын	233

Лаўрэш Леанід

«Той дом, хоць невялікі, але мілы воку...»
Маёнткі на захад ад Ліды

У кнізе расказваецца пра маёнткі гістарычнай Лідчыны на захад ад Ліды. Назва кнігі — радок з паэмы Адама Міцкевіча «Пан Тадэвуш» (пераклад Пятра Бітэля).

Незаконное потребление наркотических средств, психотропных веществ, их аналогов **причиняет вред здоровью**, их незаконный оборот запрещен и **влечет установленную законодательством ответственность**

ISBN 978-5-0071-2475-1

9 785007 124751 >

Rideró

Rideró.ru — издай
книгу бесплатно!